

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (заст. відп. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник відп. ред.) (Україна); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)
Адреса редколегії	к. 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 19.12.19 року (протокол № 6)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), б-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

4(143)/2019

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Dr. Habil (History), prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	PhD in History Taras Pshenychnyy (Deputy Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Andrii Koval (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Mykola Borovyk (Ukraine); Dr. Habil. (History), prof. Serhii Yekelchuk (Canada); Dr. Habil. (History) Vytautas Jokubauskas (Lithuania); Dr. Habil. (History), prof. Alexander Motyl (USA); PhD in History Eleonora Narvselius (Sweden); PhD in History Serhii Ryzhov (Ukraine)
Editorial address	of. 349 a, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01601 Faculty of History Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 6 of 19.12.2019)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	Kyiv University Publishing and Printing Center (off. 43), 14, Taras Shevchenka blv., Kiev, 01030, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

Войцеховська Т. Особливості дослідження козацьких літописів у історіографії XIX – початку XX ст.....	5
Демещук А. План Z-4: невдала спроба мирного врегулювання конфлікту в Хорватії.....	8
Жуковський І. Розвиток ідеї арабського націоналізму в працях Саті аль-Хусрі.....	14
Кір'яков О. Фіви в міфологічному наративі беотійського етносу.....	18
Купчик О. Чехословаччина в зовнішній торгівлі УСРР (початок 1920-х років).....	21
Радченко О. Євреї та єврейська культура Східної Галичини та Великої України в німецькомовних путівниках кінця XIX – першої половини XX ст.....	30
Руднічук А. Німецькі міста та їхня роль у становленні університетів (XIV-XV ст.).....	37
Халхунов С. Військова політика Центральної Ради в радянській історіографії 1920–1980-х років.....	42
Чуткий А. Повсякденне життя київських студентів початку XX ст.	45
Шемета Ю. Українська рееміграція на сторінках газетних видань УРСР 1950-1960-х років через призму біографістики.....	57

CONTENTS

Voitsekhovska T. The Research Features of the Cossack Chronicles in the Historiography of the 19 th – early 20 th Centuries	5
Demeshchuk A. Plan Z-4: an unsuccessful Attempt of a Peaceful Solution of the Conflict in Croatia	8
Zhukovsky I. The Development of the Idea of Arab Nationalism in the Works of Sati' al-Husri	14
Kiriakov O. Thebes in the Boiotians' Mythological Narrative	18
Kupchyk O. Czechoslovak Republic in the Foreign Trade of Soviet Ukraine in 1920-1922	21
Radchenko O. Jews and Jewish Culture of Galicia and Great Ukraine in German Travel Guides (late 19 th – first half of the 20 th centuries).....	30
Rudnichuk A. German Cities and Their Role in the Foundation of Universities during the 14 th and 15 th Centuries	37
Khalkhunov S. Central Council's Military Policy in the Soviet Historiography of the 1920–1980's.....	42
Chutkyi A. Everyday Life of Kyiv Students in the Early 20 th Century.....	45
Shemeta Yu. Newspapers of Ukrainian SSR of the 1950's – 1960's on the Ukrainian Re-Emigration (Through the Prism of Biographical Studies).....	57

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ У ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Яскравими представниками вітчизняного історіописання XVII–XVIII ст. є так звані козацькі літописи. Ці пам'ятки, написані козацькою верхівкою Гетьманщини, служать прекрасним джерелом для дослідження історичної та суспільно-політичної думки доби Хмельниччини. Твори військових канцеляристів є складними конструкціями, які перебувають на межі історії та літератури, а термін "літописи" почали вживати їх перші видавці.

Серед усього масиву козацького літописання найбільш відомими та самобутніми є твори Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. У статті розглянуто особливості дослідження та сприйняття даних історичних творів у працях учених середини XIX – початку XX ст. Проаналізовано перші наукові дослідження пам'яток їх видавцями, спеціальні студії істориків та літературознавців про феномен творчості військових канцеляристів. Розкрито сприйняття та використання письменниками козацьких літописів. Особливу увагу приділено тим працям, де козацькі історико-літературні твори є основним об'єктом дослідження.

Визначено пріоритетні сюжети вивчення козацького літописання. Найбільше дослідницької уваги було приділено джерелознавчим дослідженням козацьких історичних творів, зокрема провідними темами були джерелознавча вартість пам'яток, структура та архітектоніка творів, джерельна база, використана гетьманськими істориками, і спроби виділення початкового тексту з численних пізніших списків літописів. Учені також досліджували питання атрибуції козацьких літописів, обставин створення пам'яток та світогляду їх авторів. Однак переважно ці теми будуть провідними для радянської та сучасної української історіографії. Проаналізовано трансформацію у сприйнятті дослідниками XIX – початку XX ст. літератури канцеляристів – від джерел фактичної інформації до літературно обробленої та белетризованої героїчної історії.

Ключові слова: історіографія, козацькі літописи, Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко.

Постановка проблеми. Доба Хмельниччини та події Руїни безперечно залишили помітний слід у вітчизняному історіописанні. Яскравим вираженням цього є масив літератури козацьких канцеляристів, зокрема найважливішими є твори Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. Створені протягом XVII – поч. XVIII ст. так звані козацькі літописи побутували у вітчизняній історіографії, літературі та народній творчості XVIII та XIX ст.

Суспільно-політичні погляди канцеляристів, традиції козацького демократизму та автономії, уявлення про особливості історичного процесу та культурно-естетичні ідеали доби бароко виявилися актуальними в історико-літературному процесі наступних століть. Тому важливо простежити, як сприймалися наступниками такі пам'ятки історіописання та суспільної думки, як козацькі літописи.

Аналіз джерел та літератури. Джерельна база та література, використана для цього дослідження, є досить широкою. Вона охоплює перші археографічні публікації пам'яток, оскільки їх редактори та укладачі водночас були їхніми першими дослідниками (праці О. Левицького, І. Самчевського); рецензії та відгуки на ці публікації (праці М. Максимовича та О. Лазаревського); спеціальні розвідки істориків про козацьке літописання на предмет їх достовірності, вартості як історичних джерел та тематики (дослідження Г. Карпова, В. Іконникова, С. Соловійова, М. Зерова, В. Антоновича, М. Грушевського, частина робіт М. Костомарова), а також аналіз та використання літератури канцеляристів письменниками (І. Франком та М. Костомаровим). Цей масив джерел і літератури є репрезентативним для дослідження особливостей сприйняття та наукових досліджень козацького історіописання в історичних і літературознавчих студіях XIX – поч. XX ст.

У сучасній українській історіографії не існує узагальнюючої роботи, яка б охарактеризувала традиції дослідження козацьких літописів.

Аналіз козацького літописання в дослідженнях протягом 1830-1917 рр. наявний у роботах І. Дзирі [9, 10]. Проте ці праці присвячені загалом вітчизняному літописознавству, а в їх рамках приділена увага вивченню істориками феномена літератури канцеляристів. Зва-

жаючи на широкий об'єкт дослідження, такий формат статті не міг охопити всіх особливостей сприйняття дослідниками історичних творів козацької старшини. Також існує декілька статей про історіографічний аналіз козацьких літописів окремими дослідниками, зокрема: І. Дзира – про студії І. Франка та О. Лазаревського [11, 12], А. Бовгирі – про М. Максимовича [3] та В. Тельвак – про М. Грушевського [27].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз традицій дослідження літопису Самовидця, "Дійствій презильної брані" Г. Граб'янки та літопису С. Величка в історичних дослідженнях середини XIX – початку XX ст. Саме цей час визначив основні напрями, згідно з якими проводилися дослідження козацьких літописів. Можна виділити два етапи в цих студіях: перший – початок XIX ст. – установлення фактографічної основи викладених подій у літописах, їх верифікація та порівняння з іншими наявними джерелами з історії України. Другим етапом є кінець XIX – початок XX ст., коли історико-літературні пам'ятки починають інтерпретувати в новому ракурсі, відзначаючи передусім вплив суспільно-політичного життя на процес історіописання.

Виклад основного матеріалу. Активне вивчення козацьких літописів почалося у др. пол. XX ст., що пов'язано з їх першими публікаціями. Наукові розвідки про козацькі літописи пов'язані зі вченими, які були їх редакторами.

Перше видання Літопису Самовидця, здійснене О. Бодянським, супроводжувалося передмовою про особливості списку пам'ятки, який був покладений в основу публікації, різноманітними примітками до тексту, а також вступним словом П. Куліша про джерелознавчу цінність праці Самовидця [22]. Бодянським була висунута гіпотеза, що автором твору є уродженець Корсунщини через деталізовані описи саме цієї місцевості.

Літопис Г. Граб'янки, опублікований І. Самчевським [8], також супроводжується невеликою, але змістовною розвідкою про автора та про джерельну базу тексту і його вплив на подальше історіописання. І. Самчевський, який видавав третій і четвертий томи твору С. Величка, підкреслював достовірність історичного наративу робіт Самовидця і Г. Граб'янки.

М. Максимович, досліджуючи "Дійства презильної брані", виявив фактичні помилки, які некритично перейняли історики з твору гадяцького полковника [24]. Крім цього, історик указав відмінності між виданнями пам'ятки 1793 та 1854 років, дослідивши, у яку з публікацій був покладений більш ранній список.

Дослідник О. Лазаревський у своїх працях піднімав питання авторства літопису Граб'янки: "...жоден з малоруських літописів не дійшов до нас у такій значній кількості, як літопис, означений "Дійства презильної брані Богдана Хмельницького". У наші часи нам довелося бачити більше десятка цих списків, а між тим на жодному з них ми не зустріли й натяку на авторство Граб'янки" [цит. за: 14, с. 1573]. Проте, коли було знайдено копію 1756 р., зроблену в Сорочинцях, то вчений був змушений погодитися з авторством Г. Граб'янки [20].

Зародження вітчизняної історичної науки Лазаревський пов'язував з іменем С. Величка. Саме в його особі слід вбачати "першого за часом дослідника малоруської старовини з яскраво вираженим наміром надати тодішньому читачеві можливість познайомитися з історією батьківщини" [21, с. 350].

Наступною віхою дослідження літопису С. Величка стала його публікація 1878 р., у якій наведена розвідка О. Левицького про наявні списки тексту пам'ятки та їх зіставлення. Дослідник наголошував на високій джерелознавчій вартості літопису Величка: "Але головне значення цього літопису полягає в його високому ступені достовірності, завдяки якій він є дорогоцінним джерелом для історії Малоросії..." [23, с. 3]. Дослідник вважає, що літопис складений у межах Сіверщини, але при цьому сам автор не був її уродженцем, а переселився туди пізніше, про що свідчить мова та діалект, яким написано текст [23, с. 26]. За гіпотезою Левицького, автором може бути православний шляхтич, який симпатизував Б. Хмельницькому і який, можливо, займав посаду військового канцеляриста [23, с. 38]. Хоча наприкінці свого вступу О. Левицький указує на фактичні помилки, які були допущені або автором, або переписувачами при створенні списків, це, на його думку, аніскільки не применшує джерелознавчу вартість літопису С. Величка.

Г. Карпов, характеризуючи козацькі літописи, найбільше уваги приділяв "Дійствам..." Граб'янки. Як зазначив історик: "...благоговіння перед пам'яттю великого Батька визначає його мету – увіковічнити діяння і прославити вождя знаменитої і найкривавішої небувалої війни... ненавмисні фактичні помилки автор робить постійно..." [15, с. 55-56].

Г. Карпов вважав, що ступінь вірогідності літопису Граб'янки менший, ніж у Самовидця. Він розглядав літопис Самовидця як літописний звід, але разом з тим визнавав вступ до пам'ятки самостійним літописом [16, с. 222-231], а доповнення в кінці до 1734 р. – як написане іншим автором [16, с. 218]. Стосовно атрибуції твору дослідник стверджував, що укладач літопису скоріше особа духовна або міщанин, можливо сучасник, але не учасник подій [16, с. 232-234].

Літописові С. Величка вчений давав високу оцінку, наголошуючи, що пам'ятка має у своєму складі достовірні історичні документи, але разом з тим наголошував, що це все-таки мемуари, які вимагають суворої критики. "Якщо літопис Величка і сприймати за історичне джерело, ... то лише для вирішення питання – як розумів та описав епоху Б. Хмельницького Величко..." [16, с. 258].

В. Іконников також вивчав формат козацького історіописання, зазначаючи: "найпізніші малоросійські літописи (XVIII ст.) стосуються до останніх швидше через назву; все ж вони носять на собі характер історії, оскі-

льки й групування подій, і, особливо, висвітлення фактів мають сліди штучності, суб'єктивності та навіть фантазії" [14, с. 1560-1561]. Літопис Самовидця вчений називає найдавнішим і найоригінальним за змістом, а також найбільш простим та об'єктивним у викладенні [14, с. 1561]. Стосовно "Дійствій..." Граб'янки вчений зосередився на проблемах списків і редакцій літопису, а також питанні атрибуції твору. Літопис Самійла Величка В. Іконников називав цінним через наявність у ньому різноманітних документів, але, разом з тим, тексту притаманні "схоластицизм та вигадливість" [14, с. 1584]. Загалом значним недоліком літопису Величка, на думку історика, є літературна традиція, через яку висвітлення події, навіть короткої, виливається в обширний опис, причому не завжди істинний.

Російський історик С. Соловйов у своїх студіях давав неоднозначну характеристику феномену козацьких літописів та, зокрема, їх джерелознавчій вартості: "...відомо, якими мутними джерелами є малоросійські літописи..." [26, с. 202]. Однак поряд з тим дослідник наголошував на цінності відомостей, поданих у літописі С. Величка – особливо тих, що стосуються особи Б. Хмельницького.

М. Костомаров дещо змінював своє ставлення щодо джерельної вартості козацьких літописів. Так, у своїй магістерській дисертації дослідник зазначав: "літописи наші вирізняються точністю, ми маємо незаперечні докази їхньої достовірності..." [17]. Проте пізніше він словлював застереження стосовно відомостей, поданих у літописах С. Величка та Г. Граб'янки, але прихильно відгукувався про літопис Самовидця [19, с. 157]. В історичному романі "Богдан Хмельницький" [18] з 1673 посилань понад 200 припадають на "Історію презильної брані Богдана Хмельницького" – одного зі списків літопису Г. Граб'янки.

В. Петрикевич досліджував причини звернення С. Величка до польської історіографії [25]. На думку вченого, з поеми "Війна домової" козацьким літописцем були запозичені факти, прийоми літературного опрацювання подій та способи надання тексту художньої образності, а суспільно-політичні погляди польського історика взагалі не взяті до уваги.

В. Антонович активно використовував свідчення з козацьких літописів для студій про генезу козацтва ("перші історичні звістки про козаків") та опису подій війни Хмельницького [2]. Характеризуючи літопис Величка, дослідник указував на його компілятивний характер, випадковий вибір джерел, відсутність критики, любов до фразеології. Загалом він відносив літопис до одного з найважливіших джерел історії Південно-Західної Русі в XVII ст. і навіть називав найціннішим із малоросійських літописів [1, с. 54].

М. Зеров пропонував називати пам'ятки історіографії кінця XVII – початку XVIII ст. "малоросійськими історичними працями". Характерними рисами зазначених історичних праць є такі позиції: "південно-руська мова..., переважний інтерес авторів до козацьких рухів, нарешті, спроби наукових узагальнень ..." [13, с. 167].

І. Франка цікавили питання белетризації окремих сюжетів у козацьких літописах та художнє відображення війни під проводом Б. Хмельницького. Головною заслугою канцеляристів, на думку вченого, була літературна, а не історична конструкція Хмельниччини [28, с. 332].

Остаточна зміна ставлення до пам'яток української історіографії кінця XVII – поч. XVIII ст. відбувається завдяки студіям М. Грушевського. На думку дослідника, такі ознаки історико-літературних творів XVIII ст., як "історична оповідь, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський ав-

тономізм та краєзнавчі інтереси" [6, с. 223] стали фундаментом для українського національного Відродження та творення української ідентичності.

За словами М. Грушевського, козацькі літописи втрачають своє значення як історичні джерела, але водночас "ці твори нічого не програвали як пам'ятки свого часу з історико-літературної точки зору" [6, с. 215-216]. Історик звертає увагу на те, що у XVIII ст. з'являється такий суспільний прошарок як козацькі канцеляристи, завданням яких є написати власну історію: "...інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка, – зазначав він, – се бажання зв'язати початки козаччини зі староруськими часами" [4, с. 68].

Дослідник дотримувався думки, що "Діївствія..." є літературно обробленою версією козацько-старшинської історії Гетьманщини [6, с. 221]. Стосовно питання авторства літопису Самовидця вчений називав Романа Ракушку-Романовського, вважаючи його не представником козацької старшини, а скоріше вихідцем із міщанства, селянства або навіть духовенства [7]. Літопис Величка М. Грушевський вважав достовірним: "...його оповідання варте всякої уваги, оскільки коли не був він навіть очевидним свідком, то як людина місцева міг зібрати докладні відомості про ці події доволі скоро по них..." [5, с. 233].

Висновки. Підводячи підсумки, можна зазначити, що дослідження феномена козацького літописання отримало достатнє висвітлення в наукових роботах XIX – початку XX ст. Фактично цієї теми не оминав жоден історик, який займався вивченням козацтва. Основні сюжети, яким приділяли увагу вчені, аналізуючи літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка, – це передусім джерелознавчі дослідження: фактографічна основа та джерела, які використовували автори, структура та архітектура пам'яток і спроби виокремлення первісного тексту з урахуванням усіх віднайдених на той час списків і копій. Активно вивчали текстові запозичення козацьких літописців один в одного, компіляції в попередніх істориків та зарубіжних хроністів. У цей період також досліджували питання атрибуції літописів, обставин, у яких були написані ці історико-літературні пам'ятки. Невелика частина істориків у своїх студіях звертались до теми світогляду та суспільно-політичних поглядів канцеляристів. Хоча повною мірою ці питання більше розкриваються вже в другій половині XX ст. і в процесі сучасних історіографічних досліджень.

Отже, традиція вивчення масиву козацьких літописів протягом XIX – поч. XX ст., так званої імперської доби в історіографії, дає змогу простежити, як відбувалася еволюція сприйняття даних пам'яток – поступовий перехід від тлумачення суто історичних джерел (фактографічної основи для написання українського національного гранд-нарративу) до пам'яток радше літературного процесу, за якими можна простежити естетичні та культурні доміанти доби бароко.

Перспективою дослідження є подальші розвідки з аналізу козацького літописання в радянській, закордонній та сучасній українській історіографії, адже на сьогодні не існує узагальнюючої роботи зі сприйняття та використання таких важливих пам'яток історичної та суспільної думки, як літописи Самовидця, Граб'янки та Величка.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / В. Антонович. – Київ : Острозька академія, 2003. – 382 с.
2. Антонович В. Про часи козацькі на Україні / В. Антонович. – Київ : Дніпро, 1991. – 238 с.
3. Бовгиря А. "Козацькі літописи" в науковій спадщині Михайла Максимовича / А. Бовгиря // Історіографічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 16. – С. 41-47.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи – до року 1625 / М. Грушевський. – Київ : Наукова думка, 2005. – 628 с.

5. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. Роки 1657-1658 / М. Грушевський. – Київ : Наукова думка, 2015. – 408 с.

6. Грушевський М. Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений / М. Грушевский // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общественных наук. – 1934. – № 3. – С. 215–223.

7. Грушевський М. С. Твори. Т. 10, кн. 2. Історичні студії та розвідки (1930-1934) / ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2015. – 541 с.

8. Летопись Григория Грабянки [Электронный ресурс] / сост. И. Самчевский. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/819256>.

9. Дзира І. Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній історіографії 1871–1917 рр. / І. Дзира // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – 2011. – № 19. – С. 429-458.

10. Дзира І. Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній науковій літературі 1830-1860-х рр. / І. Дзира // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць. – 2015. – № 26-27. – С. 223-241.

11. Дзира І. Українське літописання у науковій спадщині І. Я. Франка / І. Дзира // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – 2010. – № 17. – С. 390-410.

12. Дзира І. Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського / І. Дзира // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць. – 2009. – № 16. – С. 416-429.

13. Зеров М. Українське письменство / М. Зеров. – Київ : Основи, 2002. – 1301 с.

14. Иконников В. Опыт русской историографии / В. Иконников ; т. II, кн. 2. – Київ : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1908. – 1955 с.

15. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Карпов. – Москва : Тип. Грачева, 1870. – 191 с.

16. Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого / Г. Карпов. – Москва : Тип. Грачева, 1873. – 265 с.

17. Костомаров М. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. Костомаров. – Київ : Либідь, 1994. – 384 с.

18. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: сочинение / Н. Костомаров ; т. 1. – Санкт-Петербург : Изд. Д. Кожанчикова, 1859. – 459 с.

19. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров ; т. 12. – Санкт-Петербург : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. – 462 с.

20. Лазаревский А. Замечания по поводу "Летописи Грабянки" / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 41-42.

21. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 349-387.

22. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях бывших в Малой России по его смерти [Электронный ресурс] / сост. О. М. Бодянский // Украинские летописи. – Режим доступа : <https://www.twirpx.com/file/229198>

23. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Издана Киевскою Временною Коммисією для разбора древних актов [Электронный ресурс] / сост. О. Левицкий // Электронная библиотека. Институт історії України. – Режим доступа : <http://resource.history.org.ua/item/0006480>

24. Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел Исторический / М. Максимович. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 847 с.

25. Петрикевич В. Літопись С. Величка "Wojna Domowa" С. Твардовського. Порівнююча студія / В. Петрикевич. – Тернопіль : Друкарня Подільська, 1910. – 48 с.

26. Соловьев С. История России с древнейших времен. Т. 9. Царствование Михаила Федоровича Романова, 1613-1645 гг. [Электронный ресурс] / С. М. Соловьев. – Режим доступа : <http://bit.ly/2RzxdNR>.

27. Тельвак В. Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник : зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 7. – С. 205-214.

28. Франко І. Зібрання творів у 50 т. Т. 40. Літературно-критичні праці / І. Франко. – Київ : Наукова думка, 1983. – 560 с.

References:

1. Antonovych, V. (2003). *The Lectures from Source Studies*. Kyiv: Ostroh Academy Press. [In Ukrainian].
2. Antonovych, V. (1991). *About Cossack times in Ukraine*. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
3. Bovgyria, A. (2005). The "Cossack Chronicles" in the Scientific Heritage of Mykhaylo Maksymovych. *Historiographic Studies in Ukraine*, 16, 41-47. [In Ukrainian].
4. Hrushevskiy, M. (2005). *History of Ukraine-Rus*. Vol. 7: Cossack Times – until the Year 1625. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. (2015). *History of Ukraine-Rus*. Vol. 10: Years 1657-1658. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
6. Hrushevskij, M. (1934). On the Ukrainian Historiography of the Eighteenth Century. A Few Considerations. *Transactions of Academy of Sciences of USSR. Department of Social Sciences*, 3, 215-223. [In Russian].
7. Hrushevskiy, M. (2015). *Works: in 50 volumes*. Vol. 10, Book 2: *Historical Studies and Research Series (1930-1934)*. Lviv: World. [In Ukrainian].

8. Samchevskii, I. (Ed.). (1854). *Chronicle of Grigorij Grabyanka*. Kyiv: [s. n.]. <http://www.twirpx.com/file/819256>. [In Russian].
9. Dzyra, I. (2011). The Ukrainian Writing of Chronicles of the 15th – 18th Centuries in the Native Historiography of 1871-1917. *Problems of the History of Ukraine of the 19th – the beginning of the 20th Centuries: Collection of Scientific Papers*, 19, 429-458. [In Ukrainian].
10. Dzyra, I. (2015). The Ukrainian Chronicle of the 15th – 18th Centuries in the Native Scientific Literature of the 1830-1860's. *Special historical disciplines: questions of theory and methodology: Collection of Scientific Papers*, 26-27, 223-241. [In Ukrainian].
11. Dzyra, I. (2010). The Ukrainian Chronicles in the Scientific Heritage of I. Ya. Franko. *Problems of the History of Ukraine of the 19th – the beginning of the 20th Century: Collection of Scientific Papers*, 17, 390-410. [In Ukrainian].
12. Dzyra, I. (2009). The Ukrainian Chronicles in the Scientific Heritage of Alexander Lazarevsky. *Problems of the History of Ukraine of the 19th – the beginning of the 20th Century: Collection of Scientific Papers*, 16, 416-429. [In Ukrainian].
13. Zerov, M. (2002). *The Ukrainian writing*. Kyiv: Foundations. [In Ukrainian].
14. Ikonnykov, V. (1908). *The Experience of Russian historiography*. Vol. II, Book 2. Kiev: Typography of the Imperial University of St. Vladimir. [In Russian].
15. Karpov, G. (1870). *A Critical Review of the Development of the Main Russian Sources Related to the History of Little Russia, during the Period of January 8, 1654 – May 30, 1672*. Moscow: Grachyov Publishing. [In Russian].
16. Karpov, G. (1873). *The Beginning of the Historical Activity of Bogdan Khmelnytsky*. Moscow: Grachyov Publishing. [In Russian].
17. Kostomarov, M. (1994). *Slavic Mythology: Selected Works in Folklore and Literary Studies*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
18. Kostomarov, N. (1859). Vol. 1. *Bogdan Khmelnytsky: Essay*. In 2 vols. Vol. 1. Saint Petersburg: D. E. Kozhanchikov Publishing House. [In Russian].
19. Kostomarov, N. (1872). *Historical monographs and studies*. Volume 12. Saint Petersburg: D. E. Kozhanchikov Publishing House. [In Russian].
20. Lazarevskij, A. (1897). The Comments on the "Chronicles of Grabyanka". *Kyiv Antiquity*, 2, 41-42. [In Russian].
21. Lazarevskij, A. (1894). Former Prospectors of Little Russian Antiquity (Yakov Mikhailovich Markovich). *Kiev Antiquity*, 12, 349-387. [In Russian].
22. Bodyanskij, O. (Ed.). (1846). *Chronicle of the Eyewitness about the Wars of Bogdan Khmelnytsky and the Civil Strife that were in Little Russia after his Death*. Kyiv: University Press. <https://www.twirpx.com/file/229198>. [In Russian].
23. Levickij, O. (1878). *Chronicle of the Eyewitness According to the Newly-Opened Lists*. Published by the Kiev Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts. *Electronic Library. Institute of the History of Ukraine*. <http://resource.history.org.ua/item/0006480>. [In Russian].
24. Maksimovich, M. A. (1876). *Collected Works*. Vol. 1: *Department of History*. Kyiv: M. P. Fritz Publishing. [In Russian].
25. Petrykevych, V. (1910). *Chronicle of S. Velychko and "Wojna Domowa" by S. Twardowski*. *Comparative Studio*. Ternopil: Podolsk Publishing. [In Ukrainian].
26. Solov'yov, S. (n. d.). *History of Russia since ancient times*. Volume 9: The Reign of Mikhail Fedorovich Romanov, 1613-1645. <http://bit.ly/2RxxdNR>. [In Russian].
27. Telvak, V. (2003). The Cossack Chronicles in the Works of Mykhailo Hrushevskiy. *Drohobych Collection of the Regional Studies. Collection of Scientific Papers*, 7, 205-214. [In Ukrainian].
28. Franko, I. (1983). *Collection of works in 50 volumes*. Volume 40: *Literary Critical Works*. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 18.11.19

T. Voitsekhovska, PhD student
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

THE RESEARCH FEATURES OF THE COSSACK CHRONICLES IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES

The brightest representatives of the national historiography of the 17th – 18th centuries are the so-called Cossack Chronicles. These texts, written by the Cossack elite of the Hetmanate, serve as an excellent historical source for exploring the historical and social and political thought of the epoch of Bohdan Khmelnytskyi. The writings of the Military Chancellorists are complex structures that are on the verge of history and literature, and the term Chronicles have been used by their first publishers.

From the whole multiplicity of Cossack Chronicles, the most famous and original are the works of Eyewitness, H. Hrabianka and S. Velychko. The article shows the peculiarities of research and perception of these historical texts in the works of scholars of the mid-19th – beginning of the 20th centuries. The first scientific researches of Chronicles by their publishers, special studios of historians and literary critics on the phenomenon of creativity of Military Chancellorists are analyzed. The perception and use of Cossack Chronicles in writers are disclosed. Particular attention is paid to those works where Cossack historical and literary works are the main subject of research.

The article shows priority subjects for the study of Cossack chronicles. Most of the research attention was given to the source studies of Cossack historical works. In particular the leading topics were the source value of the Chronicles, the structure of the works, the source base used by the historians of Hetmanate and the attempts to extract the original text from numerous copies later ones of the works. Scientists also investigated the attribution of Cossack Chronicles, the situation of the creation of works and the ideology of their authors. But mostly these topics will be leading for Soviet and contemporary Ukrainian historiography. The transformation in the perception of the 19th – beginning of the 20th centuries researchers of the literature of the Chancellorists – from sources of factual information to literary and fictional, heroic history are analyzed.

Keywords: historiography, Cossack Chronicles, Eyewitness, H. Hrabianka, S. Velychko.

УДК 930(477): 336.74:33.021.8 "1922/1924"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.2>

A. Демещук, асп.
ORCID: 0000-0003-4380-1142
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЛАН Z-4: НЕВДАЛА СПРОБА МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ В ХОРВАТІЇ

Розглянуто ключову спробу мирного врегулювання збройного конфлікту на території Республіки Хорватія (1991–1995) – план Z-4 (Zagreb-4), розроблений і презентований для обговорення хорватській та сербській сторонам у другій половині 1994 – на початку 1995 р. групою міжнародних посередників на чолі з американським послом у Загребі Пітером Галбрайтом. Проаналізовано передісторію мирного плану, процес його розробки та втілення, авторство, зміст, дискусії навколо його втілення, а також причини та наслідки провалу. Особливу увагу приділено складнощам у процесі створення Z-4, які були спричинені позиціями держав, що брали участь у мирному врегулюванні хорватсько-сербського конфлікту, а також антагонізмом між Загребом та лідерами самопроголошеної Республіки Сербська Країна. Для написання статті було залучено оригінальні хорватські та англомовні матеріали, зокрема текст Z-4, мемуари осіб, причетних до його розробки, та матеріали ЗМІ.

Ключові слова: Z-4, мирний план, Хорватія, Республіка Сербська Країна, Загреб, хорвати, серби, війна.

Постановка проблеми. Війна в Хорватії (1991–1995) стала одним із центральних епізодів Югославської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст., унаслідок якої Соціалістична Федеративна Республіка Югославія розпалась у ході низки конфліктів на шість окремих держав

(Словенію, Хорватію, Боснію і Герцеговину, Чорногорію, Сербію, Македонію) та одну частково визнану країну (Косово). У ході даного конфлікту хорвати змогли протягом чотирьох років успішно відстояти свою незалежність від Югославії, а також військовим шляхом (не в

останню чергу завдяки сприятливій у потрібний момент міжнародній ситуації та досягненню спільної мови зі США) розв'язати питання своєї територіальної цілісності, а водночас і питання сербської національної меншини в Республіці Хорватія. Наслідки даного збройного конфлікту донині негативно впливають на міждержавні відносини Сербії та Хорватії, а також, у першу чергу, на стосунки сербського та хорватського народів, які наразі ще дуже далекі від добросусідських.

Багато українських журналістів та політиків зараз часто апелюють до хорватського досвіду 90-х рр. минулого століття, говорячи про те, що він може бути чи скопійованим, чи частково використаним нашою державою для розв'язання питання російської агресії на Сході України та відновлення контролю над тимчасово окупованими територіями Донбасу. На думку автора, звичайно ж, хорватський досвід серйозно відрізнявся від українського – причини, масштаб конфлікту, міжнародна обстановка та суто військові аспекти цих війн суттєво відрізняються. Однак ціла низка моментів із конфліктів на теренах колишньої Югославії може бути дійсно цікавою та актуальною для сучасної України. Зрештою наша війна ще не завершилась і в ближчому майбутньому, скоріше за все, Україна зіштовхнеться із питаннями мирного врегулювання конфлікту за участі іноземних посередників. У цьому сенсі хорватський досвід справді не слід ігнорувати.

Мета статті. Одним із таких питань є миротворчі потуги міжнародної спільноти в роки війни у Хорватії (а також і в Боснії та Герцеговині), які знаходили своє концептуальне втілення у низці мирних планів. Для Хорватії головним мирним планом (поряд із планом С. Венса кінця 1991 р.), який майже досяг успіху, був проект Z-4. Відповідно у цій статті ми розглянемо передісторію даного плану, процес його розробки, авторів, зміст, обговорення цього документа, причини провалу, а також наслідки.

Аналіз джерел та історіографії. Щодо історіографії питання та джерельної бази, то слід сказати, що дані про сам план та ті перипетії, що супроводжували його розробку та спроби втілення, не є секретними. Передусім самі автори Z-4, зокрема американський посол у США Пітер Галбrait та Герт Хінріх Аренс, залишили свої доволі інформативні спогади [1; 8]. З іншого боку, на сьогодні в хорватській історичній літературі та мемуаристиці події 1991-1995 рр., включаючи питання мирного врегулювання, розкриті дійсно добре [3; 6; 9–12; 17]. Хоча ми все ж мусимо мати на увазі, що через відносну хронологічну близькість 1990-х рр. деякі моменти тогочасної дипломатії на теренах колишньої Югославії, охоплених війною, можуть замовчуватися, або навпаки – навколо них можуть формуватися численні міфи в дусі теорій змови (наприклад дискусійне й неоднозначне питання домовленостей між Слободаном Мілошевичем та Франьо Туджманом, зокрема з приводу поділу Боснії і Герцеговини). Із хорватських науковців, чий підхід до висвітлення подій навколо плану Z-4 та ролі міжнародної спільноти і США вирізняється особливою об'єктивністю, варто назвати Альберта Бінга та Радована Вукадіновича [4; 5; 19]. Також варті уваги роботи Славка Дегоріції – одного з головних хорватських перемовників із повсталими сербами, голови МЗС Хорватії Мате Граніча та видатного хорватського дипломата Маріо Нобіло [7; 16]. Щодо джерел, то це, звичайно ж, матеріали хорватських, сербських та західних ЗМІ, а також документи – власне текст мирного плану Z-4, тексти резолюцій Ради Безпеки ООН, а також матеріали Спостережної місії ЄС у Хорватії [13–15]. Звіс-

но, не варто ігнорувати західних авторів [2; 18]. Таким чином, можна сказати, що на цей час доступною є достатня кількість літератури та джерел, яка дозволяє повноцінно проаналізувати долю Z-4 та його положення, а також реакцію сторін на цей проект мирного врегулювання для Хорватії.

Основний матеріал дослідження. Очевидно, що задля адекватного розуміння плану Z-4 та всього комплексу миротворчої діяльності міжнародних посередників у Хорватії слід спочатку зробити невеликий огляд передісторії, а саме – подій у Республіці Хорватія з 1990 по 1994 р.

Після перемоги національно орієнтованих сил на чолі із Франьо Туджманом на квітневих виборах 1990 р. у Хорватії та подальших перетворень у цій республіці дійшло до серйозного загострення хорватсько-сербських відносин, адже серби побачили в новій владі та окремих її діяч (нова символіка, зміна конституції та конституційного статусу сербів у Хорватії), а також у все частіших випадках дискримінації на національній основі загрозу повторення гонінь із боку пронацистських колабораціоністів-ушастів зразка 1941 р. У свою чергу, побоювання хорватських сербів були вміло використані офіційним Белградом, зокрема сербським президентом Слободаном Мілошевичем, який прагнув або збереження Югославії, проте із сербським домінуванням, або створення Великої Сербії [3, с. 790-791]. Отже, перші збройні інциденти в Хорватії розпочалися ще навесні 1991 р., а до повномасштабної війни між хорватськими формуваннями, з одного боку, і сербськими повстанцями, на бік яких із часом стала Югославська Народна Армія, з іншого, дійшло після проголошення незалежності Республікою Хорватія 25 червня 1991 р. Спроби міжнародної спільноти швидко припинити цей конфлікт за столом переговорів та зберегти югославську єдність виявилися неефективними, а наступ ЮНА та сербських повстанців за участі добровольців із самої Сербії тривав аж до кінця 1991 р. З підписанням Сараєвського перемир'я 2 січня 1992 р. та офіційним міжнародним визнанням Хорватії з боку країн-членів ЄС 15 січня того ж року бойові дії практично припинилися, і ЮНА почала плановий відхід з території цієї вже офіційно незалежної країни [17, с. 77].

Проте під контролем повсталих хорватських сербів залишилося близько 30 % території Республіки Хорватія: Східна Славонія, Баранья, Західний Срем, частина Західної Славонії, Банія, Кордун, Ліка, Північна Далмація. Частини ЮНА, окрім цього, контролювали прибережні райони Південної Далмації в районі Дубровніка, звідки остаточно були виведені аж у вересні 1992 р. [6, с. 204]. На зайнятих територіях, де серби проживали компактно, а у ході бойових дій вигнали майже все не-сербське населення, 19 грудня 1991 р. вони проголосили Республіку Сербська Країна, яка одразу задекларувала своє бажання залишитися у складі Югославії, а згодом планувала об'єднатися із Сербією та Республікою Сербською (у Боснії і Герцеговині) [3, с. 102]. Фактично ж контроль над керівництвом РСК (Мілан Бабич, Мілан Мартич, Горан Хаджич, Борислав Мікеліч) перебував у руках Слободана Мілошевича. Отже, у період із грудня 1991 до серпня 1995 р. країнські серби пробували здійснювати власне державне будівництво, хоча жодного міжнародного визнання РСК не отримала – міжнародні посередники, які займалися мирним урегулюванням, офіційно визнавали, що вся її територія де-юре належить Хорватії.

Також відповідно до Резолюції РБ ООН 743 на лінії розмежування між хорватськими військами та військами Сербської Країни було розміщено міжнародний миротворчий контингент чисельністю близько 15 тис. осіб у рамках місії UNPROFOR (у 1992 р. дана миротворча місія пошириться й на охоплену війною сусідню Боснію і Герцеговину, а чисельний її склад зросте до 39 тис.). Першим проектом мирного врегулювання у Хорватії став план Венса, який передбачав лише дуже загальні речі – припинення вогню, повернення біженців, нормалізацію, але не містив конкретних інструментів досягнення взаєморозуміння між сторонами-антагоністами [17, с. 181; 7, с. 143].

Однак, незважаючи на перемир'я й миротворчі потуги міжнародної спільноти, увага якої з квітня 1992 р. переключилась на конфлікт у Боснії і Герцеговині, що мав ще жорстокіший характер, питання відносин Сербської Країни та офіційного Загреба, що прагнув якомога швидше повернути її території під свій контроль, зайшло в глухий кут. Більше того, у супереч осуду ООН та міжнародної спільноти хорватські війська провели низку локальних і короткотривалих, проте успішних військових операцій проти Сербської Країни протягом 1992-1993 рр. (Мілевацьке плато, Масленицький міст, Медакська кишеня). А ще регулярна хорватська армія та ХВО (Хорватське Віче Оборони – збройна формація боснійсько-герцеговинських хорватів) безпосередньо включилися у війну в Боснії і Герцеговині (спочатку разом із мусульманами проти сербів, а з кінця 1992 р. – проти мусульман, з весни ж 1994 р. – знову разом із мусульманами проти сербів) [2, с. 125-127]. У певний момент на Заході вже навіть піднімалося питання про введення санкцій проти Загреба й визнання рівної вини хорватів і сербів за війну в БіГ [16, с. 329].

Усе це однозначно вказує на складність і неоднозначність ситуації на теренах колишньої Югославії в 1991-1995 рр. та дає зрозуміти, чому міжнародній спільноті постійно не вдавалося досягти успішного мирного врегулювання. Однак усе-таки для Хорватії було здійснено розробку досить серйозного мирного плану, який майже досяг успіху і потенційно міг би надати хорватським сербам цілком вагомий рівень автономії в місцях їхнього компактного проживання. Це був план Z-4 (Zagreb-4).

Початок розробки даного мирного плану був покладений 16 березня 1994 р., коли російський спеціальний посланець Віталій Чуркін розпочав прямі переговори між Хорватією та РСК, які привели до підписання нового, уже остаточного перемир'я 30 березня того ж року [4, с. 495].

У квітні 1994 р. була сформована так звана Контактна група як багатостороння дипломатична платформа, усередині якої продовжується мирне посередництво Міжнародної конференції про колишню Югославію. У її роботі брали участь дипломати США, Росії, Великої Британії, Франції та Німеччини, а оперативне керівництво взяла на себе американська команда на чолі з Річардом Гулбрукком у вересні 1994 р. [8, с. 127].

Відповідно до початкової версії плану передбачався найбільш можливий рівень автономії для країни та поступова передача влади з боку сербів офіційним хорватським посадовцям, передусім у Західній Славонії, а потім і у Східній Славонії після тимчасового управління адміністрації ООН у цьому секторі.

З огляду на таку концепцію плани міжнародної спільноти вимагали й радикальної зміни хорватської конституції, яка не передбачала такого рівня автономії,

який би фактично означав федералізацію чи навіть конфедералізацію Хорватії.

Відповідно до початкового задуму план мав три ступені реалізації. Спершу слід було досягти припинення ворожнечі, після чого настав би період "установлення довіри" й економічної співпраці. А третій крок включав би проведення мирної реінтеграції.

Власне текст плану Z-4 був розроблений американським послом у Хорватії Пітером Галбрайтом (головний автор і взагалі дуже важлива й активна постать у процесі мирного врегулювання в цій країні, восени 1995 р. – розробник Ердутської угоди, яка привела до мирної реінтеграції до Хорватії Східної Славонії), російським послом Леонідом Керестеджянцом та німецьким дипломатом Гертом-Хінріхом Аренсом під патронатом контактної групи ООН. Також близькими до даного плану були голови міжнародної конференції щодо колишньої Югославії Девід Оуен та Торвальд Столтенберг. Перший варіант Z-4 був підготовлений у вересні 1994 р., а низка поправок вносилась до нього розробниками впродовж наступних чотирьох місяців [8, с. 128; 1, с. 412].

Вирішальну роль у створенні та просуванні плану Z-4 відігравав американський посол у Хорватії Пітер Галбрайт. В інтерв'ю, яке він дав у 2004 р. американському історичу Чарльзу Інграу, дипломат заявив, що цей план є результатом його дипломатичних зусиль навколо мирної реінтеграції зон, захищених миротворцями ООН: "Z-4 – це моє дитя" [8, с. 131]. Перший російський посол у Хорватії Керестеджянц говорить, що технічну складову даного плану "розробили міжнародні посередники". Згідно ж із Девідом Оуеном, основа плану Z-4 була окреслена у Женеві в середині 1994 р. [5, с. 372].

У Загребі 2 грудня 1994 р. підписано економічний договір між хорватською владою та сербами із зони UNPA у Кніні. 19 грудня, відповідно до цієї угоди, було відкрито вперше після чотирьох років автомагістраль Загреб – Окучани – Ліповац. Також сторонами було погоджено відновлення роботи нафтопроводу та водопостачання до кінця року. Туджман заявив, що вже скоро буде можливо їздити й залізницею із Загреба в Славонський Брод та до Спліта через Кнін, а також не забув наголосити, що "Європа і світ визнають і потребують Хорватію як чинник нового міжнародного порядку" [4, с. 498]. Ці кроки мали в перспективі привести до повної деескалації, подальшої нормалізації життя та повноцінного відновлення господарських відносин між Хорватією та її територіями, підконтрольними сербам [4, с. 496].

У чому ж полягала суть самого Z-4? Фінальну версію цього мирного плану було підготовлено 18 січня 1995 р. під назвою "Базова Угода про Країну, Славонію, Південну Баранью та Західний Срем". Він складався із трьох документів та двох карт – усього 53 сторінки. Ці мапи не були остаточними через спір навколо приналежності міста Бенковац у Північній Далмації та Слунь на Кордуні [14].

Основою плану була "Конституційна Угода про Країну" (або "Частина 1"). Згідно з цим документом, Країна (а саме – територія РСК у Північній Далмації, Ліці, Кордуні та Бановіні) мала стати автономним регіоном Хорватії з кордонами, що базувалися на переписі населення цієї республіки у 1991 р. – таким чином визначалися муніципалітети із сербською етнічною більшістю). У межах цієї сербської автономії більша частина владних повноважень передавалась із Загреба на місцевий рівень. Усього сербська "державка в державі" мала включати 11 общин, які би входили у 2 більші території

альні одиниці: котар Гліна на півночі і котар Кнін на півдні. При цьому ці 2 котари були територіально розділеними общиною Слунь, на яку план не поширювався.

Отже, сербське автономне утворення мало являти собою 2 окремі територіальні одиниці. Сербська Країна мала право на власного президента, кабінет міністрів, законодавство, судову систему, поліцію, герб, прапор і валюту, а також право збирати податки та підписувати власні міжнародні угоди. Також "Частина 1" передбачала демілітаризацію регіону.

Армія Хорватії могла б увійти на територію Сербської Країни виключно на запрошення президента цієї "держави в державі", а хорватські закони та інші нормативні акти могли би діяти на сербській території лише за схвалення з боку уряду Сербської Країни. І, зрештою, усі суперечки між Загребом та Кніном мусили би розв'язуватися через спеціальний конституційний суд [14; 13].

"Частина 2" цього плану ("Домовленості щодо Славонії, Південної Бараньї, Західного Срему та інших районів") стосувалася тих територій, де серби не становили етнічної більшості відповідно до вищезгаданого перепису 1991 р., і включала перехідні положення, які регламентували поступову мирну реінтеграцію даних областей під владу Загреба [14].

"Частина 3" плану Z-4 стосувалася забезпечення прав людини, фундаментальних свобод, переслідування військових злочинців, створення судів із прав людини, очолюваних міжнародними суддями, а також включала положення, що дозволяли подвійне хорватське та югославське громадянство для хорватських сербів [14].

Відповідно до вищезгаданих документів, що становили план Z-4, Західна Славонія та ряд підконтрольних Кніну територій на заході, півночі та півдні Сербської Країни мусили негайно повернутися під повний контроль Хорватії, а Східна Славонія, Південна Баранья та Західний Срем мали бути поступово мирно реінтегровані під владу Загреба за допомогою міжнародної перехідної адміністрації ООН (у 1995-1998 рр. так і станеться, на відміну від Західної Славонії та Країни, владу на теренах яких Хорватія відновить військовим шляхом) [13].

Уся Хорватія визначена як єдиний економічний простір без внутрішніх кордонів. Хорватія мала би контролювати повністю всі свої кордони, сецесія сербів була повністю виключена. Згідно з П. Галбрайтом, план базувався на пропозиціях, які висунула сама хорватська влада як план розв'язання кризи [8, с. 132].

Самовпевнена поведінка П. Галбрайта впливала з думки, що Слободан Мілошевич, на якого разом тиснули американський дипломат Роберт Фрезур та міністр закордонних справ РФ Андрій Козирев, натисне на сербів із Сербської Країни, на яких він мав ще більший вплив, ніж на сербів боснійських.

Презентовано Z-4 хорватському президенту Ф. Туджману та верховіці Республіки Сербська Країна було 30 січня 1995 р. Глава хорватської держави загалом негативно оцінив Z-4, хоча й погодився на його використання. Офіційна реакція Ф. Туджмана та міністра закордонних справ Хорватії Шарініча була такою: "позитивно сприймаються ті частини документа про встановлення хорватського суверенітету над цілою територією, повернення вигнанців та місцеве самоврядування для сербської етнічної спільноти, проте неприйнятно для нас все те, що виходить за межі конституційних норм та міжнародних конвенцій про права етнічних спільнот чи національних меншин [7, с. 316].

На відміну від Загреба, який намагався покращити імідж Хорватії після загроз санкціями й ізоляцією з боку Заходу, кнінська влада саботувала переговори, що, як сказав американський посол, "вказувало на політичну незрілість кнінських лідерів і ставило під питання терпіння хорватської влади" [8, с. 134].

Щодо Слободана Мілошевича, то його схильність до компромісу, передусім через знаходження спільної мови з Хорватією, виходила з реалістичної оцінки, що певними поступками треба капіталізувати всі попередні сербські досягнення. Маючи на увазі цей аспект регіональних відносин (континуїтет хорватсько-сербських переговорів), США взяли на розгляд створення еквівалентного плану для Хорватії (який розробила Контактна група для БіГ). Його основою мало бути югославське визнання Хорватії та згода на реінтеграцію хорватських територій під наглядом UNPROFOR. Одним словом, Мілошевич, згідно з даним задумом, мав визнати Хорватію та БіГ і накласти санкції на Кнін у випадку відмови з боку країнських сербів підписати угоду із Загребом, а також Мілошевич мав посилити вже наявні санкції проти Республіки Сербської (сербське державне утворення на території Боснії і Герцеговини) [18, с. 294].

Країнські серби, у свою чергу, відкинули цей план – під безпосереднім впливом Слободана Мілошевича, який гарантував РСК свою військову підтримку в разі хорватського наступу. Очевидно, що не останню роль у несприйнятті сербським президентом Z-4 відіграло його побоювання, що положення цього плану, які гарантували дуже вагомий рівень автономії сербам у Хорватії, можуть стати прецедентом для підняття питання про аналогічні права албанців на території сербської провінції Косово, де на той момент уже небезпечних для Белграда обертів набрав албанський рух за незалежність (зрештою фіналом стане початок справжньої війни в Косово у 1998 р.) [4, с. 500].

Парламент Сербської Країни обговорював Z-4 на своєму спеціальному засіданні 8 лютого 1994 р. Лідери країнських сербів – Мілан Мартич, Мілан Бабіч та Борислав Мікеліч – у своїх виступах описали даний мирний план як "провокативний" для РСК та назвали відкидання Z-4 Слободаном Мілошевичем "надихаючим" [10, с. 207].

Низка інших тогочасних помітних сербських політиків теж засудила план. Так, Борислав Йович, близький союзник Мілошевича, вважав, що РСК здатна чинити самостійний потужний військовий опір Загребу; знаменитий своїми шовіністичними поглядами лідер Сербської радикальної партії Воїслав Шешель вважав Z-4 абсолютно неприйнятним. Опозиційні демократичні політики в Сербії розділилися у своїх думках: Зоран Джинджич заявляв, що якщо РСК відкинула мирний план, то Сербії на нього погоджуватися теж сенсу немає, а в той же час Вук Драшкович – лідер націонал-демократичного Сербського руху оновлення – вітав цей план, вважаючи його "історичним шансом". Слід сказати, що позиція Драшковича домінувала у сербських медіа, але вже з кінця серпня 1995 р., тобто після хорватської переможної операції "Буря", яка ліквідувала Республіку Сербська Країна [16, с. 351].

Зрештою, Z-4 так і не став предметом подальших серйозних переговорів, хоча спочатку така перспектива виглядала цілком реальною та бажаною. Саборський (парламентський) комітет з питань мирної реінтеграції окупованих територій Хорватії зробив висновок на засіданні 6 березня 1995 р. про те, що цей план для Хорватії неприйнятний. Такий висновок базувався на оцінці Комітету з конституції, який заявив, що план

суперечить хорватській конституції, яка не передбачає можливості федеративної чи конфедеративної перебудови держави [10, с. 178].

Таким чином, цей мирний план, який насправді давав хорватським сербам серйозну автономію (аж до права на власну міліцію та державні символи), провалився практично в останній момент, і це дало Загребу вагомий аргумент на користь військового варіанта розв'язання питання Сербської Країни та відмови на продовження мандату миротворчої місії UNPROFOR [5, с. 379].

Невдоволення міжнародної спільноти через відмову країнських сербів прийняти Z-4 найкраще висловив той же Пітер Галбрайт: "Чинники говорять самі за себе. Одна сторона прийняла план, погодилася, якщо є резерви, що на базі цього проекту можна вести подальші переговори. А друга сторона після того, як ми приїхали у сам Кнін, відхилила план. Як іронічно, що сторона, яка відмовилась підписати Z-4, є саме тою, яка бажає, щоб UNPROFOR лишився. Зараз можемо ясно сказати, хто відповідальний за провал плану. У Кніні кажуть, що мають свою державу, але ту державу ніхто не визнав і ніколи не визнає. Економічно вони ізольовані і кожного дня живуть усе примітивніше. Зараз вони існують і в постійній загрозі військової інтервенції, а якщо би прийняли план, то мали би міжнародні гарантії безпеки і стали б частиною хорватської держави з великими можливостями для процвітання. Це якесь зачароване коло" [4, с. 501].

Окрім провалу втілення Z-4, у березні 1995 р. Франьо Туджман демонстративно висунув вимогу виведення миротворчих військ ООН (UNPROFOR) з території своєї республіки і заявляв, що Хорватія має повне право не продовжити мандат на їх подальше перебування.

Проте "блакитні шоломи" з Хорватії не пішли: 31 березня Резолюцією Ради Безпеки ООН № 981 було встановлено замість UNPROFOR місію UNCRO (The United Nations Confidence Restoration Operation in Croatia), яка мала меншу чисельність (до 7 тис. осіб) і головним завданням якої був нагляд за державним кордоном Хорватії на території, підконтрольній Сербській Країні [2, с. 299; 18].

Усупереч мовчазній згоді з боку Вашингтона на хорватську військову операцію на початку серпня 1995 р., Пітер Галбрайт до останнього моменту намагався втілити Z-4, навіть коли стало ясно, що вже не існує реальної основи для його імплементації на практиці [4, с. 502]. 2 серпня 1995 р., під час чергового раунду переговорів між країнськими сербами та Загребом, що проходили в Женеві, фактично за два дні до початку хорватського військового наступу на РСК, сербська сторона таки формально визнала Z-4 основою для подальшого діалогу з Хорватією, проте сама Хорватія вже була повністю готова до ліквідації сербської самопроголошеної республіки збройним шляхом і брала участь у цих переговорах виключно формально, для маскування своєї підготовки до силового удару по Кніну [12, с. 416].

Більше того, офіційний Загреб отримав мовчазне схвалення військової операції та допомогу розвідувальними даними й інструкторами з боку США, які будь-що прагнули зупинити конфлікт у Боснії і Герцеговині, потіснивши сербські сили та встановивши паритет. Тим паче що влітку 1995 р. дійшло до відверто скандальних інцидентів за участі сербських військ та до реальної можливості їх перемоги у БіГ (захоплення заручників з миротворців ООН, масові вбивства мусульман у Сребрениці, загроза падіння західнобоснійського мусульманського анклаву – Біхача). Хорвати в цьому плані пока-

зали себе перед Вашингтоном конструктивними партнерами [16, с. 358; 12, с. 410]. А вже після переможної "Бурі" хорватські війська взяли участь разом із мусульманськими силами в операції "Маестрал" (вересень 1995 р.), коли вони майже взяли столицю боснійських сербів – м. Баня Лука [9, с. 555].

Зрештою, у листопаді 1995 р. – уже після падіння Сербської Країни та хорватських перемог в операції "Блискавка" й "Буря" – деякі положення цього мирного плану, у редукованому, звісно ж, вигляді, ляжуть в основу Ердутської угоди, яка відкрила й обумовила процес мирної реінтеграції Східної Славонії за участі тимчасової адміністрації ООН під владу Загреба, що тривав до січня 1998 р. І, що характерно, саме той же Пітер Галбрайт став автором Ердутської угоди та головним натхненником реінтеграції останніх зайнятих сербами територій до Хорватії виключно мирним шляхом [11, с. 38-40].

Насправді можна сказати, що провал мирних переговорів не був проблемою для Загреба, адже ще з 1992 р. керівництво Республіки Хорватія визначило для себе єдиний ефективний шлях розв'язання проблеми сербського сепаратизму – військовий. І на 1995 р. Армія Хорватії вже була готова відвоювати Сербську Країну, котру утримували війська сербів, які, на думку хорватського генерала Я. Бобетка, на той момент були надто слабкі, щоби влаштувати дієву оборону [6, с. 701].

Поява плану Z-4 моментально викликала низку контраверсійних реакцій. Різного роду аналізи у ЗМІ говорили, що Загреб своїм "лукавим" рішенням прийняти план і вважати основою для подальших переговорів зумів дещо повернути втрачені політичні позиції після відмови продовжити мандат UNPROFOR, у той час як Кнін та Белград, які явно й далі наполягають на державності Країни і не бажають відмовитися від цієї ідеї, ставляться у це важче положення [13]. Останній аспект був пов'язаний і з подіями в БіГ, де Радован Караджич, лідер місцевих сербів, уперто відмовлявся прийняти подібний мирний план для цієї країни. У цьому сенсі помічено, що події навколо Z-4 – це хорватська дипломатична перемога, адже сербська сторона, важелі управління якою були в Белграді, сама себе показала такою, що виступає за війну, і допомогла Хорватії тим самим уникнути обвинувачень у воєнних намірах [19, с. 12].

Отже, план Z-4, який був представлений хорватській владі в кінці січня 1995 р., був "неприйнятним", але Туджман його з тактичних міркувань таки спочатку прийняв як "основу для подальших переговорів". Загреб зрештою "врятував" Кнін, який із волі Мілошевича категорично відхилив цей проект мирного врегулювання. Усупереч мовчазній згоді з боку Вашингтона на хорватську військову операцію на початку серпня 1995 р., Пітер Галбрайт до останнього моменту намагався втілити Z-4, навіть коли стало ясно, що вже не існує реальної основи для його імплементації на практиці. Після поразки РСК у "Бурі" залишилося ще питання хорватського Подунав'я. Безпосередньо після операції "Буря" американський президент Клінтон заявив, що разом із планом для БіГ "має бути розроблений і багаторічний план розв'язання ситуації у Східній Славонії, який би базувався на хорватському суверенітеті та основах Z-4" (наприклад самоврядування, право біженців на повернення та інші гарантії для місцевих сербів) [11, с. 24].

Висновки. Таким чином, сербські вимоги автономії, які почалися ще в 1989 р., а свого піку досягли в плані Z-4, зазнали повного краху. Відкидання плану

Z-4 було, таким чином, останнім кроком політики Великої Сербії у Хорватії. Для хорватів же сербська поступливість та категоричне небажання сербів жити з ними в одній державі стали справжнім "зеленим світлом" для ліквідації Республіки Сербська Країна та відновлення територіальної цілісності Республіки Хорватія військовим шляхом. Загреб досяг у цьому успіху, а деякі елементи Z-4, у дуже редукованому вигляді, лягли в основу Ердутського договору, відповідно до положень якого Східна Славонія, Баранья та Західний Срем протягом листопада 1995 – січня 1998 р. мирним шляхом та за участі міжнародної перехідної адміністрації були реінтегровані до складу Хорватії. Більше того, автором Ердутської угоди був той самий Пітер Галбрайт – один із творців плану Z-4.

Список використаних джерел:

- Ahrens G.-H. *Diplomacy on the Edge: Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conferences on Yugoslavia* / G.-H. Ahrens. – Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2007. – 672 p.
- Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995. Volume I. – Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, 2002-2003. – 502 p.
- Bilandzic D. *Hrvatska moderna povijest* / Dušan Bilandzic. – Zagreb, 1999. – 814 s.
- Bing A. Balkanski i "zapadni" makijavelizam: Z-4 – diplomacije i/ili oruzje? / A. Bing // *Casopis za suvremenu povijest*. Br. 3. – Zagreb, 2015. – S. 485-507.
- Bing A. Put do Erduta – položaj Hrvatske u međunarodnoj zajednici 1994-1995 i reintegracija hrvatskog Podunavlja / A. Bing // *Scrinia Slavonica*. Br. 7. – Slavonki Brod, 2007. – S. 371-403.
- Bobetko J. *Sve moje bitke* / Janko Bobetko. Priredio, dokumentaciju odabrao i zabilješkama popratio Božo Rudež; prijevod na engleski Tomislav Pisk; prijevod na njemački Marijan Bobinac; kazalo imena Snježana Švigir; izrada karata Edo Butijer. – Zagreb: vlast. Nakl., 1996. – 792 s.
- Degoricija S. *Nije bilo uzalud* / Slavko Degoricija. – Zagreb: Nova stvarnost, 2009. – 493 s.
- Galbraith P. *Negotiating peace in Croatia: a personal account of the road to Erdut* / P. Galbraith // *War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 124-136.
- Goldstein I. *Hrvatska povijest* / Ivo Goldstein. – Zagreb: Novi Liber, 2013. – 583 s.
- Granić M. *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike* / Mate Granić. – Zagreb: Algoritam, 2005. – 228 s.
- Holjevac-Tuković A. *Proces mirne reintegracije Hrvatskog Pogunavlja* / Ana Holjevac Tuković. – Zagreb: Despot Infnitus, 2015. – 320 s.
- Marijan D. *Domovinski rat* / Davor Marijan. – Zagreb: Despot Infnitus, 2016. – 456 c.
- Marinković G. *Apsurdi oko Z-4. Alternativna informativna mreza* / G. Marinković. – Режим доступу: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199502/50202-001-pubs-zag.htm>. (Дата звернення 17.10.2018).
- Nacrt sporazuma o Krajini, Slavoniji, južnoj Baranji i zapadnom Srijemu / Večernji list. – Zagreb. 03.02.1995.
- Nations Security Council Resolution 981. – Режим доступу: [https://undocs.org/S/RES/981\(1995\)](https://undocs.org/S/RES/981(1995)) (Дата звернення 18.09.2018).
- Nobilo M. *Hrvatski feniks: diplomatski procesi iza zatvorenih vrata: 1990-1997* / Mario Nobilo. – Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2000. – 654 s.
- Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat / Z. Radelic, D. Marijan, N. Baric, A. Bing. – Zagreb: Skolskknjiga i Institut za povijest, 2006. – 575 s.
- Ramet S. P. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005* / Sabrina P. Ramet. – Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009. – 328 s.
- Vukadinović R. *Konflikt i sigurnosna zajednica na Balkanu* / R. Vukadinović // *Politicka misao*. Br. 2. – Zagreb, 1996. – S. 3-18

References:

- Ahrens, G.-H. (2007). *Diplomacy on the Edge: Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conferences on Yugoslavia*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.
- Balkan battlegrounds: a military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995. Volume I. (2002-2003). Washington, DC: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis.
- Bilandzic, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing.
- Bing, A. (2015). "Balkanski" i "zapadni" makijavelizam: Z-4 – diplomacije i/ili oruzje? *Casopis za suvremenu povijest*, 3, 485-507. <https://hrcak.srce.hr/152054>
- Bing, A. (2007). Put do Erduta – položaj Hrvatske u međunarodnoj zajednici 1994-1995. i reintegracija hrvatskog Podunavlja. *Scrinia Slavonica*, 7, 371-403. <https://hrcak.srce.hr/27078>
- Bobetko, J. (1996). *Sve moje bitke*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Degoricija, S. (2009). *Nije bilo uzalud*. Zagreb: Nova stvarnost.
- Galbraith, P. (2006). *Negotiating peace in Croatia: a personal account of the road to Erdut*. In *War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation*. Pp. 124-136. Cambridge: Cambridge University Press,
- Goldstein, I. (2013). *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.
- Granić, M. (2005). *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam.
- Holjevac-Tuković, A. (2015). *Proces mirne reintegracije Hrvatskog Pogunavlja*. Zagreb: Despot Infnitus.
- Marijan, D. (2016). *Domovinski rat*. Zagreb: Despot Infnitus.
- Marinković, G. (1995). *Apsurdi oko Z-4*. Retrieved 17 October, 2018, from <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199502/50202-001-pubs-zag.htm>
- Nacrt sporazuma o Krajini, Slavoniji, južnoj Baranji i zapadnom Srijemu (1995, February 2). *Večernji list*. Zagreb.
- Nations Security Council Resolution 981. (1995). Retrieved from <https://undocs.org/S/RES/981>.
- Nobilo, M. (2000). *Hrvatski feniks: diplomatski procesi iza zatvorenih vrata: 1990-1997*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Radelic, Z. et al. (2006). *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*. Zagreb: Skolska knjiga i Institut za povijest.
- Ramet, S. (2009). *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918-2005*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Vukadinović, R. (1996). *Konflikt i sigurnosna zajednica na Balkanu*. *Politicka misao*, 32(2). <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=612651>

Надійшла до редколегії 23.10.19

A. Demeshchuk, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PLAN Z-4: AN UNSUCCESSFUL ATTEMPT OF A PEACEFUL SOLUTION OF THE CONFLICT IN CROATIA

In this article the author analyze the central attempt of a peaceful negotiation and ending of the war in Croatia (1991-1995) – the plan Z-4 (Zagreb-4), which was created and presented for the discussion to Croatian and Serbian sides in the second half of 1994 and at the beginning of 1995 by a team of international negotiator from the USA, Great Britain, Russian Federation and Germany with the main role of a US ambassador in Zagreb – Peter Galbraith. The prehistory of this peaceful plan, the process of his preparation and development, its content (it is reviewed profoundly and cautiously), authorship and as well as discussions around it implementation and outcomes of its failure are considered in this article. The special author's attention is paid to difficulties that were constantly appearing during the creation of the plan Z-4, because of two major reasons, Firstly, they were connected with different views and positions of great powers that were included in a process of Croatian-Serbian normalization and peace negotiations. And secondly, the history of Z-4 was highly troublesome because of an enormous level of enmity between Croats and Serbs, between Croatian government and leaders of self-declared Republic of Serbian Krajina, who were directly supported by Belgrade and Serbian president Slobodan Milosevic. The author engaged original Croatian and other foreign materials – sources and literature, including the text of Z-4, various media and memoirs of the people, which were dealing with a development of this peaceful plan. According to all these materials the author comes to an outcome that the plan Z-4 could be an optimal solution from the Croatian-Serbian war, especially for the Serbian side: due to Z-4 Croatian Serbs would get a high level of territorial autonomy in areas where they composed an ethnic majority. Croatian government wasn't content with such a prospect however it was ready to accept this peaceful plan. But Serbian side was very stubborn that led to the failure of Z-4 and to a military scenario (two major Croatian military operations in 1995) that eliminated Republic of Serbian Krajina at all.

Keywords: Z-4, peaceful plan, Croatia, Republic of Serbian Krajina, Zagreb, Croats, Serbs, war.

УДК 327.39

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.3>

І. Жуковський, студент магістратури

ORCID: 0000-0002-0853-0618

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК ІДЕЇ АРАБЬСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ САТІ АЛЬ-ХУСРІ

Проаналізовано праці та погляди одного з найвпливовіших теоретиків панарабізму та арабського націоналізму, арабського вченого Саті аль-Хусрі, та їх вплив на розвиток арабського націоналізму в країнах Близького Сходу. Виявлено велику кількість праць арабською мовою, де автор пояснює поняття єдності арабів, арабської нації на основі своїх досліджень історії Європи та Близького Сходу. Розглянуто перспективність подальших досліджень його спадщини та актуальність його ідеї для сучасних арабських країн.

Ключові слова: арабський націоналізм, нація, національність, арабська мова, арабська ідентичність, Саті аль-Хусрі.

Постановка проблеми. Арабський націоналізм досі є малодослідженим явищем ХХ ст., особливо в українській арабістиці. І така постать серед близько-східних політичних діячів ХХ ст. як Саті аль-Хусрі (рис. 1) повинна неодмінно привертати увагу, адже його ґрунтовний доробок та ідея єдиної арабської нації сильно вплинули на розвиток арабських держав у ХХ ст. Також варто розуміти, що арабські країни сьогодні переживають шалені перетворення, зокрема й у національному сенсі.

Дослідження спадщини цього автора може допомогти краще зрозуміти арабські національні ідеї першої половини ХХ ст. та порівняти їх із сучасною ситуацією на Близькому Сході, а також простежити вплив європейських ідей та історії країн Європи на такі історичні явища, як панарабізм та арабський націоналізм.

Аналіз джерел та літератури. Серед джерел особливу увагу привертають декілька важливих робіт Саті аль-Хусрі про арабську націю, зокрема "Ma hiya al-qawmiya?" [1], "Al-'Aruba Awwalyan" [2] та інші. Усі ці роботи не мають повного англійського чи українського перекладу, але є у відкритому доступі арабською мовою.

Щодо історіографії, то історія арабського націоналізму досить часто привертає увагу дослідників. Серед цих досліджень варті окремої уваги праці Адіда Давіши [7], Бассамі Тібі [6]. Вони ґрунтуються на дослідженні праць арабських мислителів, присвячених арабській нації, зокрема і на працях Саті аль-Хусрі та його учнів, і детально розглядають розвиток арабського націоналізму та його витоків.

Мета статті – висвітлити внесок Саті аль-Хусрі в розвиток ідеї арабського націоналізму та його основні уявлення про арабську націю. **Завданням** є критично проаналізувати праці Саті аль-Хусрі та історичні роботи, присвячені арабському націоналізму, визначити важливість праць аль-Хусрі для розвитку арабського націоналізму та їх актуальність на сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саті аль-Хусрі, який народився у Ємені в 1882 році у сирійській мусульманській сім'ї та навчався у Європі, де на власні очі бачив конкуренцію інтелектуальних течій європейського націоналізму, вважається одним з найважливіших теоретиків арабського націоналізму. Він був частиною османської бюрократії, де врешті-решт займав керівні посади у західній частині імперії на Балканах тоді, коли національні, антиосманські рухи в цих провінціях набирали обертів [7, с. 49].

Балканський досвід став для нього підґрунтям для майбутніх праць про арабський націоналізм, де він неодноразово посилався на досвід різних балканських чи європейських країн, коли вони прагнули до національної незалежності [7, с. 49-50].

Також як інші націоналізми ХХ ст., арабський націоналізм, сформульований аль-Хусрі, базувався на інтелектуальних принципах європейських ідей про нації [1, с. 25-32].

Під час Першої світової війни його відправили до Сирії як генерального директора із освіти. Під час правління Файсала в Сирії та Іраку аль-Хусрі займав високі та впливові посади в галузі освіти. Завдяки своєму впливу та праці Саті аль-Хусрі зміг зробити націоналістичні ідеї центральною метою освітньої та культурної політики Іраку. Так само вірячи у переконання Фіхте про роль освіти, аль-Хусрі прагнув прищепити людям міцне відчуття арабської національної ідентичності, яке замінить інші поширені ідентичності (племінні, регіональні тощо). Свою місію він бачив у розвитку національної свідомості шляхом створення національних освітніх систем [7, с. 49-50].

Саті аль-Хусрі у своїх працях доволі багато уваги приділяє саме терміну *нація* і розглядає його, починаючи із трактування "енциклопедистів", Фіхте, Генрі Берра [1, с. 29-35] і закінчуючи власними думками, висновками та коментарями. По-перше, унаслідок еволюції політичного мислення відбувається природна еволюція "концепції / розуміння нації" у розумах дослідників і, відповідно, розвитку суспільно-політичної думки. По-друге, національні проблеми не є окресленими перед різними поглядами в одній формі в кожній країні, так само як немає однакової уваги до них. Якщо є держава, яка створена з декількох націй, ці нації розділені між декількома державами, а ці держави населяють схожі народності, то природною буде величезна увага дослідників до проблем народностей, які відрізняються тільки різним розташуванням їхніх держав на цих територіях. І по-третє, проблеми національностей не були суто теоретичними, але були пов'язані з політикою держав [1, с. 29-30].

Що ж до самого терміна, то для позначення терміна "нація" Саті аль-Хусрі використовує слово *al-ummah* (народ, громада, нація) і розуміє її ознаки як "спільна мова, спільна культура, спільна віра, спільна держава, спільна історія, єдність у болях минулого, єдність у надіях на майбутнє, спільні цінності, спільне економічне життя" [1, с. 39].

У своєму визначенні нації аль-Хусрі рішуче обрав німецьку ідею культурного націоналізму, яку пропагували Гердер, Фіхте і Ернст Моріц Аренд. Мова й історія особистості, незалежно від власних уподобань, визначають її національну ідентичність. Аль-Хусрі стверджував, що люди, які розмовляють арабською як рідною мовою, є арабами, а саме людьми, які мають спільну історію. Тому арабська нація вічна [7, с. 64].

"Основою основ" для існування нації Саті аль-Хусрі вважає мову. Для німецьких культурних націо-

налістів мова лежить в основі будь-якого визначення нації. Для Гердера і Фіхте саме мова створює внутрішні культурні межі нації, незалежно від того, чи вдалося нації вже встановити свої зовнішні географічні кордони [1, с. 49-52].

Завдяки діяльності аль-Хусрі та його послідовників, упровадженню освітніх програм, спрямованих на викладання національної історії, концепція арабської нації набувала все більшого визнання і прийняття у період після Першої світової війни. Це були люди, які загорілися ідеями європейського націоналізму [7, с. 63-64].

На думку Адіда Давіши, причини того, що Саті аль-Хусрі обрав не французьку, а німецьку теорію формування націй, полягали в арабській політичній та геостратегічній ситуації 1920-х років, яка мала дуже мало спільного з Францією XIX ст. І навпаки, була дуже схожою на становище німецьких земель до 1871 року [7, с. 64]. Аль-Хусрі писав, що французи так довго жили в єдиній національній державі, що вони забули про різницю між поняттями держави і нації, використовуючи термін "національність", щоб зобразити членство в одній або обох. Однак німці, не маючи єдиної держави до 1871 року, дуже добре розуміли різницю, називаючи членство в державному плані "nationalität", а в національному – "volkstrum" [1, с. 32-33]. Не маючи єдиної держави, араби могли стверджувати свою національну ідентичність шляхом запозичення німецького шляху та німецьких акцентів.

Акцент німецьких мислителів на мові знаходить свій шлях до власного тлумачення в аль-Хусрі. Для нього "мова є найважливішим духовним зв'язком, яка зв'язує індивіда з рештою людства, оскільки вона є засобом спілкування між індивідами, крім того, що є засобом мислення... Оскільки мови різняться між расами, цілком природно, що ми знаходимо групи осіб, які мають однакову мову, що наближає їх один до одного, ніж до інших груп, тим самим утворюючи націю, яка відрізняється від інших" [1, с. 45-46]. Як історичні зразки аль-Хусрі наводить німців та італійців, які завдяки збереженню своєї мови згодом змогли перетворити хронічну політичну фрагментацію на єдині держави [1, с. 60-61]. У випадку з Польщею, аль-Хусрі стверджує, що польська мова відіграла провідну роль не лише у збереженні польської нації після поділу Польщі, а й у подальшому об'єднанні країни знову [7, с. 64]. У випадку з арабськими країнами пожиттєве прагнення аль-Хусрі до прийняття стандартизованої арабської мови в усьому арабському світі було спричинене визнанням того, що арабські діалекти були настільки різноманітними, що робили нонсенсом поняття мовної єдності [5, с. 29-33].

Поряд із мовою аль-Хусрі наводить історію як інший вирішальний фактор державності. Спільну історію він вважає найважливішим елементом у існуванні "духовної спорідненості" та породжує "ідею спільного походження", котра оволодіває розумами людей [1, с. 39]. Як указував аль-Хусрі: "Націоналістичне почуття більше залежить від історичних спогадів... Ідеї та дані, пов'язані із історією, відіграють важливу роль у житті націй і мають великий вплив на напрям історичних подій. Ми не перебільшуємо, коли говоримо, що рухи за відновлення і боротьба за незалежність і єдність починаються лише з пригадування минулого і пошуків одкровення із історії. ... Любов до незалежності живиться спогадами про втрачену незалежність; прагнення до влади і слави починається з плачу за втраченим; віра в майбутнє нації набуває сили з віри у блиск минулого; і

прагнення до об'єднання посилюється з відновленням спогадів про минулу єдність" [3, с. 95-96].

Значна частина роботи аль-Хусрі в Іраку як головного керівника з освіти стосувалася викладання історії в іракських школах. Він особливо наголошував на викладанні "націоналістичної історії" – такої історії, яка породила б в учнів почуття первинної прихильності до арабської нації. У цьому він повторив схвалення історії у Фіхте – можливо, трохи менш важливої, ніж мова, у відродженні націоналістичного духу. У будь-якому випадку ці два чинники нерозривно пов'язані між собою: "Спільні мова та історія становлять фундаментальні основи формування нації. Об'єднання цих двох сфер приводить до злиття емоцій і прагнень, страждань і надій, і культури. І в цьому люди сприймають себе як членів унітарної нації, відмінної від інших націй... Якщо ми хочемо уточнити роль мови та історії у формуванні нації, то можна сказати: мова – це душа і життя нації; історія є її пам'яттю та її пізнанням" [1, с. 122].

Арабська мова, що походить від ранніх мешканців Аравійського півострова, які були захищені від зовнішніх культурних впливів завдяки ізольованому розташуванню та способу життя до появи ісламу, і життя в часи Пророка становлять, за формулюванням аль-Хусрі, два найважливіші елементи національної ідентичності арабів [7, с. 68].

Стосовно релігії націоналізм аль-Хусрі категорично світський та інтелектуально вирваний із ісламської політичної думки, хоча іслам є релігією переважної більшості арабського народу. У своїх працях аль-Хусрі стверджує, що, на відміну від мови та історії, релігія не є фундаментальним елементом національного утворення. Хоча він визнає, що іноді релігія відіграла важливу роль у підтримці національних почуттів, він каже, що це справедливо лише для "національних релігій", таких як іудаїзм, які служать конкретному народові. З іншого боку, загальні релігії, такі як іслам і християнство, які сповідаються людьми різних мов, культур і місцевості, мають, за визначенням, бути проти націоналізму. І в такій конкуренції аль-Хусрі впевнений, що людська солідарність, побудована навколо релігійної приналежності, не витримує сили світського культурного націоналізму. При цьому аль-Хусрі взяв на себе сміливість опонувати не тільки мусульманським модерністським мислителям минулого, а й впливовим сучасникам, які наполягали на першості мусульманської солідарності [6, с. 161].

На думку Адіда Давіши, Саті аль-Хусрі прагне показати, що арабська й ісламська історія не є спільними; що араби існували задовго до появи ісламу, що справді славні досягнення ісламської історії є лише свідченням арабського генія і, що якщо араби перестануть бути мусульманами, вони все одно будуть арабами. Це формулювання має на меті підкреслити секуляризм арабського націоналізму аль-Хусрі. Це дає йому змогу включити арабських християн під об'єднуючий дах арабського націоналізму. Аль-Хусрі чітко стверджує, що християни так само пишуться своєю арабською спадщиною, як і їхні брати-мусульмани. Про цю гордість свідчить боротьба арабських християн-православних проти грецького патріархату в Антіохії, а також східних уніатів проти зазіхання латинських обрядів і звичаїв. Повідомлення є цілеспрямованим: християнин є арабом так само, як будь-який мусульманин [7, с. 70].

Таке ставлення до християнського населення в арабському світі не відображається в іншій арабській

націоналістичній доктрині аль-Хусрі. Концепція ліберальної демократії відсутня в його ідеологічних формулюваннях, а поняття свободи особистості настільки слабо дотичне до його головних проблем, що не має значення. У цьому він лише віддзеркалював німецьких романтиків, на чийх ідеях ґрунтувалося його поняття націоналізму, а їхнє слово "свобода" стосувалося не прав особистості, а незалежності нації від іноземного впливу, через "єдність і силу спільноти". Фіхте, наприклад, не сумнівається в тому, що обмежити свободу особистості для вищого блага батьківщини є нормальним. Аль-Хусрі повторює цю думку [6, с. 127-130], стверджуючи так: "Свобода не є самоціллю, а засобом до вищого життя. ... Національні інтереси, які могли колись вимагати від людини жертвувати своїм життям, мають, за означенням, вимагати від неї, у певному випадку, жертвувати своєю свободою. ... Не жертвуючи своєю особистою свободою заради свободи своєї нації, коли ситуація цього потребує, вона може втратити свою свободу разом зі свободою свого народу і своєї країни. ... І вона відмовляється сублимувати свою індивідуальну особистість в таку націю, у деяких випадках може бути змушена проживати (*yadhtar ila al-fina*) під керуванням іноземної нації, яка може одного разу перемогти її батьківщину. Через це я говорю без зусиль і безперервно: патріотизм і націоналізм передусім і понад усе ... навіть вище і за свободу" [4, с. 42].

Як ми побачимо, багато арабськомовних людей у період між двома світовими війнами не обов'язково прагнули вступити до лав арабського націоналізму. Справді, багато хто наполягав, що вони взагалі не є арабами, сповідуючи прихильність до зовсім іншої ідентичності, можливо, сирійської чи навіть європейської. Той факт, що вони розмовляли арабською мовою, був для них не більш ніж історичною випадковістю, що мала мало спільного зі зневажливим і нерозсудливим бедуїном, який для багатьох міських жителів становив справжнє визначення араба. Відповідь аль-Хусрі на такі погляди була передбачувано непохитною, навіть зловісною: національна ідентичність визначена і не має нічого спільного з вільною волею. Якби ці люди не зрозуміли цього, то їх треба було переконати і, якщо необхідно, змусити прийняти її. За власними словами аль-Хусрі: "Кожен арабськомовний народ – це арабський народ. Кожна людина, що належить до одного з арабськомовних народів, є арабом. І якщо вона цього не визнає, і якщо вона не пишається своїм арабізмом, то ми повинні шукати причини, які змусили її зайняти цю позицію. Це може бути вираженням невігластва; у цьому випадку ми повинні навчити її правді. Це може виходити з байдужості або помилкової свідомості; у цьому випадку ми повинні просвітити її та привести її до правильного шляху. Це може бути наслідком крайнього егоїзму; у цьому випадку ми повинні обмежити її егоїзм. Але за жодних обставин ми не повинні говорити: "Поки він не бажає бути арабом, і поки він ганьбить свій арабізм, то він не є арабом". Невіглас, байдужий або нелояльний, він араб, але араб без свідомості чи почуття, а може, навіть без совісті" [1, с. 65].

У цьому випадку аль-Хусрі не просто формує ідеї; він є непохитним, майже самовладним місіонером, прихильником "єдиної правильної ідеології", пропагандистом істини, якою він її розумів [6, с. 120-122].

Як генеральний директор з освіти Іраку, він якимось звільнив іракського шіїтського поета Мухаммеда Махді аль-Джавахірі з його викладацької роботи за те, що той

говорив похвали іранському літньому курорту – це дії, які аль-Хусрі вважав "шуубі" (антиарабськими). Джавахірі, один із найвідоміших арабських поетів ХХ ст., пише у своїх мемуарах, що він також написав вірші, похваливши курорти Лівану, Сирії та Палестини. Справа в тому, що аль-Хусрі не допустив би навіть найменшого можливого відхилення від шляху, який він обрав для іракської освіти. Він розглядав себе як оборонця священної місії, яка полягала в насадженні насіння арабського націоналізму у свідомості й серцях людей, аби зробити арабський націоналізм заміною інших ідентичностей і лояльності. Він був твердо націлений перетворити людей на "справжніх" арабів, навіть ризикуючи наробити шкоди комусь у житті [7, с. 72-73].

Саме тому протягом усієї кар'єри його єдині офіційні посади були в галузі освіти. Пізніше він напише, що з цих повноважень він міг застосувати "всі засоби для зміцнення почуття націоналізму серед синів Іраку і поширення віри в єдність арабської нації". І як це було правильно зробити? Відповідь для аль-Хусрі полягала у спрямованій, ретельно продуманій презентації минулого. У 1922 році він видав таку директиву для вчителів історії в іракських початкових школах:

"Основною метою історичних досліджень у початкових школах є викладання історії батьківщини та минулого нації. Кінцевою метою, яка випливає з цього, є зміцнення патріотичних і націоналістичних почуттів у серцях студентів. Тому історія Іраку і арабської нації має бути ядром історичних досліджень. Що стосується історії інших країн, то вона не має вивчатися в перших курсах, окрім тієї, яка стосується історії Іраку і арабів. ... Ідеї єдності арабської нації та арабізму в Іраку повинні бути чітко висвітлені із самого початку" [3, с. 54].

Саме це є двома педагогічними стовпами нації, історія та освіта: "правильна" історія викладається для конкретної мети – легітимізації нації. І поки ця історія запам'ятовується і постійно посилюється через спрямоване і цілеспрямоване виховання, нація буде жити і процвітати [2, с. 13-15].

Висновки. Визначена й одноосібна гонитва націоналістичної освітньої політики аль-Хусрі без сумніву вражає владним і авторитарним політичним підходом. Він був людиною, одержимою певною системою переконань, і його різні владні позиції давали йому можливість спробувати і наповнити принципами цієї системи переконань серця і розуми наступних поколінь.

З іншого боку, не так уже й важко зрозуміти, чому аль-Хусрі та інші опікуни націоналістичного нарративу маніпулюють історією, перебільшують, заплутують і навіть придумують історичні факти, а потім використовують свою офіційну владу для нав'язування власної версії цієї "докторської" історії наступним поколінням людей. Причина полягає в тому, що їм довелося подолати безліч перешкод у пропаганді самої ідеї арабської національної ідентичності – перешкод, пов'язаних із існуванням цілої низки інших ідентичностей серед арабськомовних народів, причому деякі з них ставились вороже до арабського націоналізму. У цій критичній ідеологічній боротьбі аль-Хусрі та його учні стверджували, що їхні авторитарні та маніпулятивні методи були виправдані. Ці зусилля зрештою принесуть плоди.

У контексті сучасної ситуації на Близькому Сході ідеї Саті аль-Хусрі є актуальними, адже досі існує багато проблем саме з ідентичністю населення арабських країн. І подальші дослідження даного доробку дозволять використати його й у контексті сучасності. Хо-

ча й здається, що арабський націоналізм уже давно втратив популярність серед населення арабських країн, а останні вже давно живуть своїм життям, якщо поглянути на їхню історію з позиції стороннього спостерігача, то можна помітити, що всі арабські країни переживають багато схожих процесів у своїй історії.

Як приклад можна згадати "Арабську весну", яка зачепила більшою чи меншою мірою всі країни арабського Близького Сходу. Звісно, її наслідки відрізняються від країни до країни, але витoki цього явища подібні для всіх країн, які воно зачепило.

Рис. 1. Саті аль-Хусрі

Джерело ілюстрації: *Syrian Modern History* (<http://bit.ly/2YPYh4e>)

Список використаних джерел:

1. al-Husri S. *Ma Hiya al-Qawmiya? / Sati' al-Husri*. – Beirut : Markaz dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1975. – 210 p.
2. al-Husri S. *Al-'Aruba Awwalyan / Sati' al-Husri*. – Beirut : Markaz dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1975. – 134 p.
3. al-Husri S. *Ara' wa Ahadith fi al-Wataniya wa al-Qawmiya / Sati' al-Husri*. – Beirut : Markaz Dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1984. – 106 p.
4. al-Husri S. *Safahat min al-Madhi al-Qarib / Sati' al-Husri*. – Beirut : Markaz Dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1984. – 79 p.
5. al-Husri S. *Fi-l-Lugha wa-l-Adab wa 'Alaqaatihuma bi-l-Qawmiya / Sati' al-Husri*. – Beirut : Markaz Dirasat al-Wuhda al-'Arabiya, 1985. – 164 p.
6. Tibi B. *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State* / Bassam Tibi. – London : Macmillan Press LTD, 1997. – 365 p.
7. Dawisha A. *Arab Nationalism in the twentieth century: From Triumph to Despair / Adeer Dawisha*. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2016. – 360 p.

References:

1. al-Husri, S. (1975). *What is Nationality?* Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
2. al-Husri, S. (1975). *Arabic origin above all!* Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
3. al-Husri, S. (1984). *The Views and Discussions about National Consciousness and Nationality*. Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
4. al-Husri, S. (1984). *Pages from Recent Past*. Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
5. al-Husri, S. (1985). *About Language and Literature and Their Connections with Nation*. Beirut: Arabic Unity Research Center. [in Arabic].
6. Tibi, B. (1997). *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State*. London: Macmillan Press LTD.
7. Dawisha, A. (2016). *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Надійшла до редколегії 03.11.19

I. Zhukovskiy, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF ARAB NATIONALISM IN THE WORKS OF SATI' AL-HUSRI

The article is dedicated to the influence of Sati' al-Husri philosophical, political and scientific heritage on the formation of Arab Nationalism and Pan-Arabism movements. The author analyzed main Sati' al-Husri's works and noted direct citations and references to his ideology. As a synonym of the European word nation Sati' al-Husri used Arabic term al-ummah. By this concept he understood common language, culture, beliefs, state, history and common hopes for the future. His theory of Arab nationalism was formed under the influence of European examples, primarily German and Polish national ideas. He was especially interested in the history of nations divided between several states. Thus, Arabs could claim their national identity without united Arab state.

According to Sati' al-Husri, Arab nation was formed even before the emergence of Islam and the main features of Arab national identity are Arabic language and common history. Even more, Sati' al-Husri argued that religious ties are weaker than cultural ones, therefore Islam should not be a core of the Arab nationalism. Such approach allowed him to include non-Muslim Arabs into the Arab nation.

In accordance with the theory of Sati' al-Husri, Arab identity should be above personal liberty. Anyone should be ready to sacrifice himself for the benefit of national idea: "Patriotism and nationalism are above all". Rejecting personal freedom, Sati' al-Husri proposed to impose the Arab identity by force among Arabs with another identity – Syrian or Libyan etc. There should not be any other identity except of Arabian – as states Sati' al-Husri.

During the reign of Faisal I of Iraq Sati' al-Husri was holding high offices in the ministry of education. His main goal was to educate patriotic and nationalist feelings among students in purpose of making them faithful to the idea of Arab unity.

In conclusions the author states that nationalist ideas of Sati' al-Husri were authoritarian and manipulative. Despite the long existence of separate Arab states, the idea of Arab unity still remains relevant.

Keywords: Arab nationalism, nation, nationality, Arabic, Arab identity, Sati' al-Husri.

УДК 94(38)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.4>

О. Кір'яков, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФІВИ В МІФОЛОГІЧНОМУ НАРАТІВІ БЕОТІЙСЬКОГО ЕТНОСУ

Досліджено міфи беотійського етносу. Ці легендарні історії служили основою уявного минулого. Міфи формували менталітет давньогрецького суспільства. Автор намагається реконструювати міфи беотійського етносу та Фів. Різниця між регіональними та полісними легендами має дати відповідь на запитання, яку дійсно роль відігравали Фіви в уявному минулому беотійського етносу. У роботі використано давньогрецькі писемні джерела та літературу. Ця стаття є спробою зрозуміти, як створювалися, існували та впливали на життя стародавніх греків міфи.

Ключові слова: беотійці, Фіви, етнос, міф, уявне минуле, Стародавня Греція.

Постановка проблеми. Беззаперечним є той факт, що міфи займали важливе місце в житті стародавніх греків. Їхня кількість та культурний вплив настільки значні, що вони інтуїтивно асоціюються з Елладою. Міф є основною складовою популярних знань із історії Греції. Утім, для професійних істориків міфи є і складним джерелом, якщо вони не використовуються ілюстративно, що обумовлюється декількома факторами. Передусім тут слід звернути увагу на саму природу міфу, основними персонажами якого є боги та легендарні герої. Це створює ареол казковості, а отже, і слабкої достовірності. Крім того, складнощі виникають під час датування та визначення місця походження міфу. Однак вони залишаються надзвичайно важливим та інформативним джерелом для вивчення уявлень еллінів про світ та себе в цьому світі, будучи своєрідною "ментальною мапою" древніх.

Аналіз джерел та публікацій. Найбільш важливими джерелами цього дослідження послужили "Історія" Фукидіда та "Іліада" Гомера, оскільки саме вони дозволяють оцінити міфологічну теорію походження беотійського етносу. Джерела використовувалися не лише мовою оригіналу, а також переклади російською та

англійською, щоб мати змогу порівняти авторські інтерпретації історичних понять і термінів. Історіографія вказаної теми відносно невелика, однак представлена кількома недавніми дослідженнями. Передусім варто відзначити праці Д. Бермана [2; 3], присвячені проблемі заснування Фів. Окрім того, вагомий внесок у розробку проблеми походження беотійців та формування їхньої ідентичності здійснила С. Ларсон [9]. Багато важливих питань історії Беотії розроблено у збірнику А. Шехтера [10]. Однак залишається відкритим питання про еволюцію міфу про походження беотійців та період появи Фів у ньому.

Постановка завдання. Упродовж більшої частини історії Беотії Фіви відігравали в регіоні провідну роль та прагнули до лідерства. А тому важливо визначити їхнє місце в міфологічній "ментальній мапі" беотійців та чи відповідає їхня історична роль міфічному наративу. Для відповіді на ці запитання потрібно порівняти легендарні оповідки про сам беотійський етнос та конкретно про фіванський поліс.

Виклад основного матеріалу. Отже, почнемо розгляд з міфологічних уявлень греків про беотійський колектив. Так, їх детальний опис ми знаходимо у Фукидіда:

"Βοιωτοὶ τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῶ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἄλωσιν ἐξ Ἄρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γῆν καλουμένην ᾤκισαν (ἦν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδασμὸς πρότερον ἐν τῇ γῆ ταύτῃ, ἀφ' ᾧν καὶ ἐξ Ἰλίου ἔστράτε, Δωριῆς τε ὀδοῦκοστῶ ἔτει ζῆν Ἡρακλείδαις Πελοπόννησον ἔσχον" [Thuc. 1. 12. 3].

Як бачимо, беотійці зображені в міфі мігрантами, що прийшли з поселення Арне, яке знаходилось на території Фессалії. Слід сказати, що деякі історики розглядали це повідомлення як абсолютно достовірне та починали історію Беотії саме з приходу беотійців [4, с. 75-81].

Для нас важливо визначити, коли й де цей міф фіксується вперше. Беотійці як єдиний колектив згадуються ще в Іліаді [II. 2. 494-511]. Це численний народ, який населяв територію Беотії та брав участь у Троянській війні, тобто, як бачимо, у гомерівському епосі, на перший погляд, ніякої міграції не згадано. Крім того, поселення Арне, яке Фукидід розташовує у Фессалії, в Іліаді згадане як місцеве беотійське поселення [Thuc. 1. 12. 3; II. 2. 494-511]. Цікавим є те, що всі інші населені пункти, згадані в епосі, добре відомі в історичний час: Коронея, Фісба, Платеї, Фіви, Онхест, Феспії тощо. З усіх перелічених у "Великому каталозі міст беотійського регіону" тільки Арне не має жодного реального відповідника на карті. Лише Павсаній указує, що колись давно Херонея називалась Арне [Paus. 9. 40. 5]. Водночас він зазначає, що поселення з такою ж назвою також знаходиться

"Так, предки теперешних беотійцев, на шестидесятому году после взятия Илиона вытесненные фессалийцами из Арны, поселились в современной Беотии, прежде называвшейся Кадмейской землей (часть их, конечно, уже раньше жила в этой стране, и к ним принадлежали беотийцы, отправившиеся под Илион), а на восьмидесятом году после падения Трои дорийцы вместе с Гераклидами захватили Пелопоннес" (переклад та примітки Г. А. Стратановського) [16].

у Фессалії. Існує гіпотеза, що це фессалійське Арне знаходилось у районі пагорба Кіеріона [9, с. 75].

Таким чином, виходить, що епічна традиція знає поселення Арне в Беотії, а пізніша класична традиція знає таке ж поселення у Фессалії. Це важко назвати простим збігом назв, адже обидва поселення пов'язані з беотійським етносом, тобто поки бачимо, що поселення Арне відіграє важливу роль у етнічному міфі. Це підтверджується й тим, що правитель цього міста в Іліаді названий не звичайним басілеем, а "ἄναξ" – "володар, очільник" [II. 7. 8-10]. Цим титулом в епосі володіє тільки Агамемнон [15, с. 28; 13, с. 38]. Останній був головним серед усіх грецьких правителів. Очевидно, автор поеми, вживаючи подібну титулатуру, підкреслює для слухачів значення правителя Арне в беотійському регіоні.

Однак усе-таки різниця в епічній та класичній традиції залишається дуже значною. Виходить, що епос фіксує важливе для беотійців поселення Арне як місцеве, а в класичних текстах такий топонім існує тільки у Фессалії. Така відмінність могла сформувати відповідні уявлення про міграцію етносу. Однак подібне пояснення не витримує критики. Виходить, що Фукидід або пога-

но знав, або дуже вільно інтерпретував епічну традицію, у що дуже важко повірити. Усе ж існує інше пояснення, яке лежить у сфері нового прочитання деяких

"ὁ γὰρ τοῦ Μενεστίου πατὴρ Ἀρῆθoος Βοιωτὸς ἦν κατοικῶν Ἄρην· ἔστι δὲ αὕτη Βοιωτίας, ὡς καὶ Ἠσιόδος φησὶν" [Hes. fr. 218].

"Отец Менесфия беотиец Ареифой жил в Арне. Это также город в Беотии, как о том говорит Гесиод" (переклад та примітки О. Цибенко) [11].

"For Areithoos, the father of Menesthios, was Boiotian, an organizer/administrator of Arne. This is the Arne of Boiotia, as Hesiod also says" [9, c. 44].

Як бачимо, різниця в прочитанні між двома перекладами доволі суттєва. У російськомовному Ареифой проживає в Арне, натомість в англomовному варіанті він організовує чи управляє містом. Така значна різниця виникла через широку палітру значень дієслова "κατοικέω". Залежно від контексту воно може означати "населяти", "організувати", "управляти" і навіть "колонізувати". Стефані Ларсон звернула увагу на те, що в текстах Фукидіда "κατοικέω" вживається у значенні саме заснування колонії. Крім того, вона запропонувала переставити іменник та прикметник місцями. У такому випадку власне ім'я "Ἀρῆθoος" стає прикметником "швидкий у війні", а прикметник "Βοιωτὸς" стає власним ім'ям Бойотом [9, с. 43-46].

Таке прочитання фрагмента Гесіода дозволяє узгодити повідомлення епічної та класичної традиції про беотійців. Фукидід, скоріш за все, просто краще знав та розумів епічні розповіді. Афіський історик передав архаїчну традицію про міграцію беотійців. Імовірно також є те, що, на думку греків, переселення відбулося під проводом Бойота, який власне і став епонімом для етносу. Подвоєння ж топоніму Арне також слід розглядати в дусі колонізаційного міфу. Метрополія безумовно мала сакральне значення для етносу, саме тому вона мала би бути відтворена у вигляді колонії на землях нової батьківщини. Утім, навряд чи це якимось реальне поселення. Скоріш за все тут ми маємо справу з уявним топонімом.

Зараз, коли ми виділили головні ідеї та ключові точки беотійського міфу, варто перейти до розгляду міфів, пов'язаних із Фівами. Це дасть змогу краще зрозуміти місце провідного полісу на "ментальній мапі" як греків, так і беотійців.

За однією з найбільш поширених оповідей Фіви заснував фінікієць Кадм. Він відправився у плавання за своєю сестрою Європою, котру викрав Зевс і під виглядом бика перевіз на територію Греції. Кадм так і не знайшов сестри, але отримав від Дельфійського оракула пророцтво, що він має заснувати місто там, де ляже королева [Apollo. III. IV]. Крім будівництва, греки покладали на азійського героя ще й просвітницькі функції. Саме Кадм навчив еллінів користуватися фінікійським алфавітом [Hdt. V. 58]. Не знайдено жодних археологічних свідчень, які би фіксували переселення людей зі сходу, але міф підкреслює саме східне походження засновника. Ім'я Кадма має семітське походження. Крім того, у 1963 році була віднайдена колекція печаток східного походження зі згадкою імені Кідін-Мардук [2, с. 15]. Це все певною мірою додає міфу легітимності, але не приводить ні до чого, окрім спекулятивних висновків. Хоча є і правдоподібні гіпотези, які пояснюють цей орієнталізм запозиченнями зі сходу самими греками, які переселялися із Азії до Балкан, як це свого часу зробив батько Гесіода [10, с. 25-35].

Однак існує також інший міф, який повідомляє нам про те, що Фіви були засновані близнюками Амфіоном та Зетом. Їм приписана важлива роль будівничих стін та веж міста. В епосі Фіви часто мали епітет "ἑπτάπυλος", тобто "семибрамні" [Od. 11. 260-265].

уриwkів епічних текстів. Наприклад, до нас у схоплії дійшов такий фрагмент Гесіода:

А названо місто ім'ям дружини одного з братів, Зета [Apollo. III. V. 5-7]. Інший брат також залишив свій слід в архітектурі міста. Так, у класичну епоху і навіть пізніше греки показували Амфіон, могили одного з двох братів-близнюків [3, с. 20]. Завдяки двом історіям заснування місто отримало цілих два топоніми. Верхня цитадель мала назву Кадмейон, у той час як нижнє місто отримало назву Фіви.

Не можна оминути того факту, що часто пізніші міфoграфи об'єднують два заснування міста в одну історію. За традицією, яку представляють Аполлодор, Діодор та Павсаній, близнюки Амфіон та Зет жили пізніше Кадма. Вони не засновують місто вдруге, а просто огороджують його [Apollo. III. V. 5-7; Diod. Sic. 19. 53. 4-7; Paus. 9. 5. 6]. Представник роду Кадма Лай був позбавлений трону та повернув його знову вже після смерті близнюків та їхніх нащадків. Отже, Амфіон та Зет були вмонтовані в історію роду Кадма. Так ми позбуваємося протиріччя повторного заснування одного й того ж міста. Однак не слід забувати й того факту, що всі три автори жили набагато пізніше від створення епічної традиції та займалися систематизацією міфологічних оповідань. Для них першочергово важливою була логічність викладу подій, а не збереження взаємно суперечливих міфів.

Так, з одного боку, в Іліаді згадується етнонім "кадмейці" [Il. 10. 285-290]. З іншого ж боку, гомерівський епос прямо вказує на заснування міста Амфіоном та Зетом, а не Кадмом [Od. 11. 260-265]. Важливим є і повідомлення афіського історика VI ст. до Р. Х. Ферекіда про те, що першими Фіви заснували саме брати-близнюки [FGrHist 3F41d]. Та й сам топонім Фіви, який у міфі пов'язується з Амфіоном та Зетом, має більш давнє походження, ніж Кадмея. Так, згадки цього топоніму присутні в написах епохи бронзи [10, с. 9].

Отже, виходить, що все-таки існували дві міфологічні версії заснування Фіванського полісу [5, с. 467; 3, с. 22]. Амфіон та Зет із плином часу змінили своє місце у міфічній хронології. Первісно вони були першими, хто заснував місто, потім таким став Кадм. Скоріш за все для Аполлодора та решти пізніших упорядників міфічних традицій історія із двома заснуваннями була дещо абсурдною, тому вони вмонтували близнюків до історії роду Кадма. Але Амфіон та Зет ніколи не були родичами фінікійця, тому власне протиріччя у цій історії збереглися.

Крім того, якщо розглядати ці два міфи окремо, то добре видно їхній внутрішній патерн. В історії Амфіона та Зета чітко простежується індоевропейське походження. Двоє близнюків, які заснують місто та огороджують його великими стінами – цей сюжет добре знайомий за легендою заснування Риму. Натомість заснування Кадмом Фіванського полісу скоріше має патерн міфу епохи Великої грецької колонізації, коли Дельфійський оракул координував заснування нових полісів [3, с. 17-19].

Отже, як бачимо, у греків стосовно Фіванського полісу склалися два міфологічні наративи. Вони свідчать про те, що на певному етапі історії в місті існували як

мінімум дві групи людей, які по-різному бачили своє минуле. Крім того, зміна першості заснування міста може свідчити про певне змагання цих міфологічних традицій. Переміг нарратив, пов'язаний із Кадмом, однак причини цієї перемоги поки не встановлені.

Слід сказати, що фіванський цикл міфів надзвичайно популярний. Він – один із найвідоміших у всьому грецькому світі, для чого є декілька причин. Одна з них полягає в тому, що Фіви разом із Орхоменом були важливими палацовими центрами за бронзової доби, що домінували над іншими поселеннями [4, с. 41]. Відповідно тут мали більші шанси на збереження міфи бронзової доби. Чудовою основою для появи нових легендарних історій стали руїни старих будівель. Крім цього, Орхомен більше постраждав від катастрофи кінця бронзового віку. Його господарство було засноване на складній іригаційній системі, а тому, скоріш за все, там утворилася більша кількість полісів, ніж від руйнації системи палацового управління у Фівах [10, с. 7]. За рахунок такої логіки історичного розвитку Фіви мали більше за Орхомен шансів на збереження міфологічних історій.

Ще одна причина популярності фіванського циклу міфів полягає в інтересі Афін до цієї теми. Усім відомі такі твори афінських трагіків, як "Семеро проти Фів" Есхіла; "Цар Едіп", "Антигона", "Едіп у Колоні" Софокла [12; 14]. Частина текстів на фіванську тему не збереглась [7, с. 401]. Переосмислення трагедії Софокла "Цар Едіп" дало підстави З. Фрейду сформулювати "едіпів комплекс", що, вочевидь, привело до популяризації міфу в сучасній культурі.

Крім цього, фіванський цикл міфів був популярнішим через значну роль цього полісу в класичну епоху. Античних істориків не міг не цікавити найсильніший поліс регіону. Тому про Фіви збереглося більше матеріалів, аніж про інші поліси регіону. Вони, звичайно, теж мали власні міфи, але їх набагато менше записували.

Отже, фіванський цикл міфів був надзвичайно популярним в античну епоху і є доволі відомим сьогодні. Проте його популярність не є показником важливості для міфу етнічного. Для того, щоб Фіви мали особливе значення для регіону, необхідно, аби поліс відіграв якусь роль у міфі про переселення беотійського етносу [Thuc. 1. 12. 3]. Натомість Фіви взагалі випадають із будь-яких згадок про міграцію беотійців. У згадках фігурують лише міста з басейну Копайдського озера [8, с. 358], у тому числі й постійний суперник ліванців – Орхомен, хоча і у скромній ролі міста, яке було зайняте переселенцями [Str. 9. 2. 29].

Отже, для беотійського етнічного міфу Фіви не відігравали ніякої помітної ролі. Кадм, Амфіон та Зет, Едіп – увесь цей багатий міфічний нарратив був до міграції. Це хоч і уявна, але повністю завершена історія. Для етносу значення має тільки Арне, з якого виходить і в яке приходить беотійський народ. Усе інше – це красиві історії, проте не беотійські; вони відбувалися до міграції. Але слід сказати, що інші поліси регіону також не мали вагомого значення для міфу про переселення. Отже, реальні міста були рівні між собою перед уявним топонімом Арне. Звідси й походить такий високий титул його правителя в Іліаді [Il. 7. 8-10].

Важко сказати, чи влаштовувала Фіви подібна рівноправна роль з іншими полісами Беотії у міфологічному нарративі. Усе-таки важливе положення полісу в уявному історичному минулому мало би давати певні політичні переваги. Тому Фіви знайшли можливість вмонтувати себе в міфологічний нарратив беотійців. Так, існує традиція, згідно з якою першим царем, а на додачу й епонімом міста, був Огіг [Paus. 9. 5. 1]. Автор схолий до Аполлона Родоського, посилаючись на слова поете-

си Корінни, називає цього царя сином Бойота [Schol. Ap. Rhod. III. 1177-1187a], тобто ця традиція вказує не просто на зв'язок між історією Фів та Беотії – вона підкріплена найближчим кровним зв'язком. Батько – епонім етносу, син – епонім найбільшого полісу регіону, який населяв цей етнос.

Цей міф міг би заперечити попередні висновки про відсутність зв'язку між міфом беотійським та фіванським. Але традиція з Огігом не згадується в жодному з епічних уривків і, очевидно, виникла пізніше. З точним датуванням традиції Огіга виникають труднощі, що пов'язано з тим, що життя та творчість Корінни досі точно не датовані. Одні орієнтуються на повідомлення Павсанія та Еліана про перемоги поетеси над самим Піндаром [Paus. 9. 22. 3; Ael. VH. 13. 25. 1-2]. Поезія Корінни, як і її фіванського візаві, могла використовуватись під час виконання хорових ритуалів, що характерно для межі архаїчної та класичної епох [9, с. 20; 6, с. 29-41]. Інші, навпаки, приймають датування поетеси з Танагри за кінець класики / початок епохи еллінізму, орієнтуючись на повідомлення про скульптури грецьких поетів роботи Сіланіона. Відповідно Корінна мала би бути його сучасницею [10, с. 238].

Найбільш вірогідним здається датування життя Корінни IV ст. до Р. Х, оскільки її поезія має глибокі ознаки місцевого патріотизму, написана беотійським діалектом та зосереджена на місцевих топонімах [1, с. 41-62]. Крім того, у ній є натяки на підвищення ролі Фіванського полісу [10, с. 240-241], що також припадало на IV ст. до Р. Х.

Хоча поки і неможливо точно датувати життя та поезію Корінни, можна стверджувати, що історія Огіга веде свій початок не раніше пізньої архаїки, а можливо, навіть пізньої класики. Це, у свою чергу, приводить до декількох цікавих висновків.

Висновки. Так, міфологічне, уявне минуле не могло бути кардинально змінене з політичних мотивів. Але пластичність міфічної генеалогії давала можливість для його корегування. Залишаються відкритими питання механізму формування цього нового міфу та сприйняття цих нововведень у суспільстві. Фіванський міфічний цикл первісно не був пов'язаний з етнічним міфологічним нарративом. Проте завдяки гнучкій генеалогії його було вмонтовано туди пізніше. Скоріше за все це було потрібно для ідеологічного виправдання панування Фів у Беотії, тобто "правильне" минуле було формою політичної м'якої сили. Якщо ж прийняти датування цієї традиції за IV ст. до Р. Х., то її виникнення припадає на етап найвищого політичного піднесення Фіванського полісу.

Список використаних джерел:

1. Berman D. W. The Landscape and Language of Korinna / D. W. Berman // *Greek, Roman and Byzantine Studies*. – 2010. – 50. – P. 41-62.
2. Berman D. W. Myth, Literature and the Creation of the Topography of Thebes / D. W. Berman. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 202 p.
3. Berman D. W. The Double Foundation of Boiotian Thebes / D. W. Berman // *Transactions of the American Philological Association*. – 2004. – Vol. 134, No 1. – P. 1-22.
4. Buck R. J. A History of Boeotia / R. J. Buck. – Alberta : University of Alberta Press, 1979. – 222 p.
5. Gantz T. Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources / T. Gantz. – Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1993. – 909 p.
6. Henderson W. J. Corinna of Tanagra on Poetry / W. J. Henderson // *Acta Classica*. – 1995. – Vol. 38. – P. 29-41
7. Kitto H. D. F. Greek Tragedy. A Literary Study / H. D. F. Kitto. – New York ; London : Routledge, 2002. – 401 p.
8. Kowalzig B. Singing for the Gods: Performances of Myth and Ritual in Archaic and Classical Greece / B. Kowalzig. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 528 p.
9. Larson St. L. Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods / St. L. Larson. – Stuttgart : Historia Einzelschriften, 2007. – 238 p.

10. Schachter A. *Boiotia in Antiquity: Selected Papers* / A. Schachter. – Cambridge : Cambridge University Press, 2016. – 454 p.
11. Гесіод. Полное собрание текстов / пер. О. Цыбенко и др. – Москва : Лабиринт, 2001. – 256 с.
12. Есхіл. Трагедії / перекл. з давньогр. А. Содомори та Бориса Тена. – Київ : Дніпро, 1990. – 318 с.
13. Молчанов А. А. Памятники древнейшей греческой письменности (введение в микенологию) / А. А. Молчанов, В. П. Нерознак, С. Я. Шарыпкин. – Москва : Наука, 1988. – 192 с.
14. Софокл. Трагедії / перекл. з давньогр. А. Содомори та Бориса Тена. – Київ : Дніпро, 1989. – 303 с.
15. Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика / И. Е. Суриков. – Москва : Наука, 2005. – 351 с.
16. Фукидид. История / пер. и примеч. Г. А. Стратановского. – Ленинград : Наука, 1981. – 543 с.

References:

1. Berman, D. W. (2010). The Landscape and Language of Korinna. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 50, 41-62.
2. Berman, D. W. (2015). *Myth, Literature, and the Creation of the Topography of Thebes*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Berman, D. W. (2004). The Double Foundation of Boiotian Thebes. *Transactions of the American Philological Association*, 134 (1), 1-22.

4. Buck, R. J. (1979). *A History of Boeotia*. Alberta: University of Alberta Press.
5. Gantz, T. (1993). *Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press.
6. Henderson, W. J. (1995). *Corinna of Tanagra on Poetry*. *Acta Classica*, 38, 29-41.
7. Kitto, H. D. F. (2002). *Greek Tragedy. A Literary Study*. New York, London: Routledge.
8. Kowalzig, B. (2007). *Singing for the Gods: Performances of Myth and Ritual in Archaic and Classical Greece*. Oxford: Oxford University Press.
9. Larson, St. L. *Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods*. Stuttgart: Historia Einzelschriften.
10. Schachter, A. *Boiotia in Antiquity: Selected Papers*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Hesiod. (2001). *Complete Collection of Texts*. Moscow: Labyrinth. [In Russian].
12. Aeschylus. (1990). *Tragedies*. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
13. Molchanov, A. et al. (1988). *The Earliest Greek Scripts. Introduction to Mycenaeanology*. Moscow: Science. [In Russian].
14. Sophocles. (1989). *Tragedies*. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
15. Surikov, I. (2005). *Politicians in the Context of the Epoch: Archaic and Classic Greece*. Moscow: Science. [In Russian].
16. Thucydides. (1981). *History*. Leningrad: Science. [In Russian].

Надійшла до редколегії 29.10.19

O. Kiriakov, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEBES IN THE BOIOTIANS' MYTHOLOGICAL NARRATIVE

The article is devoted to the study of the Boiotians' myths. These legendary stories were a basis of the imagined past. So myths had formed the mentality of the Ancient Greek society. The main for Boiotian people was a myth about the own migration. We can find this tale in the "History" by Thucydides. But it was only a later retelling of the myths of the epic text. The first version of the tale we need to look for in the epic texts such as Homer's "Iliad" and Hesiod's poems. So myth about migration of Boiotians was the basis of the imagined past of the people of this region. Main role of the tale was played by Boiotians, who became eponym of the people.

The author tried to recover myths about the polis of Thebes. Differences between regional and polis tales may answer the question: what was a real role played by polis of Thebes in the imagined past of Boiotian people. Ancient Greeks created a great number of myths about Thebes. A lot of these tales were a basis for Attic classical tragedy. But none of the earliest mythological narratives of Thebes intersect with myth of the Boiotians origin. The biggest polis of the region didn't play any role at the imagining past of the Boiotian people.

But imagined past could be changed. One of the examples we can find at Corinna's poems. This source told us that first king of Thebes was a son of Boiotos. It was the newer tradition than an epic migration story. This tale appeared at the period of Thebes' hegemony. And it has sense only as propaganda of polis of Thebes in the region. Mythological origin genealogy was softly rewriting of the imagined past. A new reality was created by using a poem in ritual. So, Thebes had a political motive to change imagine past and used for that soft mythical genealogy. The repeating through the ritual should have justified this new tradition.

This research is based on the ancient written sources and academic studies. The article is an attempt to understand how myths were created and influenced the life of Ancient Greeks.

Keywords: Boiotians, Thebes, ethnos, myth, imagined past, Ancient Greece.

УДК 94(477) "1920/1922"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.5>

О. Купчик, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УСРР (ПОЧАТОК 1920-х РОКІВ)

Розкрито обставини, за яких УСРР на початку 1920-х років налагодила торговельні відносини з Чехословацькою Республікою. З'ясовано договірно-правову базу, організаційні форми торговельної діяльності УСРР у Чехословащині. Указано, що неможливість конкурувати з німцями на російському ринку зумовила неабиякий інтерес чехословаків до українського ринку. Відзначено позитивний досвід чехословацько-українських торговельно-економічних зв'язків ще перед Першою світовою війною. Установлено осіб торговельних представників (Ю. Новаковський, М. Ломовський, І. Гірса, В. Бенеш). Розкрито роль торговельного представництва УСРР у Празі в зовнішньоторговельній діяльності УСРР. Визначено місце чехословацького ринку в експортно-імпорتنих операціях УСРР.

Зазначено інтерес чехословацьких торговців до української сировини, а саме льону, пеньки, коноплі, маку, вовни. Указано, що торговельні представники УСРР вивчали можливість продажу на чехословацькому ринку іншої сировини, а саме залізної руди, вугілля, шкір та ін. З'ясовано, що торгпредство в значних обсягах купувало борошно (пшеничне, житне), цукор (рафінад, пісок), а також зернові культури (пшеницю, ячмінь, жито, горох, овес). Проінформовано про особливий інтерес чехословацьких торговців і підприємців до утворення з українцями змішаних товариств і отримання в Україні концесій. Розкрито участь у торгівлі "Вукоопспілки". Висвітлено участь УСРР на Празькій міжнародній виставці в 1922 році, що стало її першою участю в міжнародних виставках.

Ключові слова: експорт, імпорт, карбованець золотий, чеська крона, ринок, товар, торговельний представник, торговельне представництво.

Постановка проблеми. Покликана продавати за кордон товари вітчизняного виробництва й забезпечувати країну необхідними імпортними товарами, в УСРР на початку 1920-х років зовнішньоторговельна діяльність стала підтвердженням ще й її міжнародної правосуб'єктності. Очевидно, що зовнішні торговельні відносини української раднарком тоді намагався розвивати з головними торговельно-економічними гравцями Захо-

ду. Водночас намагався він торгувати із сусідами, зокрема Чехословацькою Республікою.

Аналіз історіографії. Чехословацькі історики [6; 13] висвітлили головне прагнення більшовиків експортувати революцію до Чехословащини. У свою чергу, радянські [12; 14; 15] і сучасні українські [3; 4; 7; 8] історики розкрили політичне співробітництво УСРР і Австрійської Республіки та діяльність українських емігрантів у Празі

на початку 1920-х років. Виключенням стала докторська дисертація А. О. Джеджули [5], у якій автор спробував проаналізувати українсько-чехословацькі зовнішньо-економічні зв'язки у цей період.

Постановка завдання. Тому закономірно постали питання про не досліджену досі українсько-чехословацьку торговельну співпрацю, роль чехословацького ринку в зовнішній торгівлі УСРР, торговельну діяльність чехословаків на території України на початку 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Прикметно, що вже підготовлена, але так і не укладена у квітні 1920 року "Угода між урядами Чехословацької Республіки та УСРР про відправлення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних осіб цієї та іншої сторони" містила положення про те, що "для поновлення перерваних війною господарських взаємовідносин обох країн згадані представники (уповноважені у справах репатріації – **авт.**) місій обох країн наділяються особливими повноваженнями від своїх урядів" (ст. 16) [1, спр. 627, арк. 14 зв.].

Підтвердженням того, що уповноважений УСРР у справах репатріації в Чехословаччині М. Левицький займався питаннями торгово-економічної співпраці, є його лист (3 грудня 1921 р.) до "Уповнаркомзовнішторгу". У ньому уповноважений писав про те, що було б доцільно надіслати зразки товарів, якими цікавились французькі покупці (марганцева руда, тютюн, лікарські трави, шкіри), а також хміль, пеньку, кишки, міхури, роги, копита, вовну, хутра і овчини. Водночас М. Левицький повідомляв про значні коливання на чеському ринку цін на сировину. Він писав, що "хміль у жовтні зріс до 7000 ч. кр. за 50 кг, а зараз упав до 5000 ч. кр. за 50 кг". Ці коливання цін пояснював коливаннями валюти [2, спр. 17, арк. 11-14.].

Лише у травні 1921 року УСРР та Чехословацька Республіка уклали угоду "Про обмін торговельними місіями". Відповідно до неї головою торговельної місії УСРР у Чехословаччині призначено **Юду Соломоновича Новаковського** [8, с. 93]. Натомість головою Чехословацької торговельної місії в Україні став **Йозеф Гірса**¹ (рис. 1) [9; 10]. Його призначення було невідповід-

¹ **Гірса Йозеф** народився в 1874 році у м. Шепетівка Волинської губ. (нині Хмельницька обл.) у сім'ї вихідців із Чехії, які працювали управляючими господарствами у польських магнатів. Після отримання домашньої освіти, закінчив Житомирське чотириохласне училище, Уманське головне училище садівництва. Працював управляючим в маєтках графа Альфреда Потоцького в Подільській губернії, де раніше управляючим працював його батько. Через конфлікт батько і син звільнилися із цієї роботи. Опісля Йозеф працював управляючим маєтків князя Лопухіна-Демідова у Корсуні Київської губернії (нині Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Після смерті князя в 1910 році працював управляючим цукрових заводів у Воронежській і Херсонській губерніях. Під час Першої світової війни мобілізований до царської армії і призначений управляючим господарств, які працювали на потреби армії. Восени 1917 року повернувся до України, працював керівником цукрових заводів у Херсонській, Чернігівській губерніях. Після захоплення Києва більшовиками був ними заарештований в липні 1919 року. Ув'язнення відбував у містечку Дубов'язівка Чернігівській губернії, де раніше керував цукровим заводом. Від розстрілу врятували робітники цукрового заводу, які заступились за ув'язненого перед більшовиками. В серні 1920 року відправлений до Брянська до групи "польських заручників", який мали обміняти на полонених більшовиків. З травня 1920 року перебував у Варшаві (Польща), працював уповноваженим міністерства землеробства у Познанському воєводстві. Коли молодший брат В. Гірса вже працював заступником міністра закордонних справ, був призначений головою "Чехословацької торговельної місії в Україні", а потім і головою "Чехословацької торговельної місії в РСФРР". На посаді активно займався наданням продовольчої допомоги голодуючим в

ковим, оскільки Йозеф і його молодший брат, у цей час міністр закордонних справ Чехословаччини, Вацлав Гірса², були уродженцями України, у якій тривалий час проживали та працювали [11].

Першочерговим завданням торговельних місій стали підготовка й укладення між країнами торговельного договору. Тому вже 1 липня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У постановило "направити торговельну делегацію у Прагу на чолі з Новаковським... Вважати необхідним включити спеців до делегації, погоджуючи в кожному окремому випадку із секретарем ЦК" [1, спр. 543, арк. 1-1 зв.].

Українська торговельна місія вирушила до Чехословаччини вчасно. Уже 11 липня 1921 р. голова місії Ю. Новаковський телеграфував до українського раднаркому, що потрібно "замість 27 осіб (очевидно планувався саме така кількість членів делегації – **авт.**) звести число делегації до 7 осіб... При складеній ситуації делегація може брати на себе завдання виключно щодо орієнтування, зондування, попередніх переговорів загального характеру... Про серйозні конкретні купівлі і продажі говорити не доводиться" [1, спр. 559, арк. 54].

Чехословацька торговельна місія вирушила до України 20 липня 1921 р. [1, с. 611, 641, 664-665.]. Уже 11 серпня ц. р. відбулось засідання спільної комісії "Уповнаркомзовнішторгу" та Чехословацької торговельної місії. Від української сторони її як співголова очолював С. Брон, від чехословацької – І. Гірса та В. Бенеш. Комісія складалась із експортної, імпоротної, фінансової та концесійної підкомісії. Імпорتنу підкомісію від української сторони представляв С. Брон, заступником був М. Ломовський, від чехословацької – Я. Кубішта, заступником був В. Бенеш. Експортну комісію від української сторони представляв М. Ломовський, заступником був Тетельбаум, від чехословацької – В. Бенеш, заступником був Я. Кубішта. Фінансову підкомісію від української сторони представляв Кавін (працівник "Уповнаркомфінансу"), від чехословацької – І. Гірса, заступником був В. Бенеш. Комісію із концесій від української сторони представляв В. Ксандров (голова концесійної комісії при "Держплані" УСРР), від чехословацької – І. Гірса, заступником був Я. Кубішта.

Відповідно УСРР ставила перед собою у підкомісії завдання, зокрема з'ясувати, що "ЧСР спроможна нам запропонувати відповідно до нашого імпортного плану" (імпортна підкомісія), а також "з'ясувати, на які види

Україні чеським колонізаторам. Торгпредом в УСРР і РСФРР, а потім торгпредом в СРСР працював до 1931 року. Помер в 1967 році в Празі, похований на Ольшанському кладовищі.

² **Гірса Вацлав** народився у Шепетівці, закінчив медичний факультет Карлового університету у Празі. Спочатку працював лікарем-хірургом у Києві, потім – сімейним лікарем Лопухіних-Демідових і водночас завідувачем місцевої лікарні. Після смерті князя в 1910 році повернувся до Києва, де працював у хірургічній клініці Олександрівської лікарні. Пізніше працював завідувачем хірургічного відділення Кирилівської лікарні, де лікувались у т. ч. чехословацькі добровольці. У 1917 році зайнявся політичною діяльністю, обраний головою Союзу чехословацьких товариств. У квітні 1918 року супроводжував Чехословацький корпус під час його транспортування до Владивостоку. У 1919–1920 рр. – представник Чехословацького уряду на Далекому Сході. У вересні 1920 року разом із чехословацькими солдатами пароплавом добрався до Трієста, а потім до Праги. Прагнув повернутись до медичної практики, але Т. Масарик переконав працювати у Міністерстві закордонних справ, де отримав посаду заступника міністра (1921–1927). Був учасником Генуезької конференції (1922). Працював послом Чехословаччини у Польщі (1927–1935), за сумісництвом – посланником Латвії, Естонії, Фінляндії (1927–1934), послом у Югославії (1935–1938). Після закінчення світової війни недовго працював радником президента Чехословаччини Е. Бенеша (1945). Помер 23 червня 1954 р. у Празі, похований на Ольшанському кладовищі.

нашої сировини, у яких обсягах є попит і потреба з боку ЧСР". Водночас стало очевидно, що питання про "концесії потрібно було б розглядати конкретно, а не узагальнено по всіх галузях" [1, спр. 20, арк. 31-33].

Тоді спробували торгувати через "Букооспілку", якій у березні 1922 року дозволили виставити для продажу на чеському ринку спочатку 5 тис., а потім ще 10 тис. пудів сирих невідсортованих шкір [2, спр. 17, арк. 17, 24]. Щоправда через "кризу збуту" в Чехословаччині продавати сировину на її ринку було складно. Більше того, якісну й нижчу за ціною сировину ввозили сусідні Угорщина й Румунія. Ситуацію ще більше ускладнювало "сусідство з Німеччиною, з її незвично низькою вартістю (вірніше, собівартістю – **авт.**) виробництва, яка у Чехословаччині становить 1/2, а у Австрії – 3/5 від вартості" [2, спр. 17, арк. 33-34].

Водночас уповноважений Ю. Новаковський сумнівався в доцільності заснування в Чехословаччині "базисних складів сировини". Він аргументував слабкою ємністю чехословацького ринку на деякі види сировини й високу вартість фрахту, страхування і збереження на складах. З іншого боку, "вже те, що сировина буде знаходитись на складах у Празі", на його думку, "ставити чеського покупця у становище, коли той диктуватиме нам свої ціни, що для нас не вигідно". Ю. Новаковський пропонував, щоб сировина для Чехословаччини спрямовувалась до Гамбургу (в адрес торгпредства УСРР у Німеччині, але у розпорядження торговельної місії УСРР у Чехословаччині) [2, спр. 17, арк. 35].

Лише після тривалих переговорів 6 червня 1922 р. у Празі було укладено "Тимчасовий договір між УСРР і Чехословацькою Республікою" [8, с. 93]. Відповідно до його ст. 2 засновані "представництво УСРР для Чехословацької Республіки" і "представництво Чехословацької Республіки для УСРР" набували права безпосередніх зносин, у т. ч. "в торговельних... справах – з належними центральними установами", а "відділи представництва – з місцевими властями". Український раднарком же зобов'язався "гарантувати чехословацьким громадянам, які... почнуть на території УСРР економічну діяльність, повний юридичний захист особи і майна та надавати їм у цій економічній діяльності всебічну підтримку". У свою чергу, мали "бути укладені угоди щодо особливих гарантій для інвестування капіталів". Чехословацький уряд же визнав за українським раднаркомом "право юридичної особи в разі здійснення ними на території Чехословацької Республіки торговельної діяльності" (ст. 11) [1, спр. 559, арк. 20-29, 60-63, 106-111].

Відповідно до ст. 13 УСРР та ЧСР мали відновити торговельні відносини "на основі міжнародних договорів та угод". Водночас "всяка торговельна діяльність" мала "провадитись згідно із законами кожної договірної сторони". Чехословацький уряд погодився, що "монополія зовнішньої торгівлі належить урядові УСРР і здійснюється через уповноважені для цього органи". У свою чергу, він визнав, що "усі торговельні угоди... укладені з приватними групами чи особами, які виступають не від імені уряду УСРР і не як його уповноважені або з його дозволу, вважатимуться порушенням..." (ст. 14) [16, с. 509].

Чехословацький уряд та український раднарком також домовились, що "громадяни і фірми та юридичні особи... при укладенні юридичних угод... матимуть право укладати ці угоди із зазначенням пункту про третейський розгляд або встановлювати підсудність спорів" (ст. 15). Відповідно до ст. 16 "майно уряду УСРР в Чехословацькій Республіці і навпаки (майно Чехословацької Республіки в УСРР – **авт.**) користується охороною, передбаченою міжнародним правом для майна дружньої держави" [16, с. 509].

Обидві держави також зобов'язались "не накладати арешту і не конфіскувати майна і товарів, які ввозяться на їх територію другою стороною або її громадянами, якщо під час ввезення будуть додержані закони і правила..." (ст. 18) [16, с. 510]. Відповідно до ст. 19 "чехословацьким громадянам, які їдуть із торговельною метою... до УСРР із додержанням існуючих паспортних положень, гарантується недоторканність привезеного ними із собою майна, а також майна, законно придбаного ними на території УСРР". Водночас домовились, що "недоторканність... не означає права вивезення придбаного на Україні майна за кордон, вивіз якого допускається лише на підставі законів і розпоряджень про монополію зовнішньої торгівлі і митних законів УСРР" [16, с. 510]. Опісля "Тимчасовий договір" 14 липня 1922 р. ратифікував чехословацький парламент, а 19 липня ц. р. його затвердив ВУЦВК [1, спр. 700, арк. 3-4 зв].

На думку українського раднаркому, цим договором УСРР "визнавалась фактично і ним забезпечувала розвиток своїх економічних інтересів", оскільки "як невичерпний ринок сільськогосподарської сировини, руди та вугілля" викликала інтерес у Чехословаччині. На її ринку, натомість, могла збувати продукції кустарної промисловості [1, спр. 56, арк. 134-137].

Керівництво УСРР знало, що чехословаки "вибудували свій курс політики на Сході відповідно до зближення безпосередньо з Україною". Оскільки "для них (чехословаків – **авт.**) зближення з Росією вважалося втраченим, оскільки там вони були неспроможні конкурувати з Німеччиною, а німецька промисловість вже була пристосована до роботи в Росії", то "для Чехії залишався єдиний шлях – на Україну". Тому український раднарком був переконаний, що "Чехословаччина... має намір завоювати ринок України". Будучи певною, що "більшовиків в Україні не можливо усунути від влади (щоб повернути до влади уряд УНР – **авт.**)", Чехословаччина, на думку радянського керівництва, "прагнула налагодити з ними взаємовигідні відносини" [1, спр. 560, арк. 66-67]. Підтвердженням став вислів І. Гірси про те, що "наші інтереси в Україні, з Росією у нас не такі зв'язки. Капітали ми знайдемо...". "Переконаний, – продовжив чехословацький торгпред, – що ми з Україною зав'яжемо великі справи" [2, спр. 17, арк. 134-135].

Тому для керівництва УСРР було очевидним, що чехословаки "всіма силами намагаються протистояти німецькій промисловості й захопити хоча б частину ринку збуту в Україні" [1, спр. 559, арк. 17-19]. Тут чехословаки розраховували на те, що їхня "промисловість працювала в Україні ще до війни" і була пов'язана з "постачанням устаткування для цукрових заводів, постачанням сільськогосподарських знарядь". Зважаючи, що чехословаки не володіли дістанім капіталом, щоб конкурувати з німецьким, американським чи англійським капіталом і промисловістю, вони планували за допомогою французького капіталу "пристосувати свою промисловість для України, маючи намір скористатись найкоротшим транспортним шляхом і судноплавством по Дунаю і до Чорного моря" [1, спр. 559, арк. 17-19]. Підтверджував це вислів В. Бенеша про те, що "Ми зацікавлені в Україні. Робіть з нами справи. Якщо потрібно, щоб чехословацький уряд гарантував чехословацьким промисловцям угоди в Україні, то я приведу 200 чи 300 млн ч. кр. для гарантії цих угод" [2, спр. 17, арк. 134-135].

Закономірно, що ще з 1921 року чехословацький уряд звертався до українського раднаркому з приводу того, що "Україна може закуповувати в Чехословаччи-

ни, які існують в УСРР для цього фонди, а також яким експортним фондом володіє український Укрзвншторг?". Особливо їх цікавило "питання надання концесій". Український раднарком у відповідь запевняв, що готовий до переговорів із приводу надання концесій [1, спр. 560, арк. 83 зв.-84].

Улітку 1921 року в торговельній місії УСРР у Чехословаччині працювали "голова Ю. Новаковський, секретар Поляков, зав. відділенням Міклін, зав. торговельним відділенням Шейнер, зав. економічним відділенням (прізвище нерозбірливо – авт.), юрисконсульт Беренштам, зав. видавничого відділення Петренко, кореспондент Шевченко, друкарки Петермейєр і Волинець, кур'єр Варілов, прибиральниця В. Анна і Трофименко як співробітник" [2, спр. 1, арк. 76]. Станом на 22 березня 1922 р. штат місії складався із 9 осіб [1, спр. 15, арк. 28-28 зв.].

Після ратифікації в липні 1922 року "Тимчасового договору", торговельна місія змінила назву на "Торговельне представництво УСРР в Чехословаччині". Зважаючи на призначення Ю. Новаковського торгпредом до Німеччини, торговельним представником УСРР у Чехословаччині було призначено **Матвія Михайловича Ломовського**. Торговельне представництво знаходилось у Празі за адресою вул. Наплавна, 7, потім по вул. Войтешська, 16 [2, спр. 68, арк. 27; спр. 75, арк. 4; спр. 94, арк. 45; спр. 218, арк. 4].

У 1921 році до складу "Чехословацької торговельної місії" увійшли І. Гірса (голова), В. Бенеш (заступник голови), Я. Кубішта (член місії). Після ратифікації "тимчасового договору" в липні 1922 року "Чехословацька торговельна місія" була перейменована на "Чехословацьку торговельно-промислово місію", яку очолив **В. Бенеш**. Заступником голови місії призначено В. Годску. У Харкові місія знаходилась за адресою вул. Пушкінська, 44 [1, спр. 22, арк. 107, 473-473зв; спр. 75, арк. 5-5зв].

Співробітники українського торгпредства відразу дослідили чехословацьку економіку, її ринок, структуру експорту й імпорту. Вони здійснювали моніторинг цін на празьких біржах, а також доправляли до України інформаційні й довідкові матеріали економічного характеру (газети "Богемія", "Трибуна", "Чеське слово", "Час", "Чехословацька республіка", "Народні листи", "Прагер Прессе", "Прагер Тагеблат", "Право Ліду", "Лідові новини"). Водночас ознайомлювали чехословацьких промисловців із видами та зразками української сировини. Поширювали в Чехословаччині інформаційні й довідкові матеріали про українську економіку й торгівлю (журнал "Торгівля і промисловість України", "Торговельно-промислова газета") [2, спр. 94, арк. 1-2, 30, 33, 53]. Самі чехи надали "Перший торговельно-промисловий довідник Чехословаччини" [1, спр. 22, арк. 108].

Торговельні дипломати УСРР доповідали, що чехословацька торгівля орієнтована здебільшого на експорт, а самі чехословаки мають добре розвинену обробку промисловість. Зазначали, що на чехословацькому ринку можливо для продажу розмістити "деякі види української сировини, головне, щоб ті відповідали вимогам європейського ринку" [2, спр. 17, арк. 40-42; спр. 93, арк. 37]. Пропонували експортувати необхідні для чехословацької промисловості льон, пеньку, сирі шкіри (сушені й солені), кишки, овчини, вовну, заячі шкірки, щетину, копита, роги. Зауважили, що чехословацькі фабрики з обробки волокон через те, що мають значну потребу в льоні, пеньці й шерсті, готові купувати цю сировину "сотнями вагонів". Цей сировинний "голод" вони пояснювали частково й відсутністю імпорту української сировини. У свою чергу, зауважували про потребу проведення щодо кожного виду сировини дослідження на

предмет якості, відповідності упаковки до європейських вимог, складення переліку сортів, з'ясування можливих об'ємів споживання, а також цін світових і місцевих бірж [2, спр. 17, арк. 40-42; спр. 93, арк. 37].

Торговельний представник УСРР у Чехословаччині М. Ломовський 6 квітня 1922 р. інформував "Укрзвншторг", що на чехословацьких біржах можливо "вигідно й без посередників укладати угоди із найбільшими в країні споживачами" сировини. На прикладі шкіри торгпред пропонував створити за кордоном чи в Україні "центри", куди треба було б ввозити приведені у ліквідний стан шкіри. При цих центрах мали функціонувати "ветеринарні і технічні нагляди тієї країни, у яку буде ввозитись сировина". Це дозволило б експортувати в Чехословаччину тваринну сировину у встановлений у цій країні термін в один місяць. М. Ломовський запевняв, що чехословаки погодились купувати українську сировину й дали згоду направити своїх ветеринарів [2, спр. 17, арк. 40-42; спр. 93, арк. 37].

Ще в січні 1922 року до Чехословаччини у складі 6 осіб була направлена торговельна делегація УСРР, яка мала завдання закупити велику кількість насіння для весняної посівної компанії, а також продукти харчування для голодуючих регіонів республіки. З цією ж метою до Праги у середині березня ц. р. вирушила делегація українських кооперативів.

У результаті станом на 1 квітня 1922 р. торгпредство уклало угоди щодо купівлі в чехословацьких фірм: "Чехо-Словацької сплечності" – 320 тонн рафінаду за ціною 774 чехословацьких крон (23 листопада 1921 р.); в "Ustredno jednota hospodarskych druzstvt" – 2 тис. тонн ярого ячменю за ціною 2,8 крон за 1 кг, у неї ж – 48 тонн селекційного насіння ярого ячменю (3,8 крони за 1 кг), вівса (3,6 крони за 1 кг), гороху (5,3 крони за 1 кг), озимого жита (3,6 крони за 1 кг); в "Ustredno jednota hospodarskych druzstvt v Praze" – 600 тонн ярого ячменю за ціною 2,64 крони за 1 кг (31 січня 1922 р.), у неї ж – 70 тонн ярого ячменю за ціною 2,64 крони за 1 кг (1 лютого 1922 р.); в "Hospodarske druzestvo a Najenuj" – 1 тис. тонн ярого ячменю за ціною 2,65 крони за 1 кг (6 лютого 1922 р.); у "Petekaz Zuskerraffinenie" – 60 тис. ящиків цукру-рафінаду (по 50,8 кг у кожному ящику) за ціною перших 20 тис. ящиків – 20 фунтів стерлінгів 10 шилінгів за 1 тис. кг, решту 40 тис. ящиків – 20 фунтів 15 шилінгів за 1 тис. кг (17 лютого 1922 р.); в "Рудольф Бехер" – 1300 шт. крокашників № 12 за ціною 120 крон за 1 шт. і 2700 шт. крокашників № 18 за ціною 100 крон за 1 шт. (3 березня 1922 р.); у "Peseker Zukkerraffinerie" – 7 тис. мішків цукру-піску (по 100,25 кг у кожному мішку) за ціною 19 фунтів стерлінгів за 1 тис. кг; в "Ustredno jednota hospodarskych druzstvt" – 38 тонн жовтого (6,9 крон за 1 кг) і 10 тонн зеленого посівного (5,75 крон за 1 кг) гороху (13 березня 1922 р.); у "Peseker Zukkerraffinerie" – 200 ящиків цукру по 50,8 кг у кожному ящику за ціною 25 фунтів стерлінгів 5 шилінгів за 1 тис. кг (17 березня 1922 р.), у цієї ж фірми – 150 мішків цукру-піску по 100,25 кг у кожному мішку за ціною 20 фунтів стерлінгів 10 шилінгів за 1 тис. кг. (20 березня 1922 р.), так само у цієї ж фірми – 200 мішків цукру-піску по 50,8 кг у кожному мішку за ціною 20 фунтів стерлінгів за 1 тис. кг (20 березня 1922 р.) [2, спр. 17, арк. 40-42; спр. 78, арк. 36]. Укладено також угоду щодо купівлі борошна (липень 1922 р.) [2, спр. 93, арк. 1-2].

Загалом із середини лютого до середини березня 1922 року із Чехословаччини до України було доставлено близько 163 тис. пудів насіння. Станом на 1 квітня 1922 р. українське торгпредство також уклало угоди щодо купівлі у чехословацьких фірм 225,5 тис. пудів

насіння ячменю, гороху, вівса, інших сільськогосподарських культур, 2553 пудів цукру, 160 вагонів різноманітного сільськогосподарського обладнання. Всього насіння було закуплено на 15,5 млн чехословацьких крон. Крім насіння, закупили зерно й борошно на хліб. Так, через залізничні станції Здолбуново й Шепетівка з 10 травня по 19 липня 1922 р. було доставлено 1156 мішків житнього борошна, з 1 липня по 19 липня 1922 р. – 172422 пудів пшеничного, з 4 липня по 9 серпня 1922 р. – 37062 пуди жита [5, с. 643-645].

Серед найважливіших пропозицій, які надійшли до торгпредства від чехословацьких фірм із 25 березня по 16 травня 1922 р., були пропозиції продажу продуктів харчування (конденсоване молоко, какао, шоколад, яблучний мармелад, сахарин), сільськогосподарської техніки (сіялки, соломорізки, зерноочисні машини, плуги), інших знарядь праці (коси, сапи, напиліники, ножі, молотки, ручні тачки), побутової техніки (центральне опалення, холодильники, парові кухні, лампочки), промислової техніки (преси для брикетування вугілля, машини для виробництва крохмалю, устаткування для пивоварень), канцелярських товарів (папір), а також залізних й чавунних труб, коней, джгутувих мішків, взуття, шкіри для підшов, шовкових сит, в'язаної білизни для армії та ін. [2, спр. 17, арк. 164-166 зв].

У травні 1922 року від "Чехословацьких текстильних фабрик у Празі" надійшов запит щодо імпорту українського льону і коноплі [2, спр. 17, арк. 74]. У червні ц. р. від торгпредства УСРР у Німеччині надійшов запит щодо купівлі 3 тис. тонн продовольчого жита. Проте через погану врожаю ціни на жито були високими, і за сприяння "Чехословацького робітничого кооперативу" вдалось купити 300 вагонів озимого жита врожаю 1921 року (за ціною 242 ч. кр. за 100 кг). Це жито могло використовуватись для посіву. З продавцем було обумовлено проведення за його рахунок подвійної очистки жита. Він мав відправити жито до 15 червня ц. р., в іншому випадку сплачував неустойку за кожний прострочений день. Жито було застраховане від крадіжок. Торгпредство у Німеччині згодом доручило купити ще 600 вагонів жита [2, спр. 17, арк. 85-85 зв., 93-95]. Окрім цього, куплено 80 вагонів (1 вагон – 10 тонн) жита для "Цека Помгола" [2, спр. 17, арк. 113].

У свою чергу зауважимо, що український експорт до Чехословаччини тоді був незначним. Весною 1922 року експортовано лише 74 вагони різноманітної сировини, у т. ч. 5 тис. пудів сирих невідсортованих шкір [5, с. 657].

У другій половині липня – серпні 1922 року торгпредство було задіяне в закупівлі для українських потреб 10 тис. тонн пшеничного борошна і 3 тис. тонн жита. Торгпред М. Ломовський 12 липня ц. р. уклав із чехословацьким міністерством продовольства угоду щодо їх купівлі. Ці борошно і жито були із врожаю 1921 року, які чехословаки купили в США і частково в Угорщині для забезпечення власного населення дешевим хлібом. Та через те, що борошно було тонко змелене, воно було не придатне для випікання хлібно-булочних виробів, а тому пекарні, магазини і саме населення відмовлялись його купувати. Чехословацький уряд вирішив борошно продати, щоб не зазнати збитків.

Попри заперечення наркома зовнішньої торгівлі Л. Красіна (незручне транспортування) і керівника "берлінського центру" Ю. Новаковського (борошно поганої якості, гірке на смак), М. Ломовський все-таки вирішив купити це борошно в кредит.

Але через відмову "держав, які входили до Антанти чи були близькими до неї," не надавати радянським республікам кредити (обумовлену укладенням 16 квітня 1922 р. російсько-німецької "Рапалльської угоди"), че-

хословацький уряд вирішив продати борошно чехословацьким кооперативам, яким надав дозвіл перепродати в кредит це борошно "Вукоопспіліці". З чехословаками було домовлено про кредит на 12 місяців, право відібрати "здорове й чисте" борошно, а також про нижчу за "гамбургську" ціну (336,63 ч. кр. за 100 кг, 1 ч. кр. = 45,80 крб). До ціни слід було додати вартість зберігання, транспортування, страхування, 8,5 % річних за кредит.

22-26 липня 1922 р. співробітники торгпредства провели прийомку (розподіл по сортах, установлення якості, перевірка на фальсифікат) і завантаження пшеничного борошна. З 15 тис. тонн усього відібрали 10 тис. тонн борошна угорської марки "Панент" та американських марок "Албатрас", "Канзас", "Вайдс-лінг" [2, спр. 17, арк. 147-149 зв].

Повпред М. Левицький від імені українського раднаркому підписав гарантії "Вукоопспіліці". Розрахунок за борошно мали провести у чеських кронах, оскільки через зменшення вартості долара (1 доллар = 75 ч. кр.) чехословаки, оплативши купівлю борошна в американців доларами, надалі відмовлялись від розрахунку американською валютою.

Попри те, що пізніше нарком Л. Красін висловив невдоволення "купівлею борошна в кредит", ця угода стала першою кредитною угодою торгпредства. Про намір купити 250 тис. пудів цього борошна відразу заявив ЦК "Помгол", а згодом готовність купити 100 вагонів борошна висловив "Держторг" [2, спр. 17, арк. 134-138, 145-146].

У свою чергу жито знаходилося у польових амбарах і потребувало доставки до залізничної станції. Воно було запилене, тому мало бути ще перевіряне і насипане у мішки. Попри вказівку керівництва виконати роботу за 10 днів, навіть після залучення до неї, окрім співробітників торгпредства, ще співробітників повпредства, а також щоденної 18-годинної праці, упродовж 12 днів удалось перевіряти й насипати в мішки 2 тис. 939 тонн 520 кг.

Опісля ще 5 вагонів жита чехословаки, враховуючи зниження цін на нього, погодились продати за нижчими цінами (по 190 ч. кр. за 100 кг), що дозволило зекономити 21 тис. ч. кр. [2, спр. 17, арк. 147-149 зв].

Водночас велись переговори щодо постачання промислового устаткування й обладнання. Так, ще наприкінці 1921 року йшли переговори із відомим заводом "Брейтдемад, Денек і Ко" концерну "Шкода" щодо купівлі у нього сушок і пресів для брикетування вугілля. Попри те, що ціни заводу були вищими, ніж, скажімо, німецьких виробників, він виготовляв преси із тиском до 2500 А, необхідним для твердих порід кам'яного вугілля [2, спр. 93, арк. 49-50].

У лютому 1922 року з пропозицією про співпрацю до торгпреда Ю. Новаковського звернувся чехословацький металургійний концерн "Керн і Ко". Він пропонував матеріали, необхідні для будівництва залізниць, і був готовий відкрити в Україні відділення концерну. Раднарком же був зацікавлений у створенні "змішаного товариства з імпорту матеріалів для будівництва залізниць" [2, спр. 68, арк. 13, 32]. У свою чергу, у червні ц. р. інша чехословацька фірма пропонувала послуги з ремонту паровозів [2, спр. 68, арк. 33]. Чеський підприємець Карл Ржачек звернувся до українського раднаркому за дозволом заснувати підприємство із "насічування і пересічування напиліників". Він був готовий взяти в оренду "підприємство місцевого характеру" і "в межах особистих коштів організувати бажане підприємство й забезпечити його устаткуванням" [2, спр. 94, арк. 115-115 зв.].

У липні 1922 року з пропозицією про співпрацю звернулася "група чехословацьких фармацевтів". Вона пропонувала українському раднаркому створити "Товариство з торгівлі медикаментами і заготівлі лікарських рослин", яке мало налагодити в Україні виробництво "хімічних матеріалів і медикаментів". Для цього чехи прохали надати поля для вирощування лікарських рослин і допомоги організувати їх заготівлю, а також побудувати фармацевтичні склади. Чеські фармацевти наголошували, що "метою товариства є відродження української хімічної і лікарської промисловості, її дальніший самостійний розвій і незалежність від промисловості і торгу чужих..." [2, спр. 78, арк. 1-2]. Вони запевняли, що зможуть налагодити виробництво ліків, а для цього були готові привнести власні лабораторії, технології та заводи. Водночас зауважували, що в "товаристві" змогло б "працювати багато українських фармацевтів, які могли б таким чином далі практично освідчуватись і вишколюватись". Зазначили, що "збирання лікарських рослин і їх плантаційне культивування мало б велике значення для українського хліборобства" [2, спр. 78, арк. 6-7].

Прикметно, що цю "групу чехословацьких фармацевтів", яка звернулася до раднаркому щодо створення змішаного товариства, становили "чехословаки-аптекарі і лікарі, які свого часу проживали на Україні..., а до них приєдналось кілька видатних спеціалістів-професорів". Тому в листі до "Укрзовнішторгу" торгпред зазначив, що "більшість з них раніше проживали в Україні, а тому добре обізнані з місцевими умовами" [2, спр. 78, арк. 11-11 зв.]. Проте через істотну умову чехословаків щодо передачі їм монопольного права на заготівлю лікарських рослин утворити змішане товариство так і не вдалось.

У 1922 році від чехословацького "Акціонерного товариства хімічної промисловості" надійшла пропозиція продажу штучних добрив, зокрема суперфосфату і кістяної муки [2, спр. 93, арк. 8, 11]. Від чехословацького акціонерного торговельного товариства "Centrocomise" надійшов запит щодо купівлі коней, мануфактури, польових горн, ручних тачок та ін. Від фірми "Петцольт і Ко" надійшов запит щодо купівлі 250 тис. пудів сталюго лому. Від інших торговців тоді надійшов запит щодо купівлі вугілля-коксу, а також маку, чечевиці, меліси [2, спр. 17, арк. 155-156; спр. 93, арк. 13-26, 33].

Чехословаки проявляли значний інтерес у питанні утворення з "Укрзовнішторгом" змішаних товариств. Так, "Союз промисловців Чехословаччини" навіть провів конференцію на тему змішаних товариств з Україною. Окрім групи чехословацьких фармацевтів, з ініціативою про створення змішаних товариств виступали також концерн "Шкода", "Чехословацько-німецька група" (мала намір взяти в оренду українські склофарфорові заводи) [2, спр. 17, арк. 116-117 зв.]. Чеський хімічний синдикат пропонував створити змішане товариство із видобутку й обробки українських фосфоритів [2, спр. 17, арк. 152-154]. Фірма "Мате Вакуло" пропонувала відкрити завод із виготовлення машин-насосів, трансмісій і дрібних складових частин до насосів [2, спр. 17, арк. 176]. Чехи також цікавились металургійними концесіями, концесіями сільськогосподарських угідь, цукрової промисловості [2, спр. 17, арк. 116-117 зв.; спр. 93, арк. 40]. Серед них був Ян Земан, який пропонував тракторну обробку землі [2, спр. 94, арк. 123]. 24 січня 1922 р. раднарком затвердив одну з таких концесійних угод [1, спр. 45, арк. 34-35].

Попри те що більшість переговорів завершилась безрезультатно, радянський історик А. Дзеджула повідомляв, що "низка великих організацій УСРР отри-

мували устаткування від чехословацьких заводів і фабрик, зокрема для залізничного транспорту і цукротресту республіки". За інформацією історика, чехословацькі спеціалісти брали участь в облаштуванні чехословацькими машинами і станціями Харківської електростанції, Маріупольського трубопрокатного заводу "Південьсталь", Одеського і Севастопольського холодокомбінатів [5, с. 661-662].

3-10 вересня 1922 р. УСРР взяла участь в осінній Празькій міжнародній виставці. Ця виставка проходила двічі на рік, а саме у вересні й березні. Про доцільність участі у ній керівництво "Укрзовнішторгу" переконував торговельний представник М. Ломовський. У листі від 17 червня 1922 р. він писав, що "осінні виставки проходять у Празі надзвичайно жваво й особливо сподівання на виставку покладаються цього року, коли Чехословаччина сподівається отримати можливість конкурувати з Німеччиною, промисловість якої на довгі місяці закидана старими замовленнями й ціни якої невпинно наближаються до світового паритету" [2, спр. 94, арк. 48, 52].

Крім чехословацьких та європейських виробників, у виставці планувалась участь заокеанських торговців. Зрештою "Укрзовнішторг" подав заявку на участь у Празькій міжнародній виставці. 28 липня 1922 р. Українська економічна рада (УЕР) усю роботу з підготовки до участі у виставці поклала на "Укрзовнішторг". Для підготовки участі у Празькій міжнародній виставці "Укрзовнішторг" створив спеціальну комісію, яку очолив керівний працівник Солтанов. За його проханням для участі у виставці чехи надали окремий павільйон площею в 130 м². Торгпред прохав надіслати зразки експортної сировини (пенька, кишки, шкіри, спирт, тютюн, пух, перо, щетина, лікарські трави, овеча шерсть, коров'яча шерсть, марганцева руда, залізна руда, каолін, хутра, килими, роги, копита та ін.) з "детальним описом, технічними даними". Прохав підготувати діаграми, вітрили, щити, таблиці, карти (зокрема "Експортні ресурси України") [2, спр. 17, арк. 115; спр. 94, арк. 63 зв., 130 зв.].

Торгпред також звернувся із проханням надіслати "у великій кількості кустарні експонати". "Через можливість укладення на виставці великих угод", писав він до "Укрзовнішторгу", "нам потрібно мати під руками всі матеріали щодо кількості ліквідної сировини чи термінів для приведення її в ліквідний стан, міста зберігання і терміни поставок" [2, спр. 94, арк. 48 зв., 107].

Уже під час роботи виставки торгпред М. Ломовський писав до "Укрзовнішторгу" (лист від 7 вересня 1922 р.), що "Український павільйон Празької виставки за зовнішнім виглядом і внутрішнім змістом став, за висловом однієї місцевої газети, "золотим цвяхом" всієї виставки... Вона (виставка – авт.) виправдала усі наші сподівання" [2, спр. 17, арк. 181; спр. 94, арк. 63]. Павільйон містив експонати рослинних товарів, продуктів тваринництва, гірничої промисловості, хімії, кустарні вироби, художні цінності. На виставці були виставлені стенди із чесько- і німецькомовною інформацією про "Уповнаркомзовнішторг", його структуру і завдання, законодавство про зовнішню торгівлю УСРР, "Бюлетень "Уповнаркомзовнішторгу", листівки про участь у виставці, а також книги про хміль, лікувальні трави, руду, вугілля, брошури "Експортні можливості України", "Експортні ресурси України", "Альтермана". У павільйоні почепили плакат-анонс, розмістили кіоск із друкованими виданнями "Укрзовнішторгу", а також діаграми й картограми "Зовнішня торгівля УСРР", "Вивезення продуктів основних галузей промисловості УСРР". Було підготовлено фотоальбом із фотографіями виробничої діяльності "Укрзовнішторгу". Для зв'язку з місцевою і

радянською пресою організовано роботу прес-бюро [2, спр. 17, арк. 119-121].

Торгпред інформував, що до українських експонатів інтерес виявили чеські, а також французькі, бельгійські, італійські торговці й промисловці. Він зауважив, що український павільйон відвідали чехословацький міністр торгівлі та землеробства й інші високі державні посадовці.

Персональний склад делегації УСРР на Паризьку міжнародну виставку обговорювався "Уповнішторгом" і торгпредом М. Ломовським. До неї мали увійти "уповноважений Укрзовнішторгу, журналіст, товарознавець Держторгу, економіст, художник-стилізатор (він же консерватор павільйону)" [2, спр. 94, арк. 109 зв.]. Прикметно, що "Уповзовнішторг" зауважив про обов'язкову участь у виставці "журналіста, який пише (тобто спеціалізується – авт.) з питань зовнішньої торгівлі" [2, спр. 94, арк. 109]. Відомо, що виставку від "Укрзовнішторгу" відвідали також члени колеги Штрум і Тейтельбаум, а також співробітник торгпредства у Німеччині Гринько, торгпред у Австрії С. Деревенський і співробітник повпредства у цій країні Г. Беседовський [2, спр. 17, арк. 179-181; спр. 94, арк. 63 зв.].

Участь у Празькій міжнародній виставці торгпред М. Ломовський оцінив як таку, що "має велике політичне значення". Він писав, що "ми не тільки вдарили обухом по голові українську еміграцію, але й спростували сформовану у закордонних кіл уяву про радянські республіки". "Багато, побачивши наш павільйон, висловлюючись образно, прозріли й очевидно переоціняють свою уяву про господарські можливості радянської влади" [2, спр. 94, арк. 63], – продовжував торгпред.

Щодо комерційної складової участі у виставці, то торгпред М. Ломовський переконував про наявність "передумов для ділових операцій". Він повідомляв, що зацікавлених виявилось багато, серед них, крім чехів, були французи, бельгійці, італійці, німці, швейцарці. Зазначив, що чехи особливо зацікавились тваринними відходами (роги, копита, щетина, кишки, волосся), французи – деревиною, зокрема клепокою, бельгійці – макухою, італійці – ганчір'ям. Іноземці так само дуже зацікавились хутрами. Водночас неупереджено підсумував, що "сказати зараз, що будуть укладені реальні угоди – складно, але... передумови для них уже маємо" [2, спр. 17, арк. 179-181; спр. 94, арк. 63].

Окрім цього, під час виставки іноземні торговці зацікавились українськими кустарними виробами. Тому торгпред звернувся із запитом до "Укрзовнішторгу", щоб отримати від "Кустарспілки" кустарні вироби, які було можна реалізувати на чехословацькому ринку [2, спр. 94, арк. 63 зв.].

Торгпред М. Ломовський писав про доцільність створення безпосередньо у Чехословаччині (або в німецькому Одерберзі) невеликого "експортного фонду", щоб "невеликими партіями забезпечити потреби чеських промисловців". Він запевняв, що це, з одного боку, дозволило б "показати, що торгувати з радянської Україною – це зовсім не така складна справа". А з іншого – наші товари витіснили б із чехословацького ринку таких конкурентів, як Болгарія і Румунія [2, спр. 94, арк. 63].

Для зберігання експортних товарів уже використовувались склади чеської робітничої кооперації, які знаходились на чехословацько-польському кордоні, а саме в м. Одерберг. Ці склади використовувались як транзитні, щоб не сплачувати мито у випадку непродажу, а також для того, щоб у будь-який час спрямувати цей товар до Гамбурга чи Данцига [2, спр. 17, арк. 179-181].

Щоправда, торгпред М. Ломовський скаржився до "Укрзовнішторгу" (лист від 7 вересня 1922 р.), що "коли

ми (торговельні дипломати – авт.) підходимо до практичної роботи, проявляється наша неорганізованість і невміння володіти предметом" [2, спр. 94, арк. 63]. Він скаржився, що "закордонний центр" (його роль виконувало торговельне представництво УСРР у Німеччині – авт.) не орієнтувався у світових цінах на експортну сировину, а також у цінах на українську сировину на закордонних ринках, водночас не володів інформацією про те, яким експортним фондом володів, які товари знаходяться на складах у Гамбургу й Данцигу.

Водночас торгпред М. Ломовський скаржився до "Укрзовнішторгу", що надіслані для представлення на Паризькій міжнародній виставці експонати не відповідали встановленим вимогам. Він писав, що експонати "підібрані недбало, але могли відібрати більш багатші й цікавіші". На його думку, "слабо була представлена вироблена шкіра, льон, пенька, а також недостатньо були представлені хутра, у цілком поганому стані доставлено лісові матеріали, у мізерному об'ємі надіслані лікарські трави, єдине, що добре підбрано, так це мінерали" [2, спр. 94, арк. 63зв.].

Проте уже під час виставки було укладено низку угод купівлі-продажу з іноземними фірмами, а саме: щодо кишок – з 15 чехословацькими і 30 німецькими фірмами, щодо щетини – з 5 чехословацькими, 10 німецькими, 5 французькими і 26 швейцарськими фірмами, щодо кінського волосся – із 25 французькими, 20 німецькими і 15 швейцарськими фірмами, щодо вовняних відходів – із 3 італійськими фірмами, щодо ріг – із 3 чехословацькими і 10 німецькими фірмами, щодо сирих і оброблених шкір – із 15 різними іноземними фірмами, щодо хутра – з 10 німецькими фірмами, щодо лікарських трав – з 15 різними іноземними фірмами, щодо лісоматеріалів (паркет та ін.) – з 10 французькими фірмами, а також щодо яєць – з 1 швейцарською фірмою. Окрім цього, було укладено багато угод, які стосувались дрібних замовлень на ручні вироби, вишивки й килими [2, спр. 17, арк. 245].

Головне, що Празька міжнародна виставка стала першою міжнародною виставкою, у якій взяла участь радянська Україна. Участь у виставці стала її першим досвідом. Тому радянським торговельним дипломатам ще належало вивчити цей маловідомий напрям роботи. Для цього вони запропонували створити "комісію щодо участі України в закордонних виставках". Важливість її функціонування обґрунтовувалась "виступами на міжнародній арені" [2, спр. 94, арк. 63 зв.].

Загалом протягом 1921-1922 операційного року в товарообороті Чехословаччини з радянськими республіками питома вага УСРР була найбільшою. За цей період їй було експортовано товарів на 1028,2 тис. крб (за цінами 1913 року), що становило 8,6 % від усього українського імпорту.

Упродовж 1922-1923 рр. із Чехословаччини до УСРР експортовано товарів на 61,4 тис. крб, тобто 1,1 % від усього українського імпорту. Не кращою була справа щодо українського експорту до Чехословаччини. Так, протягом 1921-1922 рр. було експортовано товарів (здебільшого сировини) на 61,1 тис. крб, що становило 1,2 % від усього тодішнього українського експорту. А продовж 1922-1923 рр. експорт українських товарів до Чехословаччини взагалі не відбувся.

Очевидно безрезультатно для торгпредства у вересні 1922 року завершилися переговори щодо продажу чехословацькій фірмі "Петцольт і Ко" металобрухту (а саме снарядних сталевих стаканів). Проте вартість продажу лому не "витримувала" фрахту. Більше того, чехи запропонували 460 ч. кр., що становило вартість

металобрухту-стружки, а потім зовсім зменшили пропозицію до 260 ч. кр. [2, спр. 17, арк. 179].

Загалом товарооборот між УСРР та Чехословащиною в 1921–1922 рр. становив 1089,3 тис. крб, тобто 6,4 % від загального зовнішньоторговельного обороту УСРР. У 1922–1923 рр. товарооборот між країнами визначився лише купівлею чехословацьких промислових товарів на 61,4 тис. крб, що становило 0,2 % від усього українського імпорту.

Отже, зовнішньоторговельний баланс УСРР із Чехословащиною мав різко виражений пасивний характер, тобто в українсько-чехословацькому товарообороті ввезення в УСРР чехословацьких товарів переважало над вивезенням українських товарів до Чехословащини. Так, у 1921–1922 рр. чехословацьких товарів в УСРР ввезено на 967,1 тис. крб більше, ніж вивезено українських товарів до Чехословащини. У 1922–1923 рр. Чехословащина зовсім не ввозила українських товарів.

Якщо експорт чехословацьких товарів у 1921–1922 рр. становив 8,6 % від загального ввезення товарів, а в 1922–1923 рр. – 1,1 %, то порівняно з іншими країнами, наприклад Великою Британією, – відповідно 9,2 і 6,1 %, Німеччиною – відповідно 7,7 і 14,8 %, США – відповідно 31,5 і 4,2 % [5, с. 658–659]. Із цих даних бачимо, що в 1921–1922 рр. Чехословащина знаходилась серед таких найбільших експортерів до УСРР, як Велика Британія, Німеччина, США.

Зазначимо, що торгпредство УСРР у Чехословащині функціонувало до грудня 1922 року, коли зрештою було об'єднане з російським торгпредством у "торговельне представництво СРСР у Чехословащині" [8, с. 94].

Висновки. Отже, підготовлена, але не укладена у квітні 1920 року "Угода між урядами Чехословацької Республіки та УСРР про відправлення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних осіб цієї та іншої сторони" містила положення про те, що уповноважені у справах репатріації наділялись повноваженнями для відновлення перерваних Першою світовою війною господарських відносин. Лише у травні 1921 року УСРР та Чехословацька республіка уклали угоду "Про обмін торговельними місіями". Головою торговельної місії УСРР у Чехословащині призначено Ю. Новаковського.

Головою Чехословацької торговельної місії в Україні став Й. Гірса. Станом на березень 1922 року в українській торговельній місії працювало 9 осіб.

Після тривалих переговорів 6 червня 1922 р. у Празі укладено "Тимчасовий договір між УСРР і Чехословацькою Республікою". Відповідно до ст. 2 їх представництва набували права безпосередніх відносин, у т. ч. у торговельних справах. Торговельним представником УСРР у Чехословащині призначено М. Ломовського. Торговельне представництво знаходилося у Празі за адресою вул. Наплавна, 7, потім по вул. Войтешська, 16. У свою чергу, Чехословацька торговельна місія була перейменована в Чехословацьку торговельно-промисловою місію. Її очолив В. Бенеш. Місія знаходилась у Харкові за адресою вул. Пушкінська, 44.

Раднаком УСРР розраховував на інтерес чехословаків до української сировини, руди та вугілля. Він урахував, що чехословаки були неспроможні конкурувати з німцями за російський ринок, тому прагнутимуть освоїти український ринок, на якому успішно працювали ще до Першої світової війни. Тут на користь чехословаків мало зіграти транспортне сполучення і судноплавство по Дунаю і Чорному морю.

Протягом 1921–1922 рр. УСРР імпортувала з Чехословащини цукор (рафінад і пісок), пшеницю, ячмінь і жито, овес, горох, борошно, а також різноманітне сільськогосподарське обладнання. У свою чергу українська сільськогосподарська сировина (кишки, шкіри, щетину, роги, копита, волосся) на чехословацькому ринку значного попиту тоді так і не знайшла через те, що якіснішу й дешевшу сировину постачали сусідні Угорщина та Румунія.

Окрім цього, у вересні 1922 року УСРР взяла участь у Празькій міжнародній виставці. Ця міжнародна виставка стала першою для УСРР.

Торговельне представництво УСРР у Чехословащині функціонувало до грудня 1922 року, коли зрештою було об'єднане з російським торгпредством у "торговельне представництво СРСР у Чехословащині". Проте участь України в торговельних відносинах СРСР із Чехословащиною в середині 1920-х років – це предмет уже наступного наукового дослідження.

Рис. 1. Йозеф Гірса

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 4: Народний комісаріат закордонних справ УСРР. – Оп. 1.
2. ЦДАВО України. – Ф. 423: Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР. – Оп. 3.
3. Бетлій О. В. Історія взаємин між ЧСР та УСРР 1921 р. Обмін репатріаційними і торговельними місіями / О. В. Бетлій // Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 59-66.
4. Даниленко О. В. Український громадський комітет у Чехословаччині (1921–1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Даниленко. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. – 18 с.
5. Дзеджула А. Е. Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг. : дисс. ... д-ра истор. наук / А. Е. Дзеджула. – Киев: КГУ им. Тараса Шевченко, 1967. – 789 с.
6. Колецкий В. Великая Октябрьская социалистическая революция и Чехословакия / В. Колецкий. – Москва: Госполитиздат, 1957. – 47 с.
7. Купчик О. Р. Деякі аспекти відносин між УСРР і Чехословацькою Республікою (1921–1922) / О. Р. Купчик // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2005. – Вип. 77-79. – С. 17-20.
8. Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду України (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом / О. Р. Купчик. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – 264 с.
9. Муратов А. Дипломаты Йосеф и Вацлав Гирса. Семья Гирса и её связь с Россией / А. Муратов, Д. Муратова; ч. 2 // Русское слово. Издание русской диаспоры в Чешской республике. – 2011. – № 5 (май). – С. 16-21.
10. Муратов А. Дипломаты Йосеф и Вацлав Гирса. Ч. 4. Йосеф Гирса / А. Муратов, Д. Муратова // Русское слово. Издание русской диаспоры в Чешской республике. – 2011. – Т. 7-8 (июль-август). – С. 22-25.
11. Муратов А. Дипломаты Йосеф и Вацлав Гирса. Семья Гирса и её связь с Россией / А. Муратов, Д. Муратова; ч. 3 // Русское слово. Издание русской диаспоры в Чешской республике. – 2011. – № 6 (май). – С. 16-19.
12. Петерс И. А. Чехословацко-советские отношения (1918–1934 гг.) / И. А. Петерс. – Киев: Наукова думка, 1965. – 346 с.
13. Ржига О. Влияние Октябрьской революции на Чехословакию / пер. с чеш. Д. А. Пригорожа, К. П. Гожной; вступ. статья А. Х. Клеванского. – Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 367 с.
14. Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918–1939. Из истории политических, дипломатических и экономических связей (сб. статей) / под ред. С. И. Прасолова и П. И. Розанова. – Москва: Наука, 1968. – 228 с.
15. Шишкин В. А. Чехословацко-советские отношения в 1918–1925 годах / В. А. Шишкин. – Москва: Изд-во ИМО, 1962. – 286 с.
16. Українська РСР на міжнародній арені: зб. документів (1917–1923 рр.) / від. ред. В. М. Корецький; упор.: К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль. – Київ: Наукова думка, 1966. – 668 с.

References:

1. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 4: Peoples' Commissariat for the Foreign Relations, list 1. [In Ukrainian].

O. Kupchuk, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CZECHOSLOVAK REPUBLIC IN THE FOREIGN TRADE OF SOVIET UKRAINE IN 1920-1922

The article describes the circumstances under which the Soviet Ukraine established trade relations with Czechoslovakian Republic in the early 1920's. The analysis of historiography of this scientific problem recovered the absence of the researches in modern Ukrainian historical science on the relations between Czechoslovakia and Soviet Ukraine in the early 1920's. It's established that the source database, including archival documents, allows a comprehensive answer to the task in the study. The contractual legal framework, organizational forms of trade activities of the Soviet Ukraine in Czechoslovakia have been clarified. It is stated that the inability to compete with the Germans in the Russian market caused the Czechoslovakians' great interest in the Ukrainian market. There was a positive experience of Czechoslovakian-Ukrainian economic relations even before the First World War, which was to guarantee the resumption of trade relations between the countries in the early 1920s. This had been facilitated by shipping on the Danube to the Black Sea. 'Trade Representative Office' considered the logistics of trade (demanded goods, ways of delivery, placement of warehouses, sanitary and technical control). Persons of sales representatives were established (Y. Novakovsky, M. Lomovsky, I. Girsa, V. Benesh). The role of the Soviet Ukraine 'Trade Representative Office' in Prague in the foreign trade activities of the Ukrainian Socialist Soviet Republic is revealed. The place of the Czechoslovakian market in the export and import operations of Soviet Ukraine has been determined.

The interest of Czechoslovakian traders in Ukrainian raw materials, namely flax, hemp, wool and leather was noted. It is stated that the trade representatives of the Soviet Ukraine were exploring the possibility of selling other raw materials on the Czechoslovakian market, namely iron ore, coal, etc. It is found that the trading company has purchased in large quantities flour (wheat, rye), sugar (refinement, sand) and cereals (wheat, barley, rye, peas, oats). The Czechoslovakian traders and entrepreneurs were particularly interested in forming "mixed partnerships" with the Ukrainians (supplying railway equipment, making file sheets, production of medicines, glass and porcelain).

Czechoslovakians also sought to obtain a concession for tractor cultivation of lands in Ukraine. At the same time, participation in the Ukrainian-Czechoslovakian trade "Vokoopsilka" was revealed. The participation of the Soviet Ukraine at the Prague International Exhibition in 1922 was covered, which became its first participation in international exhibitions.

Keywords: export, import, a golden karbovanets, Czech crown, a market, goods, trade mission, trade representative.

2. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 423: Government of Authorized Representative of Peoples' Commissariat for the Foreign Trade of the Russian Socialist Federative Soviet Republic under the Council of Peoples' Commissariat of the Ukrainian Socialist Soviet Republic, list 3. [In Ukrainian].

3. Betlii, O. (2001). The History of Relations between the Czechoslovak Republic and Ukrainian SSR in 1921. Exchange of Repatriation and Trade Committees. *Proceedings of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy". Historical Sciences*, 19, 59-66. [In Ukrainian].

4. Danylenko, O. (2004). *Ukrainian Public Committee in Czechoslovak Republic*. Unpublished Thesis (PhD in History), Taras Shevchenko National University of Kyiv. [In Ukrainian].

5. Dzhedzhula, A. (1967). *International Economic Relations of the Soviet Ukraine in 1920-1922*. Unpublished Thesis (Doctor of Historical Sciences), Taras Shevchenko State University of Kyiv. [In Russian].

6. Kopeckij, V. (1957). *Great October Socialist Revolution and Czechoslovak Republic*. Moscow: Gospolitizdat. [In Russian].

7. Kupchuk, O. (2005). Some Aspects of the Relations between the Ukrainian SSR and Czechoslovak Republic (1921-1922). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 77-79, 17-20. [In Ukrainian].

8. Kupchuk, O. (2011). *Foreign-policy Activities of Ukrainian Government (1919-1923): between the Ukrainian Form and Soviet Content*. Ternopil: Terno-graph. [In Ukrainian].

9. Muratov, A. & Muratova, D. (2011). Josef and Václav Girsa, Diplomats. Part 2. *Russian Word. Edition of Russian Expatriate Community in Czech Republic*, 5, 16-21. [In Russian].

10. Muratov, A. & Muratova, D. (2011). Josef and Václav Girsa, Diplomats. Part 4. *Russian Word. Edition of Russian Expatriate Community in Czech Republic*, 7-8, 22-25. [In Russian].

11. Muratov, A. & Muratova, D. (2011). Josef and Václav Girsa, Diplomats. Part 3. *Russian Word. Edition of Russian Expatriate Community in Czech Republic*, 6, 16-19. [In Russian].

12. Peters, I. (1965). *Czechoslovak – Soviet Relations (1918-1934)*. Kyiv: Scientific Thought. [In Russian].

13. Rzhiga, O. (1960). *The Impact of October Revolution of the Czechoslovak Republic*. Moscow: Foreign Literature Publishing. [In Russian].

14. Prasolov, S. & Rozanov, P. (Eds.). (1968). *Soviet-Czechoslovak Relations between Two Wars. 1918-1939. From the History of Political, Diplomatic and Economic Connections: Collection of Articles*. Moscow: Science. [In Russian].

15. Shishkin, V. (1962). *Czechoslovak – Soviet Relations in 1918-1925*. Moscow: Institute for the Foreign Relations Publishing. [In Russian].

16. Koretskyi, V. (1966). *Ukrainian SSR on the International Arena: Collection of Documents (1917-1923)*. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 30.10.19

УДК 94(477=411.16):811.112.2(036) "18/19" (045)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.6>

О. Радченко, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-3362-5184

Навчально-науковий інститут економіки та права
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна

ЄВРЕЇ ТА ЄВРЕЙСЬКА КУЛЬТУРА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ТА ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Розглянуто німецькомовні путівники кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які стосуються теренів сучасної України. Зазначено, що вони становлять невелику групу літературних джерел. В основі їхнього змісту – довідкова інформація про географію, історію, особливості побуту, традиції того чи того краю тощо, а головна функція – нав'язування нормативного сприйняття чужої культури. Найвідоміші з них ті, що вийшли друком у німецькому видавництві Бедекера, та опубліковані за часів Австро-Угорської монархії. Проаналізовано образ євреїв як етнічної спільноти на землях Східної Галичини й так званої Великої України до Першої світової війни, у міжвоєнний період та під час Другої світової війни. Зауважено, що погляд на образ єврея крізь призму путівників періоду драматичних і трагічних подій кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. може відкрити громадянам ХХІ ст. нові перспективи в розумінні таких соціально-політичних явищ, як державна політика щодо національних меншин, колективні ауто- та гетеростереотипи, динаміка антисемітизму від побутового рівня до дискримінації найвищого ступеня та фізичного знищення євреїв. До того ж путівники містять багатий матеріал для аналізу питань культурного трансферу, моделей подорожей, привабливості тих чи тих дестинацій та об'єктів культурно-історичної спадщини на території регіонів, які з давніх-давен відзначалися співіснуванням різних етносів та зміною кордонів. Ще одним стимулом до дослідження зазначеної теми є необхідність залучення міждисциплінарного підходу.

Ключові слова: путівник, євреї, Галичина, Велика Україна, Австро-Угорська монархія, Третій Рейх, Радянський Союз.

Постановка проблеми. Інтерес до зазначеної теми детермінує декілька факторів. По-перше, сучасні дослідники, за незначним винятком [6; 22; 37; 40], приділяють недостатньо уваги путівникам: їх уважають мінливим, поверховим та неточним джерелом інформації, на відміну від, наприклад, академічних енциклопедичних видань. Це так звана актуальна популярна література, історичні дані в якій подано скорочено та спрощено. Однак останнім часом у наукових колах поширюється думка, що зміст та оформлення цих видань містять набагато більше інформації, ніж здається на перший погляд. Звідси випливає низка питань, як-от: чому певну історичну подію або особу/актора згадують у певному путівнику? Чому їх показують саме так, а не інакше? Чому певні історичні події залишаються поза увагою авторів текстів? Яким чином путівники, що почали розвиватися як жанр із ХVІІ ст., стали інструментом Mental-Mapping-Strategie? [10].

Аналіз джерел. Окрім труднощів методологічного характеру, існують також проблеми збереження путівників, які мають неабияке джерелознавче значення, та доступу до них. Одним із небагатьох місць, де велику колекцію різноманітної літератури про подорожі (від подорожніх записок до рекламної продукції) утримують у належних умовах і де всі охочі можуть ознайомитися з нею, є архів із історії туризму при Технічному університеті Берліна під керівництвом професора Хассо Шпуде. Очевидно, що частина історичних путівників перебуває в бібліотеках світу.

Необхідно зазначити, що німецькомовні путівники кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які стосуються теренів сучасної України, становлять невелику групу літературних джерел. В основі їхнього змісту – довідкова інформація про географію, історію, особливості побуту, традиції того чи того краю тощо, а головна функція – нав'язування нормативного сприйняття чужої культури. Найвідоміші з них ті, що вийшли друком у видавництві Бедекера [1; 20; 26], та опубліковані за часів Австро-Угорської монархії. Значно більший масив джерел становлять записи мандрівників та військовослужбовців, а також польова пошта, репортажі. Вони мають більш суб'єктивний характер і відбивають саморефлексію на тлі чужої культури [19; 31, с. 127-176].

Мета цієї статті – проаналізувати образ євреїв як етнічної спільноти на землях Східної Галичини й так званої Великої України до Першої світової війни, у між-

воєнний період та під час Другої світової війни. Тоді саме спостерігався бум країнознавчої літератури про Україну [15; 23; 24; 34; 35], однак путівник як жанр не був популярний (за незначними винятками, див.: [7; 8; 36]), адже його головне призначення – допомогти людині зорієнтуватися в новому для неї географічному й культурно-історичному просторі в умовах миру, який є запорукою особистої безпеки. Деякі дослідники зараховують до туристів і військовослужбовців [9, с. 9], але, на нашу думку, це невиправдане. Правильніше розглядати пересування військових та допоміжних служб чужими теренами в контексті вимушених міграцій [31, с. 274], оскільки їхня головна мета не має нічого спільного із традиційними мотиваціями (відпочинок, навчання, паломництво тощо) та етичними нормами поведінки туристів. Знайомство з чужою країною в умовах війни є насправді побічним наслідком вимушених міграцій.

Основний виклад матеріалу. На нашу думку, погляд на образ єврея крізь призму путівників періоду драматичних і трагічних подій кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. може відкрити нам, громадянам ХХІ ст., нові перспективи в розумінні таких соціально-політичних явищ, як державна політика щодо національних меншин, колективні ауто- та гетеростереотипи, динаміка антисемітизму від побутового рівня до дискримінації найвищого ступеня та фізичного знищення євреїв. До того ж путівники містять багатий матеріал для аналізу питань культурного трансферу, моделей подорожей, привабливості тих чи тих дестинацій та об'єктів культурно-історичної спадщини на території регіонів, які з давніх-давен відзначалися співіснуванням різних етносів і зміною кордонів. Ще одним стимулом до дослідження зазначеної теми є необхідність залучення міждисциплінарного підходу: окрім суто історичних, варто врахувати методи літературознавства й теорії масової інформації, мистецтвознавства, географії й соціології.

Важливо також дослідити зв'язки між видавництвом, автором путівника та читачем. Залежність цих зв'язків від тогочасної політичної та ідеологічної кон'юнктури мала безпосередній вплив на подальшу долю путівника та інших країнознавчих видань. Видання Австро-Угорської монархії кінця ХІХ ст. зберігали свою актуальність протягом 10 – 15 років до початку Першої світової війни, тоді як тривалість "життя" Бедекера для Генерального губернаторства 1943 р. становила лише

2 роки: після краху Третього Рейху він втратив свою цільову аудиторію та предмет викладення. Оскільки міжвоєнний період для Східної Галичини був пов'язаний з інкорпорацією в Польську державу, то путівники виходили польською мовою. Особливе місце в цьому дискурсі посідають перші радянські путівники німецькою мовою під редакцією Олександра Радо, які видавали Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном (рос. ВОКС) у середині 1920-х рр. Однак їхня доля незавидна: радянська цензура добралася до цих книжок, і в 1930-х рр. нереалізовані накладки були знищені [11; 16].

На межі XIX – XX ст. Східна Галичина, як, власне, і вся Східна Європа, не належали до популярних туристичних напрямків, але Відень вважав за потрібне приділяти околицям імперії належну увагу в країнознавчій літературі. На початку XX ст. з'явилися численні ілюстровані брошури про етнографію Східної Європи, зокрема й Галичини [2; 3; 5; 13; 21]. У Відні вийшла друком низка періодичних видань, наприклад *Ukrainische Rundschau*. Ілюстрований журнал *Reisen und Sport* присвятив Галичині декілька статей під промовистими назвами: "Іноземний туризм у Галичині", "На галицьких курортах", "Курорт Трускавець" [42]. За змістовим наповненням ці видання близькі до путівника: вони містять інформацію про географічне розташування дестинацій, транспортну інфраструктуру і туристичні ресурси [42]. Водночас ці тексти не позбавлені патетики:

"Чарівна земля! З одного боку – згадки про давнину, які зберігаються з великою повагою, з іншого – обґрунтовані надії на забезпечений розвиток економіки і промисловості в майбутньому, що поєднує красу з користю! Так мусить вигукнути неупереджений у своїх поглядах іноземець" (цит.: *Moderne Illustrierte Zeitung Reise und Sport. Sondernummer Galizien*. (1913). 13, N. 3, S. 66).

На особливу увагу заслуговує книга "Австро-Угорська монархія у текстах і картинах. Галичина" 1898 р., оскільки вона репрезентує тогочасну етнокультурну політику імперії, яка створювала єдиний інформаційний простір і німецькомовне середовище в умовах різноманітності культур і задекларованої толерантності [41, с. 49]. Поряд з географією та економікою регіону описано "народне життя" вірмен, євреїв, поляків та рутенів¹. Хоч за своєю структурою ця книга не є традиційним путівником, у ній містяться численні звернення до чужинця з рекомендаціями стосовно того, що йому варто побачити. Зокрема, розділ про Львів/Лемберг написав Владислав Лозинський – польський історик, письменник. Протягом 1862–1868 рр. він навчався у Львівському університеті². Автор не шкочує вишуканих слів для опису принади міста: його архітектури, парків і садів [12]. Як одну з головних рис туристичної привабливості Львова він підкреслює його багатоконфесійний, багатомовний характер і мирне співіснування тутешніх жителів:

"Це особливість Лемберга, яку помічають іноземні туристи, що в його стінах є три єпископату як символ стародавніх міжконфесійних установ, як заповіт з давніх-давен, коли він уже був найінтернаціональнішим та найбагатомовнішим містом у всьому Польському королівстві. Польські, німецькі та італійські католики, рутенські, грецькі і болгарські пра-

вославні, шотландці-протестанти, мусульмани та євреї мирно співіснували тут як у торгівлі, так і у повсякденному житті" [12, с. 36].

У контексті етнотолерантної політики імперії Владислав Лозинський згадує не лише рутенські церкви як "символи рутенської історії та рутенського життя в Лемберзі", але й синагоги та вірменські церкви:

"Залишаючи позаду колишнє гетто та його схожану у дворі дуже цікаву синагогу у вигляді крипти – темне, глухе приміщення з готичним перекриттям, – ми потрапляємо на територію "вірменської нації" – так офіційно називали вірменську колонію в стародавні часи" [12, с. 38].

У кінці цього опису автор відверто нав'язує читачеві нормований погляд на місто:

"Неупереджений чужинець не може не визнати чарівності цього старовинного екзотичного культурного ландшафту" [12, с. 36].

Щодо тогочасної розбудови й перебудови, а також транспортних шляхів Львова автору важливо було підкреслити, що місто модернізується й дедалі більше нагадує Відень та Берлін.

"Місто, що росте, розширюється і простягається у всіх напрямках, виходить із вузької долини, жадібно захоплює приміські ліси, піднімається на пагорби, і колись безнадійно поодинокі будинки і вилли [...] одного дня опиняються втягнутими в бурхливе вуличне життя [...]" [12, с. 44].

Зауважимо, що Владислав Лозинський не торкається етнічної мікрогеографії міста та внутрішньої міграції, коли еліта німецької та польської національностей переселялася до нових кварталів у південній та західній частині Львова, натомість у кварталах колишнього середмістя зростала частка єврейства, менше – українців. Районами традиційного розселення євреїв були Краківська та Жовківська дільниці. Тут мешкало 93,2 % усіх євреїв Львова [38, с. 152].

Другий важливий тематичний комплекс австрійсько-го путівника – це зображення повсякденного життя різних етнічних груп. В окремих розділах ми знаходимо історико-етнографічний опис вірменів, рутенів та євреїв як таких громадян імперії, що живуть в архаїчному світі. Щодо укладу життя польських євреїв автор цього розділу, Лео Херцберг-Френкл, підкреслює його консервативний, "муміфікований" характер і вважає, що цьому сприяла позиція освіченої аристократії, яка завжди тримала дистанцію від євреїв, та малограмотного слов'янського селянства, а також те, що "через конкуренцію і боротьбу за робочі місця невеликий прошарок буржуазії ставиться до євреїв вороже" [12, с. 492]. Таким чином, зовнішній вплив був відсутній, а внутрішні стримувальні фактори – занадто сильні, щоб євреї "вийшли за межі свого укладу життя" [12, с. 492]. З іншого боку, автор стверджує, що уряди країн не намагалися підвищити духовний рівень євреїв і що це тривало до правління кайзера Йозефа II. Саме він, "благородний" кайзер імперії Йозеф II, уособлює турботливого батька, який прагне створити євреям "гідні умови життя" і "пробудити їх від летаргічного сну" [12, с. 476]. Водночас Лео Херцберг-Френкл знаходить багато переваг саме такого традиційного способу життя:

"Релігія визначає порядок і спосіб життя [євреїв] як такий, що сприяє їхній ізоляції. Але саме в цій відгородженості, у побутовій тісноті та взаємодії формується витривалість, яка допомагає долати століття найтяжчих страждань та жорстких випробувань" [12, с. 476].

Автор звертає увагу на спроби реформувати традиційний уклад життя євреїв, зокрема в освіті та ре-

¹ Рутени (Rutheni, Ruteni) – лат. відповідник етноніма "русини". У Габсбурзькій монархії "русини" стало офіційною назвою всіх українських підданих цієї держави.

² *Him*. Ladislaus Ritter von Lozinski (1843–1913); найбільш відома книга автора "Lemberger Patriziertum im 16. und 17. Jht., nach ausschließlicb unbekanntenen handschriftlichen Quellen, bearb. Lemberg 1890".

естрації шлюбів. Він радіє тому, що в Тернополі з'явилася перша публічна німецько-ізраїльська народна школа, а згодом – і єврейська реальна школа в Бродах, що в інших великих містах хоч і повільно, але почали відкривати світські школи. Фінансування відбувалося з єврейських комунальних коштів, ще 11 мільйонів франків надійшло з благодійного фонду барона Хірша [12, с. 478].

Лео Херцберг-Френкл підкреслює успіхи єврейської молоді в навчанні, емансипацію дівчат, які працюють виховательками, учительками, самостійними робітницями в торгівлі та сільському господарстві, але не вважає за потрібне писати про них детально:

"Ці євреї, яких виховали на традиціях батьків та яких згодом відшліфувала культура, які перейшли з гетто в сучасне життя і тепер на рівних конкурують із земляками-християнами, працюють лікарями, адвокатами, інженерами, службовцями, землевласниками і промисловцями, не потрапляють у наше оповідання, адже вони відійшли від характерного для євреїв способу життя [...]. Наше оповідання зображує більшість галицьких євреїв, що, ніби викопні рештки давніх часів, живуть у суворій релігійно-національній ізоляції, так, як жили їхні батьки, відповідно до побожних традицій, їх майже не торкається час та історія, чий далекій гуркіт вони ледьчують" [12, с. 480].

Автор оминає проблему соціального статусу єврейської спільноти, яка, на думку Івана Монолатого, полягала в тому, що "ціна, котру мали сплачувати євреї Дунайської імперії за рівність з іншими громадянами, – непропорційна [...], що влада використовувала у сфері етнонаціональних відносин елементи селективності" [41, с. 39].

Отже, щоб не вдаватися в питання інтеграції євреїв Галичини в господарське та етнополітичне життя імперії, Лео Херцберг-Френкл зосереджується на оповіданнях про використання мов, життєвий цикл і роль рабина в ньому, про традиції святкування пам'ятних дат і подій. У кінці свого нарративу автор відзначає моральні якості простих людей, які "у цьому благословенному світі не зірвуть квітки на відміну від тих байдужих людей, які майже не дотримуються успадкованої віри і намагаються бути схожими на християнських співгромадян" [12, с. 500].

У 1912 р. виходить друком путівник Бедекера Південною Росією, у якому привертають увагу відомості про національний склад населення найбільших міст тодішньої Малоросії, адже після загальної кількості жителів обов'язково вказували частку євреїв: зокрема, у Бердичеві вона становила понад 80 %, у Вінниці та Умані – більше половини, у Полтаві – "багато євреїв" тощо. Щодо населення Києва, то його, на думку авторів, становили тільки росіяни, поляки та євреї [32, с. 361]. Ніякої іншої інформації про євреїв немає, а от про німецькі колонії на Півдні України сказано достатньо.

У 1914 р., у видавництві А. Хартлебена³ вийшов друком перший повноцінний путівник Галичиною з додатком про Східну Сілезію [29]. До роботи над ним залучили доктора Р. Кордіса, секретаря секції з туризму при спілці курортів Галичини в Лемберзі, та доктора М. Орквіча, голову Академічного туристичного клубу в Лемберзі. Для збирання інформації розсилали анкети до міських і сільських громад, автори також виїжджали до визначних місць і курортів. За законами жанру в оптимістичному вступі до путівника йшлося про великі

³ Засновано 1802 р. Конрадом Адольфом Хартлебенем. Напередодні Першої світової війни видавництво зосередило увагу на друзі путівників, у структурі текстів дотримувалося традицій Бедекера.

перспективи щодо розвитку туризму в регіоні. Але за гіркою іронією незабаром розпочалася Перша світова війна, і регіон перетворився на арену запеклих боїв, територію численних військових поховань.

Уже на початку путівника ми натрапляємо на загадкову статистику національного складу, яку визначали за мовою спілкування: населення Галичини становили переважно поляки (4 672 500, або 58,6 %), рутени (3 208 092, або 40,2 %) і німці (90 114, або 1,1 %). Такі результати виникли через систему статистичного обліку в Австро-Угорській монархії, адже в переписних листах не були передбачені іврит чи ідиш як мови єврейської спільноти. Тому євреї зазначили мову інших етнічних груп, які жили в Галичині, переважно польську, рідше німецьку та українську [39, с. 138]. Уявлення про національний склад можна було отримати з даних за конфесійними ознаками: поряд з римо-католиками, греко-католиками та протестантами бачимо "ізраелітів": 872 000, або 11 % [29, с. 46]. Але це – узагальнена кількість по Галичині. Унаслідок міграційних процесів кількість євреїв у різних містах значно коливалася, наприклад у Львові вона становила 56 751, або 29,0 % [39, с. 149].

В історичному есе репрезентовано доволі критичний погляд на економічну й культурну політику Відня щодо Галичини в XIX ст., яка спричинила сільські повстання, голодомор у середині століття, а також масову міграцію робочої сили за океан наприкінці XIX – на початку XX ст.

Інший тематичний блок, який підготував доктор Мечислав Орлович, – це рекомендовані маршрути й поради туристам. Серед останніх читаємо, що "найкращим днем для поїздок III класом у потягах є субота, адже цього дня євреї не подорожують". З іншого боку, "оскільки кучерами в маленьких містечках переважно є євреї, туристи, які приїздять у п'ятницю ввечері або в суботу, повинні враховувати нестачу засобів пересування" [29, с. 46]. Так само мандрівники повинні були зв'язати на незручності в торгівлі по суботах, адже "у маленьких містах уся торгівля зосереджена в руках євреїв". Проте німецькомовний турист міг радіти тому, що "не лише єврейське, але й польське населення середнього класу годні говорити німецькою" [29, с. 47]. Наведені уривки засвідчують суперечливість уявлень про євреїв у місцевих християн: з одного боку, вони не бажали навіть їздити з юдеями в одному вагоні поїзда, з іншого – були готові користуватися послугами євреїв як перевізників і торговців.

Як уже було зазначено, у міжвоєнний період варто звернути увагу на радянські путівники ВОКС. Їхня поява стала можливою завдяки тісним політичним, економічним і культурним контактам між Радянським Союзом і Веймарською республікою, а також ініціативі Віллі Мюнценберга – відомого німецького комуніста і медіамагната.

Інформації щодо євреїв у цих виданнях обмаль, і вона має переважно статистичний характер. Зокрема, у загальній характеристиці населення України у виданні 1925 р. ідеться про те, що питома вага євреїв становить 7,7 %, у сільській місцевості на 100 мешканців припадає 5 євреїв, а частка євреїв серед жителів міст – 25 % [11, с. 67]. У наступному путівнику 1928 р., який стосується всього Радянського Союзу, було вказано частку євреїв у населенні багатьох великих і малих міст України за даними на 1926 р.: у Дніпропетровську (тепер м. Дніпро) – 38,8 %, у Жмеринці – 45 %, Зінов'євську (тепер м. Кропивницький) "населення складається переважно з росіян та євреїв", у Харкові – 21 %, в Одесі – більше третини, у Тульчині – 56 %, у Херсоні – 32,2 %, у Чернігові – 33 % тощо. Що-

правда, з невідомих причин не зазначено національно-демографічний склад населення Києва.

Євреїв згадують і в контексті діяльності їхніх театрів, зокрема так званого "Кунствінкла" в Києві на вул. Карла Маркса ("Кунствінкл" українською – "мистецький куток") та Єкатерининського в Харкові [16, с. 661, 701]. У 1928 р. "Кунствінкл" закрили "через невідповідність репертуару до лінії партії", частина його акторів перейшла в новий Державний єврейський театр, який згодом перетворився на центр культурного життя.

Щодо становища євреїв на території Радянської України, то в кількох історичних есе згадано тільки одну тему – погроми кінця XIX – початку XX ст. Про ці події на Подолі в Києві читаємо так:

"Більшу частину населення району протягом багатьох століть становлять євреї. Наприкінці XIX ст. біля порту з'явилися численні фабрики, згодом Поділ перетворився з торговельного району на робітничий, де працювало особливо багато євреїв [...]. Тут же під час царського режиму, а також за Петлюри та Денікіна відбулися численні єврейські погроми" [16, с. 705].

Про погроми в м. Зінов'євську⁴ автор тексту оповідає:

"У квітні 1881 р., після вбивства Олександра II, відбувся погром. У жовтні 1905 р. реакційна організація "Союз русского народа" здійснила другий жаклиний погром. Під час громадянської війни в місті часто змінювалася влада. Його зайняли банди Нікіфорова, Петлюри, Григор'єва, які організовували страхітливі погроми єврейського населення. Остаточно Червона армія зайняла місто в січні 1921 р." [16, с. 690].

Зауважимо, що радянський путівник усупереч жанру дуже скупий на інформацію про походження пам'яток архітектури, адже акцент був зроблений на сучасне призначення будівель для різноманітних радянських установ. Тоді вже була відсутня назва вулиці Єврейська в Одесі, яку перейменували 1920 р. на честь німецького соціал-демократа Бебеля, позаяк топографічні зміни набули розмаху епідемії: у кожному місті з'являлися вулиці й площі Революції, Третього інтернаціоналу, революціонерів та діячів нової держави. Зрозуміло, що автори путівників не ставили собі за мету надати бодай коротку етнографічну характеристику народів, які проживали на території Радянської України зокрема і Радянського Союзу загалом. Їхня мета полягала в презентації нової топографії міст і політичної карти, а також історичного матеріалу, який би легітимізував прихід до влади більшовиків.

Головним джерелом туристичної інформації в Галичині часів Другої світової війни є путівник Бедекера 1943 р. [8]. Своєрідність цього видання зумовлена його расизмом до слов'ян, його переважно прихованим антисемітизмом та глорифікацією німецького впливу на історію краю:

"Генеральне губернаторство є передовим рубежем і мостом до Сходу. Водночас культура цього регіону настільки відстала у своєму розвитку, що подібного ми не спостерігаємо ніде більше в Центральній Європі [...]. Ця величезна відсталість в усіх галузях культури пояснюється характером і расою місцевого населення, його ставленням до життя, яке є абсолютно чужим для німецької людини [...]. Нашою головною метою залишається наповнення життєвого простору навколо Вісли німцями і німецьким духом в усіх сферах!" [8, с. 34].

Серед головних завдань путівника був пошук в історії регіону слідів німецького впливу, які б, з одного боку,

обґрунтували право німців на володіння цими теренами, а з іншого – підтвердили їхню шовіністичну концепцію культурної вищості. Доказами останнього автори путівника вважали наявність німецьких поселень, а також внесок німецьких архітекторів і майстрів у розбудову міст Галичини. Звісно, ці факти беззаперечні, але невизнання участі інших етносів регіону в його розвитку свідчить про винятково етноцентричний та шовіністичний підхід. Відповідно до цих настанов усі поради в путівнику орієнтовані тільки на німців як господарів польських і українських теренів.

Друге завдання цього видання – репрезентувати окуповані землі як привабливі з погляду їхнього використання з господарською й туристичною метою й цим виправдати затрати людських і матеріальних ресурсів Німеччини на ведення війни на Сході. Майбутнє цих теренів змальоване як оптимістичне, але за умов "німецького управління" та винищення єврейського населення, що, однак, замасковано літературними прийомами замовчування [4, с. 24]. У прикладі нижче йдеться про містечко Городенку (тепер це Івано-Франківська область), яке *"раніше заселяли численні євреї, але під керівництвом нової німецької адміністрації воно перетворилося на дружну територіальну громаду"* [8, с. 242]. Євреї, які з'явилися тут ще в XVI ст., у середині XVII ст. отримали привілеї в торгівлі та ремеслах, побудували синагоги і кірсут. У 1921 р. єврейське населення міста налічувало 3048 осіб (з 9907 жителів). Під час Голокосту більшу частину єврейської громади знищили [14, 780]. Отже, суть наведеного речення зводиться до думки, що після приходу до влади німців і зникнення євреїв життя в місті значно покращилося. Щоб не зіпсувати цю "ідилічну" картину, інформацію про жакливі масові вбивства, звісно, не наводять.

Ненависть до євреїв, яка становила серцевину нацистської ідеології, знайшла свій вияв у багатьох частинах путівника. По-перше, це стосується статистичних даних про національний склад деяких міст. Зокрема, про Львів у путівнику сказано так:

"У 1942 р. в місті мешкало 420 000 громадян, з них 12 000 німців рейху, 42 000 українців, решта – поляки" [8, с. 158].

Зрозуміло, що наведені нацистами статистичні дані відверто сфальсифіковані, оскільки кількість євреїв, яка напередодні Другої світової війни становила 109 500 осіб і значно зросла за рахунок біженців восени 1939 р., навіть за умов погромів, масових розстрілів і депортацій на січень 1943 р. становила щонайменше 24 000 осіб. Гетто остаточно ліквідували в червні 1943 р. [14, с. 804]. За наведеною цитатою вбачається системний план знищення єврейського населення міста.

Іншими ознаками антисемітської спрямованості путівника є відсутність інформації про численні пам'ятки єврейської архітектури, як-то синагоги, бейт-мідраші та кіркути, а також тенденційно викладена історія. Співробітникам видавництва Бедекера була надана можливість збирати матеріал безпосередньо в Генерал-губернаторстві, коли в багатьох містах створювали гетто й трудові табори для євреїв, відбувалися розстріли й депортації до табору смерті в Белжці (про Голокост у Генеральному губернаторстві див.: [17; 25; 27; 30; 33]). Англійський історик Джейн Каплан звернула увагу на те, що в путівнику лише раз згадано "виселення євреїв", а саме в містечку Казімеж Дольний (Kazimierz Dolny) у районі Любліна [4, с. 40]. Проте про акти винищення галичан у в'язницях НКВС пишуть частіше. Водночас

⁴ Колишня назва міста Кропивницький протягом 1924–1934 рр.

відсутні навіть натяки на подальші спровоковані німцями антиєврейські акції, що пов'язані з цими злочинами:

"Поблизу політехнікуму на Фюрстенштрасе розташована колишня в'язниця ГПУ⁵, у якій під час більшовицької окупації були замордовані тисячі німців, українців і поляків" [8, с. 163].

Отже, у німецькому "бедекері" за традиційною червоною обкладинкою ховається візрієць пропаганди, спрямованої на беззастережну легітимізацію нацистської політики в Генеральному губернаторстві. Водночас це видання вписано в парадигму розвитку туризму Третього Рейху, який приділяв йому багато уваги.

Ще одним історичним літературним джерелом цієї статті є чернетка путівника Києвом, яка перебуває в Державному архіві Київської області. У тексті машинописного путівника німецький автор веде читача центральними вулицями окупованого Києва й зі знанням справи, тобто історії архітектури та мистецтва, дає лаконічну характеристику будівлям, які, на його думку, варті уваги. Автор недатованого тексту, безсумнівно, один зі співробітників айнзатцштабу рейхспейтера Розенберга – нацистської організації, яка здійснювала пошук, облік і конфіскацію культурних і наукових цінностей, адже він зазначає початок і кінець свого маршруту – це особняк, у якому розміщена його установа: *"На Бессарабському плацу ліворуч ми бачимо критий ринок. Повертаємо направо, рухаємося вздовж готелю й потрапляємо знову до нашого адміністративного будинку"* [38, арк. 18]. Неважко зрозуміти, що мова йде про будинок № 8 / 26 на бульварі Шевченка (під час окупації 1942–1943 рр. *нім. Rownoer Str., укр. Рівненська*), у якому розміщувався штаб Розенберга. Серед численних напрямів діяльності штабу був і пошук путівників Радянським Союзом [18, с. 116]. Ці видання були важливі як джерела інформації про культурно-історичні цінності для подальшої їхньої конфіскації. Зауважимо, що радянські путівники не могли бути затребуваними новими "господарями" за своїм основним призначенням, адже в їхній основі містився інший ідеологічний і політичний світогляд. Отже, текст співробітника штабу Розенберга можна вважати першою спробою підготувати путівник власне для нацистських "культуртрегерів" у рейхскомісаріаті "Україна".

Євреїв у цих нотатках згадано двічі: у першому випадку в іронічній ремарці з приводу тонких обелісків на дахах деяких радянських будинків: нібито в народі їх називають "жидівськими голками" [38, арк. 15]. Зрозуміло, що в тексті, який претендує на статус культурологічного, цей вислів абсолютно недоречний. Його вжито для демонстрації як власного антисемітизму, так і загального, ніби притаманного тутешнім жителям. Друга згадка є винятком для нацистських текстів такого стилю, оскільки в ній наявне визнання заслуг євреїв, що суперечить принципам антисемітизму. Так, ідучи Хрещатиком, автор звертає увагу на рештки багатопверхового будинку Льва Гінзбурга, зруйнованого внаслідок диверсійних актів радянських військових, і зауважує в дужках, що Гінзбург був єврейським будівельником у Києві. У решті випадків, як, власне, і в путівнику Бедекера, антисемітська позиція автора читається переважно за прийомом замовчування: називаючи численні архітектурні пам'ятки Києва, як-то: Український музей, що "містить надзвичайно цінну колекцію народного мистецтва"; "відомий своєю розкішню готель "Континенталь" і розкішні магазини люксових товарів, які колись стояли на Миколаївській вулиці

(тепер вул. Городецького)"; Бессарабський ринок; оперний театр та інші, автор тексту не згадує ані єврейських меценатів, ані будівельників та архітекторів. Цілком зрозуміло, чому він замовчує і той факт, що штаб Розенберга систематично шукав і вилучав літературу про євреїв, зокрема в їхніх квартирах, щоб надсилати до Інституту вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні [18, с. 100]. Цей текст, вочевидь, залишився чернеткою, адже подальший розвиток подій Другої світової війни прибрав із порядку денного видання нацистського путівника бодай Києвом, не говорячи вже про рейхскомісаріат "Україна".

Наближеною до жанру путівника є багато ілюстрована фотографіями та картами книжка Франца Обермайера "Україна. Країна чорної землі", яка вийшла друком 1942 р. у Відні [28]. Різноманітну країнознавчу інформацію в ній подано у формі прямого звернення до читача як до "товариша". Майже кожен абзац, за винятком історичних екскурсів, починається із заклику до дій: "Вирушай!", "Піднімайся вгору!", "Повернися до Галичини!" тощо. В оповіданні про події часів Центральної Ради та Директорії євреїв уперше згадано як жертв погромів: "За межами Києва озброєні банди селян є найвищим авторитетом. Вони грабують міста, і горе землевласнику, горе єврею, який потрапить до них у руки. Вони відбирали зброю в німецьких та австрійських військ, що поверталися додому" [28, с. 71]. Переходячи до антипольського руху в Галичині та на Волині, автор звинувачує в провалі їхньої діяльності місцевих комуністів – євреїв, які ніби діяли за наказом Комінтерну у Варшаві [28, с. 86].

Значно більше уваги в тексті приділено діяльності євреїв у торгівлі та сфері фінансових послуг.

"Галичина і Волинь – це області світового гетто, яке розташоване між Краковом та Одесою. Той, хто хоче відстояти тут власні комерційні інтереси проти євреїв або політичні наміри проти поляків – тому не можна відмовити в певних здібностях. [...] Євреї та кооперативи відчайдушно борються один проти одного. Але там, де розквітає лихварство й торговельне посередництво, кооперативам ведеться сутужно [...]. Якщо ж кооперація пробивається в села, які перебувають під контролем євреїв, то селяни швидко опиняються на її боці, тоді ніхто не купує в єврея і не продає йому, його шинок обходять, отже, йому доводиться раніше чи пізніше збирати свої пожитки" [28, с. 91].

Продовжуючи тему єврейського впливу на економіку Галичини, автор вдається до поширеного стереотипу, що євреї уникають важкої роботи, водночас він наводить суперечливу інформацію про їхню зайнятість у ремеслах і промисловості:

"Єврейське питання для українців – це питання хліба. Там, де народ прагне розвитку й покращення свого життя, він натикається на євреїв. У селах і в містах – скрізь вони є, але тільки не на важкій роботі. Ще 1900 р. 74 % всіх зайнятих євреїв Росії, Польщі та Галичини працювали в торгівлі, кредитній службі, ремеслах і промисловості [...]" [28, с. 92].

Підсумовуючи свої роздуми про роль євреїв в Україні, Франц Обермайер тішиться тим, що "незважаючи на тісне співіснування, українці зберегли своє культурне життя недоторканим від єврейського впливу і свою расу чистою від єврейської крові" [28, с. 92]. Далі автор, спираючись на дані, наведені в книжці "Єврейство в східноєвропейському просторі" Петера-Хайнца Зерафіма⁶ (Seraphim, P.-H. (1938). Das Judentum im

⁵ Тут автори путівника допустили неточність: ГПУ існувало протягом 1923–1934 рр., НКВС 1934–1946 рр.

⁶ Петер-Хайнц Зерафім – один із нацистських теоретиків масових депортацій, що після початку Другої світової війни

osteuropäischen Raum. Essen: Essener Verlag), торкається історії розселення євреїв у Південній Україні та їхніх подальших міграцій до міст. Невипадково у книжці Обермайера наведено кольорову етнографічну карту України, підготовлену географічним відділом Міністерства закордонних справ Німеччини, на якій частку євреїв зображено чорним кольором. Повторюючи кліше про засилля євреїв у торгівлі й фінансах до Першої світової війни, Франц Обермайер переходить до "непропорційно високої" частки присутності представників цього народу в радянських державних органах управління та акцентує увагу на їхньому "негативному впливі" на стан економіки й торгівлі [28, с. 172].

І все ж таки, незважаючи на ці антисемітські ремінісценції, не євреї становлять головну небезпеку для українців, доля яких так хвилює австрійського автора. Її він вбачає в московській деспотії. Характер загрози Франц Обермайер пояснює з позиції нацистського дарвінізму: "Відмінності між росіянами та українцями зумовлені расою та закріплені історією" [28, с. 130]. Репрезентація українця як ідеального селянина продовжує нарративну традицію Австро-Угорської монархії. Проте образ єврея як ворога – це, безперечно, розвив із нею на догану нацистській ідеології, яка поширилася в Австрії після її аншлюсу, що відбувся 1938 р.

Висновки. Наприкінці путівника наведено довгий вислів якогось київського лікаря, що з великим пієтетом ніби прохав одного німецького репортера через декілька тижнів після вступу німців у Київ "навчити українців елементарних речей у цьому житті". Хотілось би вірити, що ця розмова відбулася до розстрілу євреїв у Бабиному Яру, але з огляду на те, що книжка Обермайера з'явилася за рік після хвилі масових розстрілів по всій окупованій території України й це ніяк не вплинуло на віру автора в "нове, краще майбутнє", на те, що "цю потужну роботу буде закінчено за декілька років" [28, с. 190], то цей путівник, як і путівник Бедекера 1943 р., і путівник Києвом 1942 р., були інструментами злочинної нацистської пропаганди, на відміну від видань Австро-Угорської монархії, які певною мірою можна вважати джерелом знань про міжкультурну комунікацію й толерантність. Але і в першому, і в другому випадку характер цих книжок залежав від державної політико-ідеологічної кон'юнктури. Якщо у виданнях, надрукованих до Першої світової війни, образ єврея подано переважно з етнографічної перспективи, то в нацистських путівниках часів Другої світової війни він трансформується в образ ворога. Однак автори уникають формулювань на кшталт "юдейо-большевизм" або "світовий єврейський закат". Можливо, що традиційний формат путівника як засобу міжкультурної комунікації обмежував його остаточне перетворення на примітивну расистську чи антисемітську пропаганду.

Список використаних джерел:

1. Baedeker. Ein Name wird zur Weltmarke / P. Baumgarten, M. Baumgarten (Hrsg.). – Ostfildern : Baedeker, 1998. – 136 S.
2. Bendella Th. Die Bukowina im Königreiche Galizien / Th. Bendella. – Wien : H. F. Müller, 1845. – 38 S.
3. Bergmann S. Galizien: seine kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung / S. Bergmann. – Wien : Buchdruckerei Industrie, 1912. – 187 S.
4. Caplan J. "Jetzt judenfrei" Writing tourism in Nazi-Occupied Poland. The 2012 Annual Lecture / J. Caplan. – London : London German Historical Institute, 2012. – 69 p.
5. Ćwikliński L. Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Sechs Vorträge gehalten aus Anlass der Studienreise der Wiener Freien Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung nach Krakau und Galizien, 2. – 11. Juni 1912 / L. Ćwikliński. – Wien : In Kommission bei W. Braumüller, 1913. – 110 s.

обійняв посаду експерта з єврейських питань у Краківському інституті німецької діяльності на Сході.

6. Dann G. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective / G. Dann. – New York : Routledge, 1996. – 298 p.
7. Das Elsass, Straßburg und die Vogesen / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Baedeker, 1942. – 192 s.
8. Das Generalgouvernement / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Baedeker, 1943. – 328 s.
9. "Der Krieg hier ist hart und grausam!": Feldpostbriefe an den Osnabrücker Regierungspräsidenten, 1941-1944 / W.-D. Mohmann (Hrsg.). – Osnabrück : H. Th. Wenner, 1984. – 169 s.
10. Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa / R. Jarowski, P. Oliver Loew, Ch. Pletzing (Hrsg.). – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2011. – 290 s.
11. Die fünf größten Städte der Sowjetunion. Moskau, Leningrad, Charkow, Kijew, Odessa / O. D. Kameneva (Hrsg.). – Moskau : Staatsverlag der RSFSR, 1925. – 367 s.
12. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. 5, Abth. 1 / Rudolf, Österreich Erzherzog (Hrsg.). – Wien : Druck und Verlag der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1898. – 920 s.
13. Bau und Bild Österreichs. 4 Teile / K. Diener, F. Sueß, Victor Uhlig et al. – Wien, 1903.
14. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1939-1945. Vol. 2, Part A: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / Ed. M. Dean. – Bloomington : Indiana University Press, 2012. – 987 p.
15. Friederichsen M. Die Grenzmarken des Europäischen Rußlands, ihre geographische Eigenart und ihre Bedeutung für den Weltkrieg / M. Friederichsen. – Hamburg : Friederichsen, 1915. – 148 S.
16. Führer durch die Sowjetunion / A. Rado (Hrsg.). – Berlin : Neuer deutscher Verlag, 1928. – 898 p.
17. Götz A. Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung / A. Götz, S. Heim. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1993. – 539 s.
18. Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine 1941-1944: PhD Thesis : Fachgebiet: Geschichte / N. Gutsul; Osteuropäisches Institut. – Gießen, 2013. – 329 s.
19. Heeke M. Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921-1941 / M. Heeke. – Münster : Lit, 2003. – 679 s.
20. Hinrichsen A. Baedeker's Reisehandbücher 1832-1990 / A. Hinrichsen. – Beyer : Ursula Hinrichsen Verlag, 1991. – 344 s.
21. Kaindl R. Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnographie Osteuropas / R. Kaindl. – Czernowitz : H. Pardini, 1910. – 92 s.
22. Koshar R. German Travel Cultures / R. Koshar. – New York : Berg, 2001. – 241 p.
23. Kushnir V. Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Russland / V. Kushnir. – Wien : Ukrainische Rundschau, 1915. – 39 s.
24. Lozynskyi M. Die Schaffung einer ukrainischen Provinz in Österreich / M. Lozynskyi. – Berlin : Kroll, 1915. – 79 s.
25. Madajczyk Cz. Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945 / Cz. Madajczyk. – Berlin : Akademie-Verlag, 1987. – 702 s.
26. Müller S. Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945 / S. Müller. – Frankfurt am Main : Campus, 2012. – 350 s.
27. Musial B. Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944 / B. Musial. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1999. – 435 s.
28. Obermeyer F. Ukraine, Land der schwarzen Erde / F. Obermeyer. – Wien : Wiener Verlagsgesellschaft, 1942. – 198 s.
29. Illustrierter Führer durch Galizien / M. Orłowicz, R. Kordys, J. Kotas, J. Londzin. – Wien : Hartleben, 1914. – 388 s.
30. Pohl D. Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944 / D. Pohl. – Frankfurt am Main : Lang, 1993. – 208 p.
31. Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum Dritten Reich / P. Brenner (Hrsg.). – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1997. – 294 s.
32. Russland nebst Teheran, Port Artur, Peking / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Verlag von Karl Baedeker, 1912. – 590 s.
33. Schenk D. Hans Frank: Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur / D. Schenk. – Frankfurt am Main : S. Fischer, 2006. – 485 s.
34. Tomaschewski S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens / S. Tomaschewski. – München : F. Bruckmann, 1915. – 47 s.
35. Wasilewski L. Die Ostprovinzen des Alten Polenreichs: Lithauen U. die Landschaft Chelm – Ostgalizien – die Ukraina / L. Wasilewski. – Kraukau : Zentral Verlagsbureau des Polnischen Obersten Nationalkomitees, 1916. – 364 s.
36. Wien und Niederdonau / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Baedeker, 1943. – 267 s.
37. Антонова З. Становление и развитие путеводителя как вида издания / З. Антонова. – Москва : МГОУ, 2006. – 13 с.
38. Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 2353, оп. 1, спр. 46.
39. Лозинський М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / М. Лозинський. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 355 с.
40. Мовна М. Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): історико-культурологічне дослідження / М. Мовна. – Львів : [б. в.], 2014. – 232 с.
41. Монолаті І. Громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення: інтеграція євреїв Галичини в Габсбурзьку державу

/ I. Монолатій // *Judaica Ukrainica*. – 2014. – 3. – С. 37-57. DOI: <https://doi.org/10.14653/ju.2014.03>

42. Радченко О. Україна в німецькомовних брошурах і путівниках напередодні та в роки Першої світової війни / О. Радченко // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2013. – 9. – С. 29-33.

References:

1. Baumgarten, P. & Baumgarten, M. (Hrsg.). (1998). *Baedeker. Ein Name wird zur Weltmarke*. Ostfildern: Baedeker.
2. Bendella, Th. (1845). *Die Bukowina im Königreiche Galizien*. Wien: H. F. Müller.
3. Bergmann, S. (1912). *Galizien: seine kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Buchdruckerei Industrie.
4. Caplan, J. (2012). "Jetzt judenfrei" *Writing tourism in Nazi-Occupied Poland. The 2012 Annual Lecture*. London: London German Historical Institute.
5. Ćwikliński, L. (1913). *Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Sechs Vorträge gehalten aus Anlass der Studienreise der Wiener Freien Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung nach Krakau und Galizien, 2.– 11. Juni 1912*. Wien: In Kommission bei W. Braumüller.
6. Dann, G. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. New York: Routledge.
7. Baedeker, K. (Hrsg.). (1942). *Das Elsass, Straßburg und die Vogesen*. Leipzig: Baedeker.
8. Baedeker, K. (Hrsg.). *Das Generalgouvernement*. Leipzig: Baedeker.
9. Mohrmann, W.-D. (Hrsg.). (1984). "Der Krieg hier ist hart und grausam!": *Feldpostbriefe an den Osnabrücker Regierungspräsidenten, 1941-1944*. Osnabrück: H. Th. Wenner.
10. Jarowski, R. & Oliver Loew, P. & Pletzing, Ch. (Hrsg.). (2011). *Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
11. Kameneva, O. (Hrsg.). (1925). *Die fünf grössten Städte der Sowjetunion. Moskau, Leningrad, Charkow, Kijew, Odessa*. Moskau: Staatsverlag der RSFSR.
12. Rudolf, Österreich Erzherzog (Hrsg.). (1898). *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien*. Wien: Druck und Verlag der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
13. Diener, K. et al. (1903). *Bau und Bild Österreichs. 4 Teile*. Wien: [s. n.].
14. Dean, M. (Ed.). (2012). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1939-1945. Vol. 2, Part A: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press.
15. Friederichsen, M. (1915). *Die Grenzmarken des Europäischen Rußlands, ihre geographische Eigenart und ihre Bedeutung für den Weltkrieg*. Hamburg: Friederichsen.
16. Rado, A. (Hrsg.). (1928). *Führer durch die Sowjetunion*. Berlin: Neuer deutscher Verlag.
17. Götz, A. & Heim, S. (1993). *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
18. Gutsul, N. (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine 1941-1944*. PhD Thesis (Fachgebiet: Geschichte), Osteuropäisches Institut.

19. Heeke, M. (2003). *Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921-1941*. Münster: Lit.

20. Hinrichsen, A. (1991). *Baedeker's Reisehandbücher 1832-1990*. BERN: Ursula Hinrichsen Verlag.

21. Kaindl, R. (1910). *Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnographie Osteuropas*. Czernowitz: H. Pardini.

22. Koshar, R. (2001). *German Travel Cultures*. New York: Berg.

23. Kushnir, V. (1915). *Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Russland*. Wien: Ukrainische Rundschau.

24. Lozynskyi, M. (1915). *Die Schaffung einer ukrainischen Provinz in Österreich*. Berlin: Kroll.

25. Madajczyk, Cz. (1987). *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*. Berlin: Akademie-Verlag.

26. Müller, S. (2012). *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*. Frankfurt am Main: Campus.

27. Musial, B. (1999). *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*. Wiesbaden: Harrasowitz.

28. Obermeyer, F. (1942). *Ukraine, Land der schwarzen Erde*. Wien: Wiener Verlagsgesellschaft.

29. Orłowicz, M. et al. (1914). *Illustrierter Führer durch Galizien*. Wien: Hartleben.

30. Pohl, D. (1993). *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944*. Frankfurt am Main: Lang.

31. Brenner, P. (Hrsg.). (1997). *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum Dritten Reich*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

32. Baedeker, K. (Hrsg.). (1912). *Russland nebst Teheran, Port Artur, Peking*. Leipzig: Verlag von Karl Baedeker.

33. Schenk, D. (2006). *Hans Frank: Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

34. Tomaschewskyi, S. (1915). *Die weltpolitische Bedeutung Galiziens*. München: F. Bruckmann.

35. Wasilewski, L. (1916). *Die Ostprovinzen des Alten Polenreichs: Lithauen U. die Landschaft Chelm – Ostgalizien – die Ukraina*. Krakau: Zentral Verlagsbureau des Polnischen Obersten Nationalkomitees.

36. Baedeker, K. (Hrsg.). (1943). *Wien und Niederdonau*. Leipzig: Baedeker.

37. Antonova, Z. (2006). *Origins and Development of a Guidebook as a Type of Publication*. Moscow: MGOU. [In Russian]

38. State Archive of Kyiv Region, Fund 2353, List 1, File 46.

39. Lozynskyi, M. (2005). *Ethnic Composition of the Population of Lviv (in the Context of the Social Development of Galicia)*. Lviv: Ivan Franko Lviv National University Press. [In Ukrainian]

40. Movna, M. (2014). *Lviv Guidebooks (2nd half of the 19th – early 21st centuries): Historical and Cultural Research*. Lviv: [s. n.]. [In Ukrainian]

41. Monolati, I. (2014). *Equality of Civil Rights in Change of Ethnical Renunciation: Integration of Galician Jews into the Habsburg Empire*. *Judaica Ukrainica*, 3, 37-57. DOI: <https://doi.org/10.14653/ju.2014.03>. [In Ukrainian]

42. Radchenko O. (2013). *Ukraine in German Travel Guides before and during the First World War*. *Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences*, 9, 29-33. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 24.11.19

O. Radchenko, PhD in History, Associate Professor
Institute of Economics and Law
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

JEWES AND JEWISH CULTURE OF GALICIA AND GREAT UKRAINE IN GERMAN TRAVEL GUIDES (late 19th – first half of the 20th centuries)

The article deals with travel guides in German language about current territory of Ukraine at the end of 19th – first half of 20th centuries. It is noted that they represent quite a small group of literary sources. Major part of their content is reference information about geography, history, specific features of daily life and household traditions of one region or another, but major function is imposing of normative perception of foreign, alien culture. The most well-known are those, which were issued by publishing house "Baedeker", as well as those, published in the times of Austrian-Hungarian monarchy. The author analyses image of Jews as ethnic community in the regions of Eastern Galicia and so-called Great Ukraine before the First World War, in the interwar period and during the Second World War. It is emphasized that thorough consideration of image of the Jews through prism of travel guides during dramatic and tragic events of the end of XIX – the first half of XX centuries may open to the readers of the XXI century new perspectives in understanding of such socio-political phenomena, as a state policy towards ethnic minorities; collective auto- and hetero-stereotypes; dynamics of antisemitism from common level of everyday life to discrimination and extermination of Jews.

Moreover, travel guides contain various materials for analysis of issues, related to cultural transfer, models of journeys, attractiveness of certain destinations and objects of cultural and historical heritage at the territory of regions, which for centuries were known by coexistence of various ethnic groups and frequent changes of borders. Necessity of usage of interdisciplinary approach was an additional stimulus for research on the subject under consideration.

The author stressed that the book of Franz Obermeyer "Ukraine. Land der schwarzen Erde", as well as the travel guide by Baedeker, 1943, and the travel guide for Kyiv, 1942, were instruments of the criminal Nazi-Propaganda, contrary to publications during Austrian-Hungarian monarchy, which to certain measure can be considered as a source of knowledge about inter-cultural communications and tolerance. But in both cases the character of these books depended on a political and ideological conjuncture. While in the books, published before the WWI, the image of a Jew was presented mainly from the ethnographic perspective, but in Nazi publications during WWII it was transformed into the image of an enemy. But the authors avoided usage of formulations like "judo-bolshevism" or "worldwide Jewish conspiracy". Most likely, the traditional format of a travel guide as an instrument of inter-cultural communication limited its actual transformation into a primitive racial or anti-Semitic propaganda.

Certain attention in the article is given to the soviet travel guides, edited by Alexander Rado and published by All-Union Society of Cultural Relations in the 1920-ies, which were and are still little known.

Keywords: Travel Guide, Jews, Galicia, Great Ukraine, Austrian-Hungarian Monarchy, The Third Reich, Soviet Union.

УДК: 94 (430) "XIV/XV"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.7>А. Руднічук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НІМЕЦЬКІ МІСТА ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ УНІВЕРСИТЕТІВ (XIV–XV СТ.)

Проаналізовано основні тенденції взаємодії німецьких міст та вищих навчальних закладів у добу Пізнього Середньовіччя. Розглянуто основні процеси формування університетів на теренах Німеччини та роль німецьких міст XIV–XV ст. у їх створенні, фінансуванні та матеріальному забезпеченні. Основну увагу приділено конфронтації, що виникла між органами муніципальної влади та представниками навчальних закладів, а також ролі міських рад у розв'язанні цих конфліктів.

Ключові слова: пізньосередньовічне німецьке місто, університети, XIV–XV ст., студенти, професори.

Постановка проблеми. Проблематика виникнення і розвитку університетів на території Німеччини та їх ролі у житті пізньосередньовічного німецького міста є однією з ключових у медієвістиці. Особливість розвитку вищих шкіл на даній території полягає в тому, що вони були засновані пізніше, ніж в інших західноєвропейських країнах. Це дозволило врахувати досвід і помилки попередників, а також дещо вдосконалити систему освіти та створити нові навчальні осередки вже на німецьких теренах. У процесі становлення німецьких університетів велику роль відігравали міста, які досить часто виступали ініціаторами створення освітніх центрів, надавали фінансування, будівлі та іншу матеріальну підтримку для майбутніх вищих шкіл. Водночас університети забезпечували місто кваліфікованими фахівцями, а державу – освіченими службовцями. Часто така співпраця могла призводити і до конфронтацій, зокрема між ремісниками та університетом або між муніципальною владою та навчальним закладом, у ході розв'язання яких мали місце втручання як державної, так і церковної влади. Для нас інтерес становлять фінансова частка міста у грошових надходженнях до навчальних закладів, а також основні засади, на яких укладався договір між ними та містом, умови оренди будівель і врегулювання конфліктів між представниками обох структур.

Аналіз джерельної бази та публікацій. Джерельна база даної проблематики є доволі обширною. Зокрема, варто виокремити збірку, упорядником якої була Г. І. Ліпатнікова – "Документи з історії університетів Європи XII–XV ст." 1973 р. Вона містить постанови, булли, статuti, навчальні програми, зразки лекцій та листів викладачів і студентів основних західноєвропейських середньовічних університетів. Серед них варто виділити документи про заснування та основний статут Празького університету, промови Яна Гуса та Ієроніма Празького тощо [4; 5]. Важливий документ "Підмайстри оголошують файду студентам" (у ньому йдеться про конфлікт підмайстрів цеху чоботарів та студентів університету м. Ляйпціг) вміщено Д. М. Єгоровим у збірці "Середньовіччя в його пам'ятках" [9]. Це джерело надає відомості про взаємодію та конфронтацію між представниками університету та підмайстрами цеху. Інформація про заснування Гайдельберзького університету пфальцграфом Рупрехтом I, а також врегулювання між ним та містом спірних положень щодо оплати житлових приміщень, які буде орендувати новостворений навчальний заклад, міститься у збірці Е. Вінкельмана "Актова книга університету Гайдельбергу. Том 1" [15]. Вона також подає інформацію про встановлення орендних цін у місті та спосіб розв'язання суперечок, які можуть на їх основі виникнути.

Дослідженням проблематики взаємодії університетів та міст Німеччини доби Пізнього Середньовіччя займалися як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Окремі

аспекти розвитку північнонімецьких університетів висвітлено у роботі української дослідниці Н. Г. Подалая "Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVIII століть" [8]. Авторка розкриває основні причини заснування вищих навчальних закладів на теренах ганзейських міст, їх підтримку з боку магістрату та купецтва, а також фінансове забезпечення та роль бюргерства у житті навчальних закладів. Робота С. Б. Сорочана "Історія культури Європи. Середні віки" також містить інформацію про розвиток німецьких університетів у XIV–XV ст., зокрема про соціальну структуру студентства у вищих початкових закладах, їхню кількість, а також основний зміст лекційних занять [10].

У німецькій історіографії дослідженням взаємодії університетів та німецьких міст у добу Середньовіччя займався Фрідріх Паульсен. Його праця "Німецькі університети", опублікована у 1904 р., розкриває основні аспекти ролі міста як засновника університету, участь у подальшому житті навчального закладу, його функціональні зобов'язання [7]. Праця П. Морава "До соціальної історії німецьких університетів у пізньому середньовіччі" допомагає краще зрозуміти, які прошки бюргерства служили джерелом для поповнення студентського середовища німецьких університетів [14]. Стаття А.-Д. фон ден Брінкен "Місто Кельн та його вищі школи" розкриває роль міської ради у житті Кельнського університету, а також розподіл повноважень щодо навчального закладу в середовищі членів рату, створення посади "провізора" [13].

Ініціатором дослідження даної проблеми у російській історіографії став В. В. Ігнатович (1803–1863), котрий на сторінках "Журналу Міністерства народної освіти" опублікував у 1862–1864 рр. працю "Німецькі університети у розвитку їх історичного та сучасного життя" [1]. Серед російської історіографії XIX ст. також варто виділити своєрідний лист-повідь відомого педагога Л. Н. Модзалевського "Побут студентів у Німеччині" [3]. Він був складений на основі його спостережень під час командировання до Німеччини у 1860-х рр. Водночас разом із описом сучасних йому подій автор надає і ретроспективний огляд студентського життя Німеччини в добу Пізнього Середньовіччя, зокрема акцентуючи увагу на товариствах, які створювали студенти університетів, та їхніх можливих конфліктах із представниками муніципальних органів. Наприкінці XIX ст. побачила світ узагальнююча праця Н. С. Суворова "Середньовічні університети", що містить інформацію про ключові вимоги під час прийому викладача на роботу в університет, а також основні проблеми, які могли виникнути з цього приводу [11]. Зокрема як приклад він наводить процес розв'язання конфлікту між радою м. Кельн та місцевим університетом стосовно прийому на роботу професора, який не проходив навчання у цьому закладі. Автор також аналізує матеріали стосовно основних

джерел фінансових надходжень до університетів Німеччини у добу Пізнього Середньовіччя.

Мета статті: розкрити особливості процесу становлення університетів Німеччини у XIV-XV ст.

Основні завдання: проаналізувати взаємодію університетів із органами муніципальної влади та бюргерами; охарактеризувати як суперечності між міською владою та університетами, так і способи досягнення компромісів; з'ясувати роль німецьких міст у процесі становлення університетів; виділити права та обов'язки, які мали міста й університети стосовно одне одного; визначити способи фінансування університетів з боку міських рад.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, процес створення університетів у Німеччині припав на Пізнє Середньовіччя, а саме на XIV-XV ст. Він не був схожим на період заснування перших французьких та італійських університетів, що виникли шляхом внутрішнього зростання, а мав вже готову схему, яку перейняв у інших країн. Безпосередніми ж засновниками нових навчальних осередків часто були або князь, або місто. Саме вони стояли біля витоків утворення вищої школи в Німеччині, давали їй засоби на існування, забезпечували її приміщенням та прибутками, надавали право корпорації та юридичної особи, автономію та право суду над членами університету, звільняли від податків, а також виступали посередниками між навчальним закладом та Папою Римським при наданні булли заснування, що, у свою чергу, давало право навчати, проводити дослідження та нагороджувати вченим ступенем. Поступово в обіг також увійшло й обов'язкове закріплення прав університету імператорськими привілеями, що універсалізувало повноваження новоствореного навчального закладу та робило його *"studium privilegium"*, або так звану *"gefreyte Schule"* [7, с. 13].

Перший крок у цьому напрямі зробив імператор Карл IV, який звернувся в 1346 р. до Папи Римського Климента VI із пропозицією про створення генеральної школи у власному королівстві, а також на суміжних із ним територіях. Прагнення короля було схвалено понтифіком, і в 1347 р. він надав буллу празькій генеральній школі, яка підтверджувала звичайні університетські привілеї [11, с. 68]. Уже в наступному році статус даного навчального закладу дещо підвищився: король власною установною грамотою закріпив за членами університету ті ж самі привілеї, імунітети та вольності, що мали такі провідні університети Західної Європи, як паризький та болонський: "Ми даємо всім міцну гарантію в тому, що всі привілеї, пільги і свободи, що даються в Парижі і Болонї докторам і студентам з волі королівської, будуть доброзичливо представлені нами всім і кожному, хто б хотів прийти сюди, і будуть всіма незмінно дотримуватися" [5, с. 61]. Також Карл IV перебрав на себе всю опіку над новоствореним навчальним закладом.

Наступним після Празького університету став Віденський, заснований австрійським герцогом Рудольфом IV та Папою Римським Урбаном V у 1365 р. і заново заснований Альбертом III близько 1384 р. Такий розрив у часі був спричинений конкуренцією із Празьким університетом, протекцію над яким взяв імператор Карл IV [6, с. 492]. У часи правління Рудольфа IV під новий університет було віддано цілий квартал Відня, а всі громадяни, які мали на цих територіях земельні ділянки, ставали залежними від нового навчального закладу. Через те, що вся виділена територія призначалася для університетських шкіл та житла викладачів і студентів,

кожен власник будинку мусив закривати своє помешкання для того, щоб шум всередині або на вулиці не заважав навчальному процесу. До того ж комісія у складі ректора, двох студентів і двох бюргерів обирала розмір найманої платні за будинок, який був зручним для проведення занять. При цьому сторонні особи повинні були залишити наймані квартири, а господар не мав права піднімати оплату вище встановленої. Якщо ж будинок перебував у несправному стані, а власник відмовлявся його відремонтувати, то студенти мали право взяти на себе обладнання приміщення та вирахувати затрати з оплати за проживання. Порушення будь-яких норм каралося герцогським покаранням. Проте всім нормам, установленим герцогом Рудольфом IV, не судилося збутися: його смерть 27 липня 1365 р. і боротьба між його рідними братами Альбрехтом та Леопольдом перекреслили всі постанови князя, управління містом перейшло до землевласників та громадян столиці. Останні, у світлі таких незручних князівських постанов, примусили навчальний заклад віддати адміністрації міста грамоту герцога. Проте вже в 1377 р. із приходом нового правителя Альбрехта III почався новий період розквіту університету: герцог запросив професорів із Парижа, купив та подарував університету нове приміщення, простір якого задовольняв усі потреби університетського побуту, а також виділив окреме місце для колегії, яку планувалося заснувати. Уже в 1384 р. Альбрехт III видав грамоту, якою остаточно затверджувалося рішення про заснування Віденського університету, а сама постанова складалася із двох частин: права і обов'язки, які герцог дарував навчальному закладу, і регламентація організаційних норм цієї вищої школи. Бургомістр, суддя та присяжні міста при цьому повинні були в присутності ректора регулярно давати клятву дотримуватися всіх університетських привілеїв. Князі та громадяни міста, у свою чергу, мали захищати навчальний заклад від порушення його прав та привілеїв [1, с. 6].

Наступними німецькими університетами стали Ерфуртський (1392), Гайдельберзький (1385), Кельнський (1388). У XV ст. почали виникати університети в таких німецьких містах, як Ляйпціг (1409), Росток (1419), Трір (був заснований у 1454 р.), також стали функціонувати університети в Грейфсвальді (1456), Фрайбурзі, Брейгсгау (1455-1456), Базелі (1459), Інгольштадті (1459), Майнці (1476), Тюбінгені (1476-1477) [2, с. 127].

Фінансове забезпечення німецьких університетів звичай здійснювалося містами (Кельнський, Ростокський та Базельський університети), правителем (Празький, у перші роки свого існування, і Гайдельберзький університети) або одночасно обома джерелами грошових надходжень (Віденський та Грейфсвальдський університети). Відповідно до цього донатори отримували важливі права та обов'язки, які вони могли здійснювати щодо університетів, наприклад призначати викладачів. У м. Кельн це стало причиною конфронтації між навчальним закладом та його так званим "спонсором". Так, у 1468 р. 75 студентів канонічного права звернулися до ради з проханням запросити на вакантне місце викладача першого каноніка – Генріха Бемеля. Проте місто запросило іншого – Вердена, про якого просили 23 студенти. Проблема полягала в тому, що в Кельнському університеті діяло правило: якщо хтось вивчав у ньому три роки право, а потім отримував докторський ступінь в іншому університеті, у випадку повернення до першої *alma mater* ця людина не допускалася до колегії докторів цього навчального закладу. Верден же навчався в 1450-1460 рр. у Кельнському університеті, проте

ступінь доктора отримав у Павії, тому допуск даного викладача до ведення занять суперечило статуту університету. З приводу призначення його особи навчальний заклад звернувся до міста з пропозицією змінити власне рішення та за непослух відлучити Вердена від церкви разом з його слухачами, на його ж місце призначити іншого викладача. Рада м. Кельн не погодилася на таке рішення і погрозувала застосувати силу до представників університету, який у відповідь заявив, що переїде до іншого міста. Ця суперечка закінчилася довготривалим процесом у римській курії, і м. Кельн її прогало. До того ж, поки точився конфлікт між двома сторонами, Верден звільнився з Кельнського університету та продовжував свою кар'єру вже в Інгольштадті [11, с. 77]. Проте такі обмеження у праві викладання не були характерними для всіх вищих шкіл Німеччини. Так, випускники Празького університету після складання іспитів перед радою магістрів та докторів навчального закладу, скликаюю за ініціативи архієпископа, отримували право викладати не тільки у власному навчальному закладі, але й в інших містах: "І той, хто згідно із випробуванням у вищій школі згаданого міста буде схвалений і отримає дозвіл на вчителювання ... матиме повне право без будь-яких нових випробувань і схвалення діяти і навчати, як у згаданому вище місті, так і будь-де в іншому місці ..." [4, с. 60]. Це давало можливість приймати до університету викладачів з інших вищих шкіл.

Міська рада також могла бути безпосередньо ініціатором створення навчального закладу. Так було із заснуванням університету в м. Росток. Місто на той час було одним із впливових у Ганзейському союзі, тому бюргерство, раду якого становили в основному купці, як ніколи було зацікавлено у створенні потужного осередку освіти: для того щоб торгово-політична діяльність була успішною, передусім їй потрібно забезпечити кваліфікованими та освіченими кадрами. Територіальним володарям також було вигідно отримувати щороку службовців, які мали високий освітньо-професійний рівень, а церква прагнула зміцнити католицьку віру. 8 вересня 1418 р., згідно з попередньою домовленістю з радою міста, герцоги Йоган V та Альбрехт V Мекленбург, а також єпископ Шверінський звернулися до папської курії з проханням про створення університету. Папа Римський Мартін V надав буллу 13 лютого 1419 р., а вже 12 листопада 1419 р. відбулася урочиста інавгурація університету. Велику роль у житті цього навчального закладу відіграла рада міста: вона надавала щорічно 800 гульденів фінансування, будівлі для навчання та місце проживання для студентів і професорів. Були також випадки індивідуального фінансування. Так, 1439 р. бургмістр м. Любек Генріх Рапельзульвер відкрив стипендіальний фонд для шести студентів навчального закладу м. Росток. Князівська влада головним чином виступала посередником у наданні матеріальної підтримки для університету: 1491 р. університет отримав від герцога Мекленбурга Генріха IV можливість купівлі всіх видів рент та їх використання. Відповідно до санкції Папи Римського університет м. Росток отримав можливість надавати вчені звання з логіки, філософії, медицини, теології та каноністики. Перший вчений склад представляли колишні викладачі з університетів м. Ерфурт та м. Ляйпціг. В основу статуту навчального закладу був покладений статут університету м. Ерфурт, а першими студентами були 160 чоловік із Німеччини, Данії, Ліфляндії, Швеції, Польщі та Курляндії [8, с. 267].

Якщо університет м. Росток виник за сприяння міської ради, але через посередництво німецьких князів, то

під час заснування Кельнського університету рада міста в 1389 р. "від імені громадян та комуни" звернулася одразу до Папи Римського Урбана VI за привілеєм щодо заснування університету. Місто затвердило чотирьох "провізорів", яким надало управління навчальним закладом, а також оплачувало зі своєї скарбниці основний склад професури. Створення нової вищої школи на території міста також дало можливість забезпечити міське правління освіченими бюргерами. Таким бюргером став Йоханнес де Ново Лапіде, що народився у Кельні та навчався в Гейдельберзі (1386) і Болоньї (1387-1389). Проте основну освіту він здобув в 1392 р. у вищій школі рідного міста. Через три роки Йоханнес де Ново Лапіде став ректором Кельнського університету, отримав у Римі привілеї для міста та університету, брав участь у Констанцькому соборі (у складі міської депутації), а в 1419 р. уклав угоду із радою Кельна на умовах надання йому щорічної оплати у 250 флоринів, а також одягу та вина [12, с. 320]. Опіку над Кельнським університетом здійснювала адміністрація міста. Велика Рада складалася із 31 бюргера, Мала Рада налічувала 15 чоловік. При цьому, після внесених у 1396 р. поправок до конституції, членами рату було 49 осіб із загального складу містян. Для забезпечення належної підтримки з боку міста всіх потреб вищого навчального закладу була створена невелика спеціальна колегія, що складалася із членів Малої Ради, яких називали провізорами. Подібна інституція не була новаторством в освітній сфері: так, у м. Базель муніципальні органи опіки над університетом мали назву "депутатів". Кількість провізорів не була сталою: зазвичай це були чотири або три особи, коли одна з них могла виїжджати з міста. Іноді їх чисельність могла за потреби збільшуватись до п'яти – шести осіб. На посаду провізора обиралися тільки люди, що мали досвід роботи в міській адміністрації, такі як мер або рентмейстер. Після 1394 р. право голосу було надано також членам Великої Ради. Функції провізора поєднувалися разом із активною діяльністю в раді міста: його відсутність на засіданнях пробачали, якщо він займався справами університету. Провізори м. Кельн були відповідальними за роботу благодійних фондів (з 1454 р.), а з 1394 р. вони отримали повноваження від Папи Римського для вибору двадцяти священнослужителів, яким дозволено було викладати Закон Божий; вони призначали муніципальних професорів, а також виступали посередниками між університетом як корпорацією студентів і професорів та містом, його управлінням, що керувалося цехами та адміністрацією гільдій [13, с. 40].

Навіть якщо університет і створювався з ініціативи німецьких князів або правителів, то міська влада все одно продовжувала відігравати вагомий роль у його житті. Так, заснування Гейдельберзького університету в 1385-1386 рр. відбулося за сприяння рейнського пфальцграфа Рупрехта I (1353-1390) із роду Віттельсбахів. Гейдельберг на той час був резиденцією курфюрста, тому саме він повинен був стати ще одним осередком освіти. Однак тоді правитель зіткнувся з однією проблемою: місто було площею всього лише 20 га та 4 тис. жителів і не мало жодної школи чи значної церкви, яка б могла запросити кваліфікованих професорів до майбутнього закладу вищої освіти, а відомим вченим на території володіння пфальцграфа не було. Проте в 1378 р. відбулася Велика Західна Схизма – суперечка між двома понтифіками: римським (Урбан VI, 1378-1389) та авіньйонським (Климент VII, 1378-1394), тому отримати дозвіл на заснування університету стало на-

багато легше. До того ж була припинена політика попереднього Папи Римського Урбана V щодо обмеження теологічних факультетів. Цьому сприяло і те, що більшість вчених Паризького університету, які походили зі Священної Римської Імперії, залежали від фінансування німецьких князів. Останні, у свою чергу, підтримували Папу Урбана VI, тому більшість із вчених мали повернутися на батьківщину. Таким чином, пфальцграф Рупрехт I запросив до Гайдельберґа філософа Марсілія фон Інгена, який отримав у Парижі ступінь "магістра вільних мистецтв" та двічі став ректором Паризького університету. У майбутньому він очолить вищу школу в Гайдельберзі. 23 жовтня 1385 р. Папа Римський Урбан VI підписав буллу щодо створення університету в Гайдельберзі. Однак підготовка до відкриття університету тривала ще практично цілий рік. 1 жовтня 1386 р. Рупрехт I після наради із двома пфальцграфами – Рупрехтом II (племінником) та Рупрехтом III (сином) – підготував 5 документів латинською мовою, що свідчили про заснування університету на території його володінь, а також закріплювали за навчальним закладом ті ж самі привілеї, що мав Паризький університет. Питання створення навчального закладу залишалося тільки врегулювати із бюргерами м. Гайдельберґ. Справа в тому, що оренда житла для студентів мала визначитися тільки після угоди між міщанами та університетом. Для цього п'ять латинських документів були узагальнені та перекладені німецькою мовою, як це було зроблено у Відні у 1364 р. Так мешканці рейнського міста були проінформовані про волю пфальцграфа та змогли порозумітися зі своїм князем. Разом із печатками трьох князів на вищеперерахованих п'яти актах стояла ще одна – міста Гайдельберґ. У результаті 18 жовтня 1386 р. відбулося урочисте відкриття університету, а наступного дня у ньому вже розпочалися перші заняття [16, с. 118]. Взаємодія між містом та університетом також здійснювалася за посередництва самого пфальцграфа. Зокрема, він видавав грамоти та постанови, спрямовані на врегулювання орендних відносин між навчальним закладом та бюргерством. Так, 1 жовтня 1386 р. він видав постанову про орендні ціни між містом та навчальним закладом: "Рупрехт I сеньйор Божої милості пфальцграф Рейнський, Священної імперії курфюрст та князь Баварії. ... кожного року ... одна досвідчена особа з університету від імені студентів та інший благочестивий досвідчений міщанин повинні обдумано визначитися стосовно встановлення вартості житла ... для тих, хто навчається" [15, с. 7].

Соціальний склад університету також був доволі строкатим. Між помісним дворянством (*Landadel*) та бідняками існувала широка середня група. Вона була доволі диференційована: сюди входили сини дворян, що проживали в місті (*Stadtadels*), у випадку якщо вони не відправлялися вчитися за кордон – у Францію чи Італію; дрібні міщани, а також сільський "патриціат" (*Dorf – "patriziats"*), або багаті селяни. Саме цей прошарок студентів університетів у більшості випадків служив основою для формування подальших викладачів [14, с. 52]. Так, у Гайдельберзькому університеті бюргерство становило 36,7 % від загальної кількості студентів. При цьому із загальної кількості студентів до вищих ступенів доходили лише одиниці. Так, у Ляйпцізькому університеті у XV ст. зі 100 студентів до звання бакалавра допускалися близько тридцяти, а із 30 бакалаврів до магістерського іспиту доходило лише 6 осіб. Одиниці могли похвалитися тим, що отримали вчений ступінь на старших факультетах [10, с. 106].

Конфронтації з університетами могли бути не тільки у представників муніципального управління, але і з ремісниками. Так, у 1471 р. підмайстри цеху чоботарів у Ляйпцігу офіційно оголосили "файду" (ворожнечу) студентам університету міста через образу на суді: "Оскільки один із вас, прозваний "Довгим попом", із колеґії Діви Марії, та Микола Малий, з бурси доктора Смідеберґера, та бакалавр Шульц, та дехто на прізвисько Пузань ... самовладно, образливо та зарозуміло ляяли нас в міському суді ляйпцізькому та не хочуть нам в цьому дати відшкодування. За таку їхню поведінку ми ... відведемо свою душу на всіх студентах ..." [9, с. 246]. Цей конфлікт продовжився тим, що чоботарі були викликані в єпископський суд через образу духовних осіб, проте вони туди не прийшли. Одночасно підмайстри змогли залучити на свій бік навіть деяких збіднілих рицарів та здійснювали безчинства в Ляйпцігу та поза межами міста. Через те, що чоботарі відмовилися з'явитися до суду, на них було накладено "опалу". Джерепа не надають інформації про остаточне розв'язання цього питання. Імовірно, що конфронтації виникали не тільки на основі особистих образ та суперечок між студентством і ремісниками, але й усередині самої організації. Так, у середовищі пізньосередньовічних німецьких спудеїв доволі довго залишалося популярним розв'язання конфліктів через організацію дуелей, чому сприяла організація самими князями фехтувальних шкіл, де найкращими учнями вважалися ремісники та студенти. Навіть був утворений особливий цех із фехтування – "*Fechterzunft*". Звісно, для багатьох студентів вправлятися у володінні холодною зброєю було цікавіше, ніж відвідувати навчальні заклади. Проте така висока активність серед учнів вищих навчальних закладів почала викликати занепокоєння в органів державної влади і вони почали обмежувати такі школи та забороняли організацію поєдинків [3, с. 15]. Проблему для німецьких міст також створювали "*Antrittsschmaus*" – свята на честь вступу до студентського товариства. Це призводило до частого порушення порядку, а також розтрат із боку самих учнів вищих навчальних закладів. Купцям під загрозою штрафу заборонялося давати студентам у кредит більше визначеного максимуму [3, с. 13]. Такими методами місто намагалося уникати ймовірного ризику правопорушення з боку представників університетів.

Висновки. Отже, у становленні та розвитку німецьких університетів в добу Пізнього Середньовіччя велику роль відігравали міста, що часто самі або разом із представниками світської чи духовної влади ставали засновниками даних навчальних закладів. Муніципальна влада також відіграла велику роль у фінансовому забезпеченні університетів, наданні житла та будівель для занять. Про значення університетів для міста свідчить і те, що в міській раді виділялася спеціальна посада "провізора", що мусив опікуватися справами університетів. Його відсутність у раді пробачалася, якщо була спричинена розв'язанням справ навчального закладу. Також новостворені університети надавали місту освічених фахівців, що сприяло їх подальшому економічному та політичному розвитку. Одночасно взаємодія між містами та університетами не обходилася без конфронтацій. Вони врегульовувалися на законодавчому та судовому рівні або за посередництва князів.

Перспективи подальших досліджень проблематики взаємодії німецьких університетів та міст у добу Пізнього Середньовіччя залишаються відкритими. Зокрема, варто зацентрувати увагу на детальнішому дослідженні

фінансової частки грошових надходжень від муніципальної влади до університетів, а також соціальної структури бюргерства, що поповнювало склад студентства. Також дана тематика потребує детальнішого аналізу викладацького складу університетів, їх соціальної структури та можливої взаємодії із міською владою.

Список використаних джерел:

1. Игнатович В. Немцы в университеты в развитии их исторической и современной жизни / В. Игнатович; ч. 1. – Санкт-Петербург: Тип. Рогольского и Ко, 1864. – 244 с.
2. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Ж. Ле Гофф. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2003. – 160 с.
3. Модзалевский Л. Быт студентов в Германии: Из заграничных писем Л. Модзалевского / Л. Модзалевский. – Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Ко, 1865. – 165 с.
4. Основание Пражского университета (26 января 1347 г.) // Документы по истории университетов Европы XII-XV вв.: учеб. пособие / под. ред. А. Москаленко. – Воронеж: Воронежский педагогический институт, 1973. – С. 58-60.
5. Основание Пражского университета (Грамота чешского короля Карла I (IV) (7 апреля 1348 г.) // Документы по истории университетов Европы XII-XV вв.: учеб. пособие / под. ред. А. Москаленко. – Воронеж: Воронежский педагогический институт, 1973. – С. 60-61.
6. От глиняной таблички – к университету: Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья / под. ред. Т. Матулиса. – Москва: Изд. Российского университета дружбы народов, 1998. – 531 с.
7. Паульсен Ф. Германские университеты / Ф. Паульсен. – Санкт-Петербург: Образование, 1904. – 414 с.
8. Подаль Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVIII століть / Н. Подаль. – Київ: Темпора, 2009. – 360 с.
9. Подмастерья объявляют файду студентам // Средневековье в его памятниках / под. ред. Д. Егорова. – Москва: Типо-литография "Я. Данкин и Я. Хомутов", 1913. – С. 246.
10. Сорочан С. История культуры Европы. Средние века: курс лекций / С. Сорочан. – Харьков: Майдан, 2017. – 396 с.
11. Суворов Н. Средневековые университеты / Н. Суворов. – Москва: Либроком, 2012. – 256 с.
12. Ястребицкая А. Средневековая культура и город в новой исторической науке / А. Ястребицкая. – Москва: Интерпракс, 1995. – 412 с.
13. Brincken A.-D. von den. Die Stadt Köln und ihre Hohen Schulen / A.-D. von den Brincken // Stadt und Universität im Mittelalter und in der früheren Neuzeit; Hrsg. von E. Maschke, J. Sydow. – Sigmarinen: Thorbecke, 1977. – S. 27-52.
14. Moraw P. Zur Sozialgeschichte der deutschen Universität im späten Mittelalter / P. Moraw // Gießener Universitätsblätter. – 1975. – Bd. 8, H. 2. – S. 44-60.
15. Ruprecht I. Bestimmt die Feststellung der Miethspreise in der Stadt und die Art, wie Streitigkeiten über dieselben erledigt werden sollen, und verfügt, dass seine Beamten, alle zwei Jahre die Beobachtung dieser Satzungen beschwören sollen. Heidelberg 1386 Oct. 1 // Urkundenbuch der Universität Heidelberg, Bd. 1 / Hrsg. E. Winkelmann. – Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1886. – S. 7-8.
16. Zhang T. Fehlgründungen von Universitäten im Spätmittelalter: Motive und Bedingungen für die Entstehung der mittelalterlichen Universität, Schriftenreihe Schriften zur Ideen- und Wissenschaftsgeschichte: Inaugural-

Dissertation Zur Erlangung Der Doktorwürde Der Philosophischen Fakultät Der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg: 940 – General History of Europe / Zhang T. – Heidelberg, 2010. – 408 s.

References:

1. Ignatovich, V. (1864). German Universities: Historical and Modern Development. Part 1. – Saint Petersburg: Rogal'skij & Co Typography. [In Russian].
2. Le Goff, J. (2003). Intellectuals in the Middle Ages. Saint Petersburg: Saint Petersburg University Press. [In Russian].
3. Modzalevskij, L. (1865). *Students' Mode of Life in Germany: From the Foreign Letters of L. Modzalevskij*. Saint Petersburg: V. Bezobrazov and Co Typography. [In Russian].
4. The Founding of the University of Prague (January 26, 1347). (1973). In A. Moskalenko (Ed.), *Documents on the History of the European Universities of the 12th – 15th Centuries*. Voronezh: Voronezh Pedagogic Institute Press. Pp. 58-60. [In Russian].
5. The Founding of the University of Prague (Charter of the Czech King Charles I) (April 7, 1348). In A. Moskalenko (Ed.), *Documents on the History of the European Universities of the 12th – 15th Centuries*. Voronezh: Voronezh Pedagogic Institute Press. Pp. 60-61. [In Russian].
6. Matulis, T. (Ed.). (1998). *From Clay Tablets to the University: Educational Systems of East and West in Antiquity and the Middle Ages*. Moscow: People's Friendship University of Russia Press. [In Russian].
7. Paulsen, F. (1904). *German Universities*. Saint Petersburg: Education. [In Russian].
8. Podaliak, N. (2009). *Mighty Hanseatic League. Commercial Space, City Life and Diplomacy of the 12th – 18th Centuries*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
9. Apprentices Declare Faida to Students. (1913). In D. Egorov (Ed.), *Middle Ages in Its Memorials*. Moscow: Ya. Dankin and Ya. Xomutov Typography.
10. Sorochan, S. (2017). *History of European Culture. Middle Ages*. Kharkiv: Maidan. [In Russian].
11. Suvorov, N. (2012). *Medieval Universities*. Moscow: Librokom. [In Russian].
12. Yastrebiцkaya, A. (1995). *Medieval Culture and City in the Modern Historical Science*. Moscow: Interpraks. [In Russian].
13. Brincken, A.-D. von den. (1977). Die Stadt Köln und ihre Hohen Schulen. In E. Maschke, J. Sydow (Hrsg.), *Stadt und Universität im Mittelalter und in der früheren Neuzeit*. Sigmarinen: Thorbecke. S. 27-52.
14. Moraw, P. (1975). Zur Sozialgeschichte der deutschen Universität im späten Mittelalter. *Gießener Universitätsblätter*, 8(2), 44-60.
15. Ruprecht, I. (1886). Bestimmt die Feststellung der Miethspreise in der Stadt und die Art, wie Streitigkeiten über dieselben erledigt werden sollen, und verfügt, dass seine Beamten, alle zwei Jahre die Beobachtung dieser Satzungen beschwören sollen. Heidelberg 1386 Oct. 1. In E. Winkelmann (Hrsg.), *Urkundenbuch der Universität Heidelberg, Bd. 1*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. S. 7-8.
16. Zhang, T. (2010). *Fehlgründungen von Universitäten im Spätmittelalter: Motive und Bedingungen für die Entstehung der mittelalterlichen Universität, Schriftenreihe Schriften zur Ideen- und Wissenschaftsgeschichte*. Inaugural-Dissertation Zur Erlangung Der Doktorwürde Der Philosophischen Fakultät Der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg.

Надійшла до редколегії 30.10.19

A. Rudnichuk, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GERMAN CITIES AND THEIR ROLE IN THE FOUNDATION OF UNIVERSITIES DURING THE 14th AND 15th CENTURIES

An article is an attempt to study the main processes of the interaction between German cities and universities in the late Middle Ages. The author also researched the main aspects of the foundation of universities in Germany and the role of German cities during the 14th and 15th centuries in their formation, financing and material endowment. It was carried out the classification of the sources of financial income to universities, including participation in this process by city councils, which exercised certain rights and responsibilities towards universities, and formed separate bodies of city government for the care of educational institutions, including so-called "provisors" or "deputies", paid scholarships and annual grants to the university's general expenses, granted salaries for teachers. Main attention is given to the cultural and scientific role of the higher education institutions, which they played for the German cities in during the late Middle Ages, namely the provision of educated professionals, that contributed to the economic and political development of these territories. It is also analyzed the social composition of students and university teachers, the proportion of burghers in this environment, their role in shaping the teaching staff of higher education institutions. It is carried out the conflicts between urban representatives, in particular artisans, and high school students. It is also researched the confrontations between municipal administration and the representatives of universities and the role of city council or princes in the settlement of such clashes. Particular attention is paid to conflicts between city councils and universities regarding the appointment of teachers, the procedure of rent payment for the use of city buildings, committing offenses in the city by students.

Keywords: late medieval German city, universities, 14th – 15th centuries, students, professors.

УДК 930(47+57)“1920/1980”:94(477)“1917/1918”
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.8>

С. Халхунов, асп.
ORCID: 0000-0001-7117-3732

Центральноукраїнський державний педагогічний університет, Кропивницький, Україна

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920–1980-х РОКІВ

З'ясовано ступінь наукової розробки й вивчення радянськими істориками військової політики Української Центральної Ради в період від початку 1917 по квітень 1918 року. Розглянуто рівень висвітлення питання щодо українізації військових частин російської армії, формування українських добровільних полків, гайдамацьких куренів, загонів Вільного козацтва в Наддніпрянщині. Розкрито та проаналізовано періодизацію й особливості становлення радянської історіографії досліджуваної теми.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, радянська історіографія, джерела дослідження, військова політика.

Постановка проблеми. З ліквідацією тоталітарного комуністичного режиму та проголошенням незалежності України вітчизняна історична наука отримала можливість здійснення об'єктивного аналізу радянської історіографії революційних подій в Україні 1917-1921 років. Критичне переосмислення історії військової політики Центральної Ради радянської доби може становити певну наукову цінність.

Аналіз джерел і літератури. Слід зазначити, що військові події в Україні доби Центральної Ради крізь призму спогадів партійних, радянських керівників та командування Червоної армії частково розглядалися радянським істориком і джерелознавцем Г. Стрельським [31]. Важливими, на нашу думку, є результати колективних праць радянських істориків В. Наумова, В. Мілера, Л. Протасова та А. Смольнікова [19; 20; 28]. З методологічних позицій класової боротьби більшовиків за владу в Росії автори розкривають проблеми революційного руху в армії. Значну увагу було приділено аналізу окремих праць, що висвітлюють протиборство між більшовицькою партією і Центральною радою за вплив на війська Південно-Західного, Румунського фронтів, зокрема бойовий склад тилових гарнізонів, частин Чорноморського флоту. Недоліком зазначених праць є ідеологічна домінанта визначених пошукових завдань, що порушує принцип об'єктивності в оцінках досліджуваних подій і явищ історії Української революції.

Разом із відродженням незалежності України почав зростати інтерес науковців до історії національного військового будівництва періоду Визвольних змагань 1917-1921 років. Так, дослідник історії Української революції В. Солдатенко на основі критичного аналізу радянських історіографічних джерел здійснив суттєвий внесок у дослідження військової політики періоду Центральної Ради [29; 30]. Слід також відзначити фундаментальну працю В. Голубка "Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу", у якій використано здобутки радянської історіографії, зокрема спогади більшовицьких провідників [8, с. 16]. Комплексний огляд джерел історії Української революції здійснив історик Р. Пиріг, але спеціального критичного аналізу дослідницьких матеріалів, що розкривають тему військової політики Центральної Ради, ще не проведено [23; 24].

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки існує попит на спеціальні дослідження джерел із історії військового будівництва доби Центральної Ради, зокрема у світлі аналізу джерел особового походження та наукових праць радянських вчених останніх двох десятиліть.

Постановка завдання. Виходячи з дискурсу висвітлення зазначеної проблеми, у новітній історіографії автором обґрунтовано за періодами завдання комплекс-

ного вивчення радянських історіографічних джерел, що розкривають процеси українізації військових частин російської армії, створення перших українських збройних формувань у Наддніпрянщині в період із березня 1917 по квітень 1918 року, спроби осмислення радянськими істориками здобутків, недоліків і прорахунків у військовій політиці Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу. Значний масив історіографічного матеріалу 1920–1930-х років становлять джерела особового походження: мемуари, спогади провідних діячів партії більшовиків, які були безпосередніми керівниками та учасниками боротьби проти Центральної Ради. Наукових монографій, у яких приділено увагу ролі армії та солдатських мас у революційних подіях 1917 року, написано було небагато [19, с. 150]. У 1920-х роках єдиного погляду на революційні події в Україні радянськими істориками не було вироблено. Саме тому, керуючись принципом наукового плюралізму, вони визнавали існування різноманітних суспільно-політичних рухів, у тому числі військового. Але в радянській історіографії основною темою було зображення революційного робітничого та аграрного селянського руху, репрезентованого як "аграрна революція" 1917-1920 років [21, с. 70].

Викривлену інформацію про військову політику Центральної Ради містять спогади та аналітичні огляди подій, які опубліковано на шпальтах журналу Інституту історії партії ЦК КП(б)У "Літопис революції". Важливими у даному контексті міркувань є свідчення відомих більшовицьких діячів та учасників боротьби проти Центральної Ради В. Затонського, А. Іванова, Г. Карпенка, Е. Квірінга, Г. Лапчинського, В. Манілова, Г. Петровського, Є. Бош, В. Антонова-Овсієнко. Більшість із зазначених авторів визнавали, що на перших етапах російської революції антивоєнна і соціалістична риторика керівництва Української Центральної Ради забезпечила національний рух підтримкою солдатських мас, більшість із яких були вихідцями із села і радо сприйняли "українізацію" військових частин [11, с. 139, 150-151; 12, с. 9; 13, с. 69-70; 14, с. 64; 16, с. 209; 18, с. 65; 22, с. 58]. Згодом вказану думку було підтверджено в науково-аналітичній статті історика-марксиста В. Сухіно-Хоменко [33, с. 70]. Відома більшовичка Є. Бош відзначала значні успіхи Центральної Ради в будівництві власної силової опори – добровільних українських полків [2, с. 13-16]. Українізацію військових частин Є. Бош розцінювала як спробу націоналістів відмежувати солдат-українців від росіян [3, с. 13-14]. За свідченнями В. Антонова-Овсієнко, більшовики всіляко намагались протистояти українізації армії й очолити військовий рух [1, с. 17].

А. Іванов стверджував, що на момент гострого протистояння більшовиків із Центральною Радою останній підпорядковувалось 18-20 тис. солдатів [12, с. 13-15].

Указані числові показники не мають жодних документальних підтверджень. Причинами розвалу українізованих частин, за судженням В. Манілова, були: відсутність дієвої аграрної реформи і співпраця Центральної Ради з Тимчасовим урядом [18, с. 69]. Наслідком нерозв'язаних питань стала, за словами радянського ідеолога Г. Лапчинського, низька боєздатність української армії в першій війні з більшовиками [16, с. 212]. Історик М. Рубач причини конфлікту між Раднаркомом і Центральною Радою вбачав у самостійній військовій політиці секретаря військових справ С. Петлюри, який почав без відома Ставки верховного командування (захопленої більшовиками) передислокацію до України фронтових українізованих частин російської армії, а також ініціював роззброєння більшовизованих загонів і сприяв союзу з генералом О. Каледініним [25, с. 73-74, 79].

Варто акцентувати увагу на фальсифікаціях у радянській історіографії теми Вільного козацтва, оскільки цей мілітарний рух із грудня 1917 року був частиною військової політики Центральної Ради (Генеральний секретаріат підпорядкував Вільне козацтво військовому секретаріату). Дослідники І. Шабатін, Г. Карпенко, А. Горб оцінювали Вільне козацтво з позицій радянської концепції громадянської війни в Україні лише як контрреволюційне націоналістичне збройне формування, укомплектоване вихідцями із заможних селянських родин, яке проводило за наказами Центральної Ради "каральні акції проти революційного селянства України" і таким чином підтримувало режим "націоналістично налаштованої буржуазії" [9; 13, с. 70; 34, с. 6-10].

Як бачимо, у джерелах особового походження, науково-публіцистичних та аналітичних працях періоду 1920-1930-х років військові аспекти діяльності Центральної Ради подано виключно в контексті досліджень боротьби більшовиків за владу в Україні. Радянські автори не розглядали військову політику Центральної Ради як окремих предмет наукового дослідження. Однак в їхніх працях містяться дані про чисельний склад українських військ, дано оцінку процесу українізації частин російської армії.

Від другої половини 1950-х до 1980-х років радянська історіографія приділяла підвищену увагу військовому руху [20, с. 149, 150-151]. Праці цього періоду подають інформацію про український військовий рух. Для них є характерним використання значного масиву виключно радянських архівних матеріалів, що створює, на наш погляд, однобічну картину висвітлення подій. У цей період відбулось становлення і закріплення певного методологічного шаблону в оцінках військової діяльності Центральної Ради. Зокрема, історики П. Гарчев, С. Королівський, А. Лихолат, М. Рубач, А. Сендерський, Н. Супруненко, А. Ткачук, М. Якупов стверджували, що національний підйом солдатських мас українські буржуазні націоналісти у співпраці з Тимчасовим урядом намагались використати у своїх класових цілях, проводячи українізацію полків і формуючи гайдамацькі та вільнокозачі загони [4, с. 198-204; 7, с. 149, 158; 15, с. 128-132, 138, 234; 17, с. 27-28, 51-53; 26; 28, с. 30]. Важливо відзначити, що радянські історики не розділяли процес українізації та створення добровольчих полків, а подавали все як єдиний процес. Натомість історик П. Голуб писав, що, упевнившись у невдачі українізації, Центральна Рада організувала "курульські" загони Вільного козацтва для боротьби з революцією [7, с. 223]. Без будь-яких посилянь на джерела низка істориків наводить завищені числові показники українських військ, що були у підпорядкуванні Центральної Ради [4, с. 14-15; 7, с. 240; 15, с. 234; 33, с. 84; 37, с. 169]. Така подача інформації породила суперечливість в інтерпретації по-

дій [6, с. 219]. З одного боку, радянські історики намагались продемонструвати картину тотального процесу збільшовичення частин російської армії, а з іншого – окреслити масштабний контрреволюційний рух, що протистояв владі Рад. Разом з тим історик П. Голуб визнає, що на фронті доводилось формувати соціалістичні загони добровольців із солдат робітничого походження, адже вояки селянського походження, яких була більшість, воювати не бажали і поспішали повертатись до своїх сіл, де йшов поділ поміщицьких земель [7, с. 239]. Історик Ю. Гамрецький констатував, що серед українізованих частин не було масової більшовизації, оскільки із сільської місцевості на 1 серпня 1917 року було мобілізовано 2 885 470 осіб, а загальна чисельність мобілізованих з України становила 3,5 млн осіб [5, с. 133; 6, с. 220-221]. Зазначено думку підтримував радянський історик М. Юрковський. Так, вивчаючи революційний процес на Чорноморському флоті, дослідник визнавав, що вплив "українського буржуазного націоналізму" на матросів спричинено особливістю комплектування Чорноморського флоту, де була більшість українців, серед яких 35 % – вихідці із села [35, с. 227]. Історик підсумовує: саме цей фактор сприяв процесу "українізації" флоту, спочатку окремих кораблів, а згодом – Чорноморського флоту загалом [35, с. 229].

Радянська історіографія післявоєнного періоду не могла ігнорувати національну складову революції, зокрема фактор національного підйому серед вояцтва українського походження. Дослідники, формулюючи концепцію єдиного революційного процесу, шукали відповідь на запитання: чому армія не стала опорою Центральній Раді? Серед причин провалу процесу українізації російського війська радянські історики називали проголошення більшовиками права народів на самовизначення, що позбавило українське керівництво ініціативи у національному питанні [35, с. 227, 229]; співпрацю української "буржуазної" влади з білогвардійським рухом та німецькими окупантами, що призвело до розколу армії і флоту; зростання політичного досвіду солдатських мас, які прагнули в союзі з пролетарським класом боротись проти буржуазії [33, с. 83; 35, с. 225]. Комплексним дослідженням революційних подій на фронтах у радянській історіографічній традиції відзначалася праця Л. Дещинського, у якій на основі архівних документів та матеріалів преси висвітлюється демократизація та розпад російської армії в Україні у 1917 році, виділення з її складу українізованих частин. Увагу автора було зосереджено на висвітленні процесу революціонізації армійських частин, формування загонів Червоної гвардії, у контексті чого фрагментарно згадуються окремі українські частини, пов'язані з політикою Центральної Ради [10].

Висновки. Як свідчать результати аналізу, військова політика Центральної Ради не була темою спеціального дослідження в радянській історіографії. У більшості праць істориків питання українізації військових частин російської армії розглядалися виключно в контексті процесу революціонізації військових частин російської армії. Добровольчі українські полки і вільнокозачі загони оцінювались у річці радянської методології класової боротьби як "каральні", "буржуазно-націоналістичні" формування. Відсутні достовірні дані про чисельність українізованих військ. Некритичне використання матеріалів державних архівів, радянської та партійної преси обумовлювало ігнорування принципів історизму та об'єктивності.

Водночас слід зазначити, що, навіть в умовах ідеологічного контролю з боку партійної бюрократії та політичної цензури 1920-1980-х років, радянські історики

наводили у своїх працях численні факти, які засвідчували вагоме значення національної складової революційних процесів, значний вплив національного чинника на домінуючі настрої, масову свідомість солдат та офіцерів-українців. Це підтверджено результатами критичного осмислення фахових досліджень указанного періоду та джерел особового походження. Отже, комплексний аналіз стану дослідження в радянській історіографії військової історії доби Центральної Ради вимагає переосмислення фундаментальних методологічних положень, деконструкції схеми викладу фактів і подій, які висвітлювалися в радянських виданнях. За таких умов стають очевидними основні причини поразки української військової політики: Центральна Рада на першому етапі революції, користуючись підтримкою солдатських мас, не спромоглась сформувати боєздатні регулярні частини; зволікання із проведенням аграрної реформи сприяло зростанню впливу більшовиків в українському селі; відмова від розбудови регулярної армії мала фатальні наслідки для української державності.

Список використаних джерел:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне : в 4 т. / В. Антонов-Овсеенко ; т. 1. – Москва : Высший военный редакционный совет, 1924. – 271 с.
2. Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине / Е. Бош. – Москва : [б. в.], 1919. – 56 с.
3. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош. – Москва ; Ленинград : Госиздат, 1925. – 272 с.
4. Гарчев П. Червона гвардія України у Жовтневій революції / П. Гарчев. – Харків : [б. в.], 1969. – 268 с.
5. Гамрецький Ю. Солдатські маси на Україні у підготовці і проведенні соціалістичної революції / Ю. Гамрецький // Український історичний журнал. – 1977. – № 9. – С. 127-136.
6. Гамрецький Ю. Большевизация солдатских масс тыловых гарнизонов Украины в 1917 г. / Ю. Гамрецький // Революционное движение в русской армии в 1917 году : сб. статей / отв. ред. И. И. Минц. – Москва : Наука, 1981. – 281 с.
7. Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года) / П. Голуб. – Киев : Гос. изд-во полит. лит-ры УССР, 1958. – 253 с.
8. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів : Кальварія, 1998. – 276 с.
9. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад / А. Горб. – Б. м. : [б. в.], 1933. – 76 с.
10. Дещинський Л. Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті в 1917 р. / Л. Дещинський. – Львів : [б. в.], 1982. – 286 с.
11. Затонський В. Із спогадів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 139-173.
12. Иванов А. Центральная Рада и Киевский Совет в 1917-18 году / А. Иванов // Летопись революции. – 1922. – № 2. – С. 9-15.
13. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1931. – № 1-2 (46-47). – С. 67-92.
14. Квириг Э. Екатеринославский совет и Октябрьская революция / Э. Квириг // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 63-73.
15. Короливський С. Победа Советской власти на Украине / С. Короливський, М. Рубач, Н. Супруненко. – Москва : Наука, 1967. – 579 с.
16. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 / Г. Лапчинський // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 209-220.
17. Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922 рр.) / А. Лихолат. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1955. – 602 с.
18. Манилов В. Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным правительством / В. Манилов // Летопись революции. – 1923. – № 1. – С. 65-79.
19. Миллер В. Революционное движение в армии / В. Миллер, Л. Протасов // Советская историография Великой Октябрьской Социалистической революции / А. Алаторцева, В. Наумов. – Москва : Наука, 1981. – 295 с.
20. Наумов В. К вопросу о месте исследований по истории революционного движения в армии в 1917 году в историографии Великого Октября / В. Наумов, В. Миллер // Революционное движение в русской армии в 1917 году : сб. статей / отв. ред. И. И. Минц и др. – Москва : Наука, 1981. – 281 с.
21. Пархоменков Ю. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. / Ю. Пархоменков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 70-74.
22. Петровський Г. Очерки з истории Октябрьской революции в Донбассе / Г. Петровський // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 58-62.
23. Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917-1921 років / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – 2009. – Вип. 4. – С. 31-58.
24. Пиріг Р. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: матеріали особового походження / Р. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83-102.
25. Рубач М. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной Радой / М. Рубач // Літопис революції. – 1925. – № 2 (11). – С. 53-85.
26. Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. Рубач. – Киев : Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
27. Сендерський А. Жовтневе і січневе збройне повстання в Києві (жовтень 1917 – січень 1918 років) / А. Сендерський. – Київ : [б. в.], 1957. – 39 с.
28. Смольников А. Армия победившей революции (советская историография большевизации армии в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции) / А. Смольников. – Москва : Мысль, 1984. – 191 с.
29. Солдатенко В. Створення української державності і проблема збройних сил (березень – квітень 1918) / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 38-51.
30. Солдатенко В. Центральна Рада та українізація армії / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 26-39.
31. Стрельский Г. Мемуары как источник изучения Великого Октября на Украине / Г. Стрельский. – Киев : Выща школа, 1978. – 134 с.
32. Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні / В. Сухино-Хоменко // Літопис революції. – 1928. – № 4. – С. 70-120.
33. Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 році / А. Ткачук // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 75-84.
34. Шабатін І. Від скинення царату до влади Рад / І. Шабатін // 1917-1920 роки на Білоцерковщині. – Біла Церква : [б. в.], 1927. – С. 6-22.
35. Юрковский Н. Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте: 1917-1918 гг. / Н. Юрковский // Революционное движение в русской армии в 1917 году : сб. статей / отв. ред. И. И. Минц. – Москва : Наука, 1981. – 281 с.
36. Якупов Н. Борьба за армию в 1917 году (Деятельность большевиков в прифронтовых округах) / Н. Якупов. – Москва : Мысль, 1975. – 294 с.
37. Якупов Н. Большевики во главе революционных солдатских масс (1917 – январь 1918 гг.) / Н. Якупов – Москва : Мысль, 1980. – 248 с.

References:

1. Antonov-Ovseenko, V. (1924). *Notes on the Civil War: in 4 volumes. Volume 1*. Moscow: High Military Editorial Council. [In Russian].
2. Bosh, Ye. (1919). *National Government and Soviet Power in Ukraine*. Moscow: [s. n.]. [In Russian].
3. Bosh, Ye. (1925). *Year of the Struggle. The Struggle for Power in Ukraine from April 1917 until the German Occupation*. Moscow-Lenigrad: Gosizdat. [In Russian].
4. Harchev, P. (1969). *Red Guard of Ukraine in the October Revolution*. Kharkiv: [s. n.]. [In Ukrainian].
5. Hamretskiy, Yu. (1977). *Soldiers in Ukraine in the Preparation and Carrying out of the Socialist Revolution*. *Ukrainian Historical Journal*, 9, 127-136. [In Ukrainian].
6. Gamreckij, Yu. (1981). *Bolshevization of the Soldier Masses of the Rear Garrisons of Ukraine in 1917*. In I. Minc (Ed.), *Revolutionary Movement in the Russian Army in 1917*. Moscow: Science. [In Russian].
7. Golub, P. (1958). *The Soldier Masses of the Southwestern Front in the Struggle for Power of the Soviets (March 1917 – February 1918)*. Kyiv: State Publishing of Political Literature of Ukrainian SSR. [In Russian].
8. Holubko, V. (1998). *Army of the Ukrainian People's Republic 1917-1918. Creation and Struggle for State*. Kyiv: Kalvaria. [In Ukrainian].
9. Horb, A. (1933). *Red Guard of Katerynoslav (Dnepropetrovsk) in the Struggle for Power of the Soviets*. S. l.: [s. n.]. [In Ukrainian].
10. Deshchynskiy, L. (1982). *Revolutionary Events in the Southwestern and Romanian Fronts, and the Black Sea Fleet in 1917*. Lviv: [s. n.]. [In Ukrainian].
11. Zatonskyi, V. (1929). *From the Memoirs of the Ukrainian Revolution*. *Chronicle of Revolution*, 4, 139-173. [In Ukrainian].
12. Ivanov, A. (1922). *Central Council and the Kyiv Council in 1917-1918*. *Chronicle of Revolution*, 2, 9-15. [In Russian].
13. Karpenko, H. (1931). *Peasant Movement in the Kyiv Region during the Austro-German Occupation and the Hetmanate*. *Chronicle of Revolution*, 1-2 (46-47), 67-92. [In Ukrainian].
14. Kvirin, E. (1922). *Yekaterinoslav Council and the October Revolution*. *Chronicle of Revolution*, 1, 63-73. [In Russian].
15. Korolivskij, S. et al. (1967). *Victory of Soviet Power in Ukraine*. Moscow: Science. [In Russian].
16. Lapchynskiy, H. (1928). *The Struggle for Kiev. January, 1918*. *Chronicle of Revolution*, 2, 209-220. [In Ukrainian].
17. Lykholat, A. (1955). *The Defeat of the Nationalist Counter-Revolution in Ukraine (1917-1922)*. Kiev: State Political Publishing. [In Ukrainian].

18. Manilov, V. (1923). From the History of Relations between the Central Council and the Provisional Government. *Chronicle of Revolution*, 1, 65-79. [In Ukrainian].
19. Miller, V. & Protasov, L. (1981). The Revolutionary Movement in the Army. In A. Alatorceva & V. Naumov, *Soviet Historiography of the Great October Socialist Revolution*. Moscow: Science. [In Russian].
20. Naumov, V. & Miller, V. (1981). On the Question of the Place of Researches of the History of Revolutionary Movement in the Army in 1917 in the Historiography of the Great October Revolution. In I. Minc (Ed.), *Revolutionary Movement in the Russian Army in 1917*. Moscow: Science. [In Russian].
21. Parkhomenkov, Yu. (2009). Soviet Historiography on Socio-political Processes in Ukraine in 1917 – Early 1918]. *Science. Religion. Society*, 2, 70-74. [In Ukrainian].
22. Petrovskij, G. (1922). Essays on the History of the October Revolution in Donbass Region. *Chronicle of Revolution*, 1, 58-62. [In Russian].
23. Pyrih, R. (2009). Memoirs of Contemporaries as a Source from the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. *History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 Research Problems*, 4, 31-58. [In Ukrainian].
24. Pyrih, R. (2011). Sources from the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921: Materials of Personal Origin. *Archives of Ukraine*, 6, 83-102. [In Ukrainian].
25. Rubach, M. (1925). On the History of the Conflict between the Council of People's Commissars and the Central Council. *Chronicle of Revolution*, 2 (11), 53-58. [In Russian].
26. Rubach, M. (1957). *Essays on the History of the Revolutionary Transformation of Agrarian Relations in Ukraine during the October Revolution*. Kyiv: Academy of Sciences of Ukrainian SSR Publishing. [In Ukrainian].
27. Sednerskyi, A. (1957). *October and January Armed Uprising in Kyiv (October 1917 – January 1918)*. Kyiv: [s. n.]. [In Ukrainian].
28. Smolnikov, A. (1984). *Army of the Victorious Revolution (Soviet Historiography of the Bolshevization of the Army during the Preparation and Conduct of the Great October Socialist Revolution)*. Moscow: Thought. [In Russian].
29. Soldatenko, V. (1992). The Creation of the Ukrainian Statehood and the Problem of the Armed Forces, March – April 1918]. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 38-51. [In Ukrainian].
30. Soldatenko, V. (1992). The Central Council and the Ukrainianization of the Army. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 26-39. [In Ukrainian].
31. Strelskij, G. (1978). Memoirs as a Source of Study of the Great October in Ukraine. Kyiv: Higher School. [In Ukrainian].
32. Sukhynko-Khomenko, V. (1928). Concerning the Peculiarities of the Proletarian Revolution in Ukraine. *Chronicle of Revolution*, 4, 70-120. [In Ukrainian].
33. Tkachuk, A. (1967). The Collapse of the Central Rada's Attempts to Use Ukrainian Military Formations in 1917. *Ukrainian Historical Journal*, 8, 75-84. [In Ukrainian].
34. Shabatin, I. (1927). From the Overthrow of Tsar to the Power of Soviets. In 1917 – 1920 in Bila Tserkva Region. Bila Tserkva: [s. n.]. Pp. 6-22. [In Ukrainian].
35. Yurkovskiy, N. (1981). The Bolsheviks in the Struggle against Ukrainian Bourgeois Nationalism in the Black Sea Fleet: 1917-1918. In I. Minc (Ed.), *Revolutionary Movement in the Russian Army in 1917*. Moscow: Science. [In Russian].
36. Yakupov, N. (1975). The Struggle for the Army in 1917 (the Bolsheviks' Activities in the Front-line Districts). Moscow: Thought. [In Russian].
37. Yakupov, N. (1980). The Bolsheviks in Charge of the Revolutionary Soldier Masses (1917 – January 1918). Moscow: Thought. [In Russian].

Надійшла до редколегії 20.10.19

S. Khalkhunov, PhD student
Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

CENTRAL COUNCIL'S MILITARY POLICY IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE 1920–1980's

The article examines the degree of studying the Ukrainian Central Council military policy by the Soviet historians from the beginning of 1917 to April 1918: considered the level of clarifying the issue about Ukrainianization Russian army military units, the creation of Ukrainian armed forces on Naddniproshchyna. The periodization was determined and the peculiarities of Soviet historiography formation on the topic under study were revealed.

According to the results of the study, in the majority of Soviet historians' works, the question of the Ukrainianization of the Russian army military units was considered solely in the context of the revolutionization process of the Russian army military units. Volunteer Ukrainian regiments and free-wing detachments were assessed in the line of Soviet class-based methodology as "punitive", "bourgeois-nationalist" formations. There are no reliable figures on the number of Ukrainian troops. The uncritical use of the materials of the state archives, the Soviet and the party press necessitated the ignoring of historicism and objectivity principles.

At the same time it should be noted that even under the ideological scrutiny and political censorship of the 1920s and 1980s, Soviet researchers A. Likholat, S. Korolivsky, M. Rubach, N. Suprunenko, P. Garchev, A. Senderskyi, M. Yakupov, A. Tkachuk cited numerous facts in his writings that testified to the significant importance of the national component of the revolutionary processes, the significant influence of the national factor on the mass consciousness of soldiers and officers – Ukrainians.

Under these conditions the main reasons for the defeat of Ukrainian military policy become apparent: the Central Council failed to form capable regular units using the support of the soldiers in the first stage of the revolution; the delay in carrying out agrarian reform contributed to the growing influence of the Bolsheviks in the Ukrainian village; refusal to build a regular army had fatal consequences for Ukrainian statehood.

Keywords: Ukrainian Central Council, Soviet historiography, sources of research, military policy.

УДК 378.091.212(477-25)"19":394
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.9>

А. Чуткий, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКИХ СТУДЕНТІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджено складові повсякденного життя студентів Київського комерційного інституту напередодні Першої світової війни за матеріалами сучасників тієї епохи. Головну увагу приділено тим подіям повсякдення, що виходили за межі звичного ритму життя, але не були явищем надто рідкісним: випадкам крадіжок, закордонним поїздкам студентів, виявам бюрократизму під час отримання документів, поширенню студентами неправдивої інформації про своїх товаришів, одруженням студентів, випадкам хвороби. Досліджується і такий неординарний аспект повсякдення, як вияв студентами брутального ставлення до працівників навчального закладу. Особливо розглянуто пошуки протекції під час вступу до навчального закладу.

Ключові слова: історія повсякдення, урбаністика, студенти, вища школа, історія Києва, історія України ХХ ст.

Постановка проблеми. Вивчення історії вищої школи належить до розряду найбільш актуальних тем в історичній науці, оскільки навіть на прикладі окремо взятого ЗВО можна вибудувувати доволі завершені реконструкції соціального зрізу цілого суспільства, пануючих у ньому настроїв, ставлення до того або іншого виду діяльності (залежно від профільної спрямованості ЗВО або співвідношення студентів у різних його структурних підрозділах тощо). Можливість таких

реконструкцій забезпечується тим, що ЗВО традиційно відображає зріс вихідців із різних регіонів, соціальних, етнічних, конфесійних тощо груп, що утворюють суспільство держави загалом.

Особливо успішними такі реконструкції є у випадку вивчення ЗВО початку ХХ ст., оскільки таких навчальних закладів на той час було доволі небагато і тому вони найбільш повно відображали соціальну структуру, особливо ж у випадку підвладних Російській імперії ук-

раїнських земель, оскільки імперська влада планомірно перешкоджала розвитку вищої освіти, яку вона розглядала як розплідник революції та "крамоли".

Проте якщо ми досліджуємо державний ЗВО часів Російської імперії, то тут потрібно брати до уваги те, що у такому випадку існували обмеження щодо певних етнічних та навіть соціальних груп, не кажучи вже про гендерний бар'єр [71]. Ураховуючи це, найбільш "чистим" об'єктом вивчення буде приватний ЗВО. Саме тому ця тема й розглядається на прикладі заснованого на початку ХХ ст. Київського комерційного інституту (далі – ККІ). При цьому він був не лише приватним ЗВО – його керівництво мало доволі ліберальне ставлення до своїх студентів, зокрема впродовж тривалого періоду у ККІ навіть не було реальних обмежень на вступ на навчання за національним чи конфесійним принципом, що було характерне для всієї системи освіти в імперії. Також це був чи не єдиний ЗВО, де спільно навчалися представники обох статей. Окрім цього, ККІ став першим ЗВО економічного профілю на українських теренах [87], а отже, відображав потяг представників різних соціальних груп до економічної сфери діяльності. А завдяки нижчій платні за навчання і навіть можливості отримати її зниження чи й цілковите звільнення ККІ справді забезпечував можливості для здобуття вищої освіти для представників практично всіх соціальних груп, що в підсумку й робить цей навчальний заклад особливо цікавим об'єктом для наукового вивчення. Так, за даними анкетування, проведеного серед студентів київських ЗВО у 1913 р., у ККІ лише 7 % студентів (стільки ж і в Політехнічному інституті) належали до дворян, тоді як на Київських вищих жіночих курсах цей показник становив 13 %, в Університеті св. Володимира – 24 %, а в Жіночому медичному інституті – аж 47 % [63, арк. 18]. Натомість основну частку студентів ККІ становили вихідці із селян, козаків, міщан і духовенства [63, арк. 18, 19]. Ця інформація підтверджується також даними офіційної статистики, що її вів інститут. Наприклад, у 1909 р. у ККІ навчалось 1948 осіб, з них 1599 осіб чоловічої статі і 359 – жіночої; за віросповіданням абсолютно домінували юдеї (1045 осіб), далі йшли православні (805), католики (62), протестанти (21) та ще 10 осіб представляли інші конфесії; а в соціальному сенсі студенти поділялися на вихідців із міських станів (1359 осіб), духовенства (222) і по 122 особи походили із селян та інших станів, тоді як із дворянства і чиновників – лише 113 осіб; ще 4 особи були іноземними підданими [48, арк. 9]. Тож все це в підсумку і дозволяє розглядати студентський контингент ККІ як найбільш "благодатний" об'єкт для вивчення тогочасного суспільства тих українських земель, що перебували у складі Російської імперії. До того ж і за географією походження студенти ККІ (як засвідчила вищезгадувана студентська анкета 1913 р.) представляли саме ті губернії Російської імперії, де українці становили переважну більшість населення [63, арк. 19].

Аналіз джерел та літератури. Головний масив джерельної бази становить власне архів Київського комерційного інституту (та його предтечі – Київських вищих комерційних курсів), оскільки саме цей ЗВО був обраний за основний об'єкт дослідження. До того ж цей комплекс архівних матеріалів є настільки численним та добре впорядкованим, що дозволяє вичерпно здійснювати різні реконструкції, і передусім пов'язані зі студентством, адже саме останньому присвячена більшість його описів. До того ж ці джерела мало ким досліджуються.

Важливу роль відіграють також корпуси документів, що були видані В. Коротким і В. Ульяновським [67; 70] та за редакцією Л. Губерського і В. Короткого [83],

оскільки вони включають докладну інформацію про студентство Університету св. Володимира як найстарішого і найбільш численного (за студентським контингентом) ЗВО Києва.

Було залучено і спогади М. Ковалевського, оскільки він навчався саме у Київському комерційному інституті [76], а тому подана ним інформація дозволяє "побачити", чим жило студентство цього ЗВО, так би мовити, з перших вуст. Також використано спогади одного із останніх ректорів Університету св. Володимира Є. Спекторського для розкриття образу тогочасного студентства в очах представника професорської корпорації [81].

Література, що була покладена в основу цього дослідження, представлена працями, які стосуються як Університету св. Володимира чи окремих його представників [73; 82], так й інших київських ЗВО початку ХХ ст. [75; 86], а також інших міст України [69; 80; 84]. Це було потрібно задля з'ясування того, що справді було унікальним, а що було загальною тенденцією у житті студентської корпорації. Були залучені також книги популярного характеру, присвячені історії Києва досліджуваного періоду [77]. Цілком закономірно, що були використані праці такого метра історії студентства Російської імперії межі ХІХ – ХХ ст. як А. Іванов [71; 72].

Постановка завдання. Відповідно до обраної теми та завдяки залученню різнопланових джерел і літератури було визначено такі завдання: з'ясувати складові повсякденного життя київських студентів початку ХХ ст., звертаючи менше уваги на "офіційний" його вимір – навчання (внаслідок його кращого вивчення) та саму процедуру вступу і більше зосереджуючись на "неофіційних" проявах – причинах переривання навчання, матеріальному становищі, самоорганізації, політизації тощо, оскільки більшість із-поміж них досліджені меншою мірою.

Основний матеріал дослідження. Студентство завжди становило специфічну частину молоді – найбільш активну, з вищим від середнього рівнем інтелекту та знань, а найголовніше – найбільш амбітну, що в період Української революції 1917-1921 рр. виявилось у ключовій ролі представників студентства (як і всіх, хто був причетний до вищої школи в різні періоди свого життя загалом) у різних політичних таборах.

Закономірно, що значний сегмент повсякденного життя студентів становив власне процес навчання. Однак внаслідок детального вивчення цієї складової повсякденності багатьма науковцями (зокрема і щодо ЗВО Києва початку ХХ ст. – про що дивись відповідні дослідження М. Б. Кальницького, В. А. Короткого, А. М. Макарова, В. І. Ульяновського та багатьох інших, зокрема і спеціальні – видані з історії конкретних ЗВО Києва досліджуваного періоду [67; 73; 75; 83 та ін.] у цьому дослідженні вона не розглядалась. Тому щодо цієї складової зазначимо лише, що часом траплялися заяви про несправдження надій, пов'язаних із ЗВО і реаліями життя у ньому. Наприклад, у ККІ на початку 1911 р. було поширено "анонімне друковане звернення від слухачів Інституту з проханням звернути увагу на покращення деяких складових викладання" [53, арк. 64а]. Тож директор ККІ М. В. Довнар-Запольський "пішов назустріч такого роду проханням", але "прохав на майбутній час слухачів уникати такого роду звернень і замість цього звертатися до мене особисто" [53, арк. 64а]. Аналогічні випадки мали місце і в Університеті св. Володимира. Зокрема, студент Університету Михайло Кравцов негативно характеризував ситуацію у цьому ЗВО як реакційну (у політичному аспекті) [67, с. 432-433]. Або приклад іншого студента Університету

св. Володимира – Мойсея Златопольського, котрий безпідставно звинуватив адміністрацію Університету в корупції [67, с. 437-440]. При цьому, як засвідчив останній приклад, часто звинувачення студентів на адресу ЗВО мали безпідставний характер і навіть більше – були вигадані задля власного зиску. Проте навіть у разі виявлення неправдивості такої інформації вона все одно давала негативного відтінку репутації вищої школи серед загалу, оскільки, як відомо, маси люблять сенсаційні (негативного забарвлення) інформаційні викиди.

Натомість у цьому дослідженні увагу було звернено на менш "розкручені" складові повсякденного життя київського студентства початку ХХ ст., що водночас дозволяють наповнити його тими "родзинками", які роблять його справжнім, дозволяючи йому, так би мовити, "заграти" всіма барвами життя. Адже для молоді, навіть і для студентської її частини, сенс життя полягав далеко не в навчанні.

Входження до студентського життя було пов'язане з процедурою вступу до ЗВО. Для цього абітурієнту потрібно було надіслати до обраного навчального закладу такі документи: 1) заяву з проханням про зарахування на відповідне відділення (факультет); 2) атестат про здобуття середньої освіти у навчальному закладі, перелік яких відповідав тим, що дозволяли вступати до відповідного ЗВО; 3) посвідчення про благонадійність за місцем проживання (у якому зазвичай містилася стандартна формула, що зазначена особою "під судом і слідством не перебувала і загалом ні в чому протизаконному помічена не була" [10, арк. 22] або ж що дана особа "згідно із зібраними свідченнями в моральному та політичному відношенні благонадійна" [26, арк. 17]); 4) копію метричної виписки; 5) приписне свідоцтво; 6) переказати кошти за навчання за один семестр; 7) фотокартки [83, с. 332-333, 375-377; 86, с. 435-436, 446-447].

Інформацію про необхідний для вступу пакет документів усі зацікавлені особи могли отримати в адміністрації ЗВО, а також через відповідні буклети або ж повідомлення у газетах. Наприклад, у серпні 1911 р. ККІ розмістив оголошення про набір на навчання у низці київських газет такого змісту: "Вищий навчальний заклад відомства міністерства торгівлі та промисловості з відділеннями економічним та підвідділами: 1) залізничним, 2) страховим, 3) оціночно-податковим, 4) банківським та 5) педагогічним. До числа слухачів приймаються особи обох статей з вищою та середньою освітою. Прийом прохань відкрито. При проханні обов'язкові оригінальні документи з копіями, плата за слухання лекцій, 3 фотографічні карточки та свідоцтво про благонадійність" [74].

Що відрізняло цей перелік від сучасного, так це, у першу чергу, посвідка про благонадійність, якій до того ж відводилося особливе значення, адже без її отримання жодна особа не могла стати повноцінним студентом. При цьому свідоцтва про благонадійність вимагалися від усіх осіб, із дворянами включно і, крім офіційного надсилання, надходили також як секретна кореспонденція. Наприклад, у лютому 1912 р. з канцелярії полтавського губернатора за грифом "таємно" було надіслано свідоцтво про благонадійність дворянина Сергія Головні, котрий поступив на навчання до ККІ із зазначенням, що "він ні в чому протизаконному не помічався" і що за час його проживання у Полтавській губернії "несприятливих свідчень у політичному відношенні немає" [13, арк. 19]. Аналогічні документи отримувались і щодо представниць "прекрасної статі". Наприклад, у лютому 1911 р. до ККІ надійшло свідоцтво про

політичну благонадійність щодо студентки Яніни Стржельбицької [34, арк. 5].

Сама процедура отримання ЗВО свідоцтв про політичну благонадійність вступників була такою: абітурієнт звертався до канцелярії губернатора за місцем проживання щодо надання свідоцтва про політичну благонадійність, а отримане свідоцтво надходило до канцелярії ЗВО. Наприклад, директор ККІ у 1910 р. спеціально інформував вступників, що від них "обов'язково буде вимагатися свідоцтво про політичну їх благонадійність" [53, арк. 19а].

Якщо зі свідоцтвом про політичну благонадійність все було гаразд, то процедура вступу була вирішеною, в іншому ж разі абітурієнту відмовляли у вступі навіть попри відмінний атестат та дотримання всіх інших вимог. Як приклад наведемо відмову у вступі через політичну неблагонадійність курському міщанину Григорію Яковлеву у 1910 р.: "Після ознайомлення детально із Вашими документами та політичною благонадійністю Київський комерційний інститут не визнав за можливе вважати Вас його слухачем" [19, арк. 1]. Аналогічною була й доля вступу осіб, що належали до привілейованих станів, тобто жодних винятків у цій справі не робилось. Так, у вступі до ККІ у 1911 р. було відмовлено Казимиру Піотровському навіть попри те, що він був дворянином і особою доволі заможною, але через отримання свідоцтва про благонадійність із негативним висновком у цій справі йому було відмовлено у вступі: "Повідомляю Вам, шановний пан ... що свідчення про Вашу політичну благонадійність отримані незадовільні, а тому Ви не можете перебувати у складі слухачів Інституту" [16, арк. 8]. Зазначимо, що в державних ЗВО підхід до абітурієнтів у цьому зв'язку був ще жорсткішим [83, с. 377]. Окрім свідоцтв про політичну благонадійність по лінії відповідних міністерств (яким були підзвітні ЗВО), навіть спеціально розсилалися таємні циркуляри із переліком осіб, котрим був заборонений вступ через "політичну неблагонадійність".

Потрібно зазначити, що у справі вступу часом мала місце протидія з боку адміністрації тих середніх навчальних закладів, у яких уже навчалися майбутні абітурієнти. Це відбувалось у тому випадку, коли особа прагнула достроково закінчити їх задля вступу до ЗВО, а також якщо останній не відповідав профілю середнього навчального закладу. Наприклад, 22 червня 1909 р. до директора ККІ надійшов лист від священика Самарської губернії, син якого планував достроково закінчити Самарську духовну семінарію задля вступу на навчання до ККІ. При цьому було зазначено, що: "Син мій, вихованець 4 кл. Самарської духовної семінарії ... запланував вийти з семінарії ... і поступити до ввіреного вам Інституту. Однак начальство семінарії, довідавшись приватним порядком про бажаних вийти із семінарії вихованців, у зв'язку із тим, що майже половина із них виходить із 4 класу, прийняло доволі дивні заходи для призупинення цього руху, а саме: на іспитах відбувався посилений тиск на тих, хто готувався до виходу. І мій син Леонід отримав по Священному Писанню незадовільний бал і йому призначено переекзаменування по цьому предмету в серпні місяці ... тобто може запізнитись подати документи до Інституту" [6, арк. 2]. Зазначимо, що дана особа була зарахована до ККІ попри затримку із поданням необхідних при вступі документів, а отже, керівництво цього ЗВО йшло назустріч абітурієнтам у цій справі.

Також під час вступу до вищої школи мала місце бюрократична тяганина з боку допоміжних структур ЗВО, яка ускладнювала життя студентам і затримувала навіть сам перехід абітурієнтів у розряд студентів. На-

приклад, восени 1912 р. студент першого курсу Григорій Шандровський, прохаючи дозволити йому записатися на заняття з іноземної мови із затримкою, пояснював, що це відбулось унаслідок бюрократичної тяганини: "Я був зарахований лише у жовтні, а весь інший час у мене пішов на отримання вхідного білету, карточки до матрикулу та на отримання всіляких інших довідок. Вхідний білет, наприклад, я отримував вісім або десять днів: після заяви і подання до конторської кімнати квитанції про внесення плати мені сказали, що білет буде готовий на четвертий день; коли ж я прийшов у призначений день, то виявилось, що у цей день в конторській кімнаті час видачі білетів був перенесений на 6 годин вечора і черга у понад сто осіб розійшлась; це було у суботу, після якої слідувало два дні свят. Із видачею карточки до матрикулу повторилася та ж сама історія, але тільки у меншому розмірі. У канцелярії зі студентських справ сказали, що я отримаю картку у контрольній кімнаті, а з контрольної кімнати мене послали до канцелярії по навчальним справам і для того, аби з'ясувати, де нарешті я зможу отримати картку, мусив записатися на прийом до секретаря ради, котрий направив мене знову до учбової канцелярії. Така проста справа забрала три дні, оскільки години для прийому студентів скрізь співпадають і мати щастя дістатися бодай до одного віконця, звідки можна отримати довідки, здобувається стоянням у сотенній черзі" [23, арк. 22-22 зв.].

Цікаво, що серед документації ЗВО, пов'язаних зі вступною кампанією, іноді трапляються і спеціальні звернення з проханням про сприяння у вступі. Наприклад, вереснем 1910 р. датоване прохання посприяти у вступі до ККІ "студентці Женевського університету Фролі Липець", адресоване від її брата на ім'я директора ККІ М. В. Довнар-Запольського [49, арк. 199]. А в жовтні 1910 р. зі спеціальним проханням про прийом у студенти ККІ якогось Левіна до директора ККІ звернувся член піклувальної ради інституту барон В. Г. Гінзбург, на що отримав відповідь від М. В. Довнар-Запольського "аби п. Левін з усіма необхідними документами з'явився до мене" [49, арк. 201]. Звичайно, що не всі подання такого роду варто розглядати як банальні прагнення "проштовхнути" якусь людину. Навпаки, часто це були прохання, обумовлені ущемленням певних категорій (наприклад євреїв) або зверненнями батьків (замість їхніх дітей-абітурієнтів). Наприклад, у липні 1912 р. до директора ККІ звернувся Йосиф Сверчевський, який надіслав документи свого сина, котрий бажав вступити до ККІ [32, арк. 17]. Іноді з проханнями про сприяння у вступі до ККІ зверталися працедавці абітурієнтів. Наприклад, 12 липня 1913 р. із "проханням не відмовити у люб'язності зарахувати подателя цього, випускника Таганрозького комерційного училища Едуарда Сигізмундовича Каспржицького до числа студентів вашого шановного інституту" звернувся управляючий Київського відділення Санкт-Петербурзького обрахункового та позичкового банку [25, арк. 17] і вже 1 серпня його було зараховано [25, арк. 16].

Звичайно, що у випадку вступу мали місце і прояви утворення "трудоких династій" – викладачі намагалися влаштувати своїх дітей на навчання до того ЗВО, де самі викладали, хоча в перспективі це не обов'язково означало, що вони залишаться працювати в цій установі. Так було, наприклад, у випадку професора Університету св. Володимира С. Т. Голубева, один із синів якого (Володимир) навчався у цьому ж ЗВО [82, с. 188]. Подібною була ситуація й у випадку із Йоганом Берзіним, котрий восени 1913 р. поступив до ККІ [24, арк. 18] і був сином викладача цього ЗВО Р. А. Берзіна [1]. При цьому він був не лише зарахований до інституту, але й

звільнений від плати за навчання саме як син викладача ЗВО [24, арк. 1, 13].

Загалом же процедура вступу не завжди минала безхмарно. Частими були випадки відмови у вступі – як через невідповідність документів, так і через політичні мотиви (віднесення до розряду "політично неблагонадійних", на чому наголошено вище). Хоча іноді це траплялось і через плутанину із документами, що було особливо характерним для перехідних періодів, наприклад для часу евакуації київських ЗВО у 1915 р., а потім і для революційної доби 1917-1921 рр. Наприклад, дворянин Володимир Синькевич подав прохання про вступ до ККІ 22 серпня 1915 р., але попри відсутність перешкод і дотримання всіх процедур із подання документів із незрозумілих причин так і не був зарахований до числа студентів [20]. Зазначимо, що це відбулось у розпал евакуації вищих навчальних закладів з Києва, що, вочевидь, відіграло ключову роль у цій ситуації.

Ті, хто вступали до ЗВО, переходили до розряду студентства – особливої категорії, що жила як за затвердженими владою та адміністрацією навчальних закладів порядками (що часто порушувались), так і за власними канонами, традиціями. При цьому власне вступники розглядали навчання як щось оповите своєрідним ореолом романтики, оскільки це ж був крок у самостійне життя, часто – далеко від рідного дому та батьків. І цей процес віддавна характеризував вищу школу, перетворивши навчальні заклади вищого типу на самостійні та самодостатні мікросвіти ще від часів Середньовіччя [68, с. 51-65]. Це ж саме, але, звісно, в урізаному вигляді, характеризувало й ЗВО Російської імперії з моменту реформ 1860-х років. Як згадував у зв'язку із цим М. Холодний: "Перехід від гімназії до університету для більшості з-поміж нас, принаймні для тих, хто як і я закінчив середню школу в глухій провінції, означав серйозний перелом у житті. Найбільш гостро нами сприймалася та (щоправда, дуже відносно) свобода, котра відрізняла студентське життя від гімназичного" [70, с. 321-322]. Аналогічно згадував про свої надії, пов'язані з Університетом св. Володимира, В. Чеважевський, котрий вступив до нього у 1870 р.: "Здавалось нам усім, що дорога alma mater пояснить, доповнить та приведе у систему всі ті ідеї, що так хаотично бродили у голові під впливом великих актів реформаторської епохи й так хвилювали молоді серця ... Усвідомлення особистої свободи, свободи у розпорядженні часом для наукових занять, відсутність зовнішнього контролю та нагляду за тобою, невимушеність та жвавість студентських "теревень", гамірний великий та веселий натовп молоді, що збиралась у передній, коридорах, аудиторіях та бібліотеці, все це не могло не хвилювати та особливо добре бадьорити 18-літнього юнака" [70, с. 193]. А на початку ХХ ст. студентське життя ще більше радикалізувалось, попри всі заходи влади з контролю за студентством: обов'язковість форми, регламентація перебування студентів поза стінами ЗВО, нагляд поліції за студентами і ЗВО загалом тощо. Наприклад, за свідченням одного з колишніх студентів Університету св. Володимира початку ХХ ст., студентство Києва того часу характеризувалось постійною радикалізацією своїх настроїв: "За п'ять, шість років до вибуху (1905) ми, нове покоління, що вступало до університету, почували себе та поводили не так як наші попередники ... Студентську молодь явно тягло на влаштування "безладів" ... Ми вступали до університету з невизначеними, але дуже радикальними думками про вільне життя" [70, с. 357].

Повертаючись до теми початку студентського життя, потрібно зазначити, що частими були випадки, коли

студенти змінювали профіль навчання у межах одного ЗВО або змінювали й сам заклад – це було характерним як для ЗВО Києва, так й інших міст України [80, с. 164]. На перехід студентів з одного ЗВО до іншого впливало як місце розташування навчального закладу (або ж переїзд батьків самого студента, що змушувало студента переходити до ближче розташованого до нової домівки ЗВО), так і його спеціалізація, рейтинг та цінова політика (вартість навчання), а також низка інших обставин. Наприклад, у рамках ККІ чимало осіб, котрі поступили на навчання до його комерційно-технічного відділення, згодом переходили на економічне відділення, де нижчою була вартість навчання. Або ж особа спочатку закінчувала навчання за одним напрямом, а потому обирала інший – хрестоматійний приклад В. Б. Антоновича. Такі випадки мали місце і на початку ХХ ст. Та найчастіше мала місце саме зміна ЗВО. Наприклад, у 1912 р. на навчання до ККІ вступив випускник юридичного факультету Університету св. Володимира Казимир Лучай [28, арк. 1]. А виходець із Поділля Анатолій Васачі, котрий у липні 1909 р. вступив до ККІ, вже у вересні 1909 р. перейшов на навчання до Київського політехнічного інституту [9, арк. 1, 2]. А, приміром, Йосиф Новицький восени 1913 р. порушив питання про переведення з Московського комерційного інституту до ККІ, як він зазначав у своєму проханні: "внаслідок зміни сімейних обставин примушений жити у Києві" [29, арк. 2].

Загалом чимало студентів змінювали навчальний заклад аби бути ближче до дому, як це зробив, наприклад, у майбутньому відомий хірург Шліом Вовсі, котрий мешкав у Ризі і в 1910 р. вступив до ККІ, але вже наступного року намагався перевестися до Ризького політехнічного інституту, а в 1915 р. перейшов на навчання до Петроградського психоневрологічного інституту [10, арк. 6, 21, 9].

Траплялись випадки і неодноразової зміни ЗВО, як це було з Миколою Карауловим. Він походив із родини священика з Вологодської губернії, яка на момент його вступу до ККІ у 1909 р. переїхала до Курської губернії [15, арк. 39]. Однак вже 28 серпня 1911 р. він прохав про зарахування до Одеського військового училища [15, арк. 21], а наприкінці 1911 р. збирався перейти на навчання до Московського комерційного інституту [15, арк. 51]. Щоправда, зрештою Микола Караулов продовжив навчання у ККІ, але вже 11 грудня 1912 р. помер в Олександрівській лікарні Києва [15, арк. 3].

При цьому і сам процес здобуття вищої освіти, навіть у разі відсутності зміни навчального закладу, не був безперервним етапом у житті молоді, котра перейшла до розряду студентів. По-перше, були вихідні та святкові дні, а найголовніше – канікули, під час яких студенти, як свідчать документи, прагнули виїхати додому (якщо не були зайняті підробітками).

Навіть у разі навчання лише в одному ЗВО мали місце перерви, які були обумовлені екскурсійними поїздками. Останні мали доволі широку географію і розбавляли рутинність навчального процесу, хоча офіційно їхня програма передбачала ознайомлення на місцях зі сферою своєї спеціалізації та майбутньої професії. Наприклад, студенти ККІ виїздили на екскурсії до різних підприємств (залізничних контор і станцій, заводів і фабрик, місць видобутку корисних копалин і т. п.) та установ (банківських, страхових контор та відділень тощо), що географічно розташовувались як у Києві та прилеглих місцевостях, так і в інших містах Російської імперії. Отже, залежно від місця спрямування і широти обраної програми, такі екскурсії могли тривати від одного дня до кількох тижнів. Наприклад, проведені у 1911-1913 рр.

екскурсії на низку підприємств Києва тривали по кілька годин кожна [56], а запланована на зимові канікули 1909-1910 навчального року екскурсія студентів ККІ на Кавказ мала тривати з 15 грудня 1909 р. по 10 січня 1910 р. [50]. Закономірно, що такі заходи, окрім ознайомлення студентів із практичною стороною їхньої майбутньої професії, сприяли також і тіснішим контактам між ними, дозволяли отримати нові враження від самої подорожі тощо. Вони викликали жваве зацікавлення з боку студентів, навіть якщо на це і витрачався канікулярний час.

Також мали місце випадки від'їзду студентів додому під час навчального процесу у зв'язку із хворобою когось із близьких (наприклад, студент ККІ Михайло Кара-Стоянов мав терміново виїхати додому у зв'язку із хворобою батька [42, арк. 1, 19-20]) чи іншими терміновими справами (як це зробив у березні 1913 р. студент Сергій Головня, котрий виїхав додому задля укладання шлюбу [13, арк. 34]).

У випадку від'їзду студентів із міста, де розташовувався ЗВО, вони отримували пільговий проїзд на різних видах транспорту (залежно від маршруту прямування) [39; 5, арк. 9], а у випадку поїздки за кордон адміністрація навчального закладу клопоталася про отримання закордонних паспортів для своїх студентів [55, арк. 154]. Зазвичай такі поїздки відбувалися влітку (під час літніх вакацій, тобто канікул) і були складовою практики, хоча часом охоплювали й частину навчального періоду. У разі ж її проходження у межах імперії студент міг розраховувати і на заробіток за місцем практики [49, арк. 75-76], а у випадку виїзду за кордон – на отримання стипендії від ЗВО, яка б повністю або частково покрила витрати на таку поїздку, але за умови виконання певних доручень ЗВО [61]. Також керівництво навчальних закладів зверталось до керівництва транспортних компаній, імперських консулів, навчальних та інших установ у країнах відряджень, аби вони максимально сприяли студентам, котрі виїздили за кордон. Наприклад, відряджений влітку 1913 р. до Персії студент ККІ Жак Касісс отримав від керівництва ЗВО низку рекомендаційних листів: 1) до консулів Російської імперії у містах, де він мав перебувати; 2) посвідчення на безоплатний проїзд (адресувались залежно від напрямку відрядження – пароплавствам, залізничним компаніям, а в даному випадку – пароплавному товариству "Кавказ та Меркурій" для проїзду Каспійським морем); 3) посвідчення "на предмет пред'явлення адміністративним установам та особам на предмет вивчення товарообміну ... та мови. У зв'язку із чим Київський комерційний інститут прохає адміністративні установи та осіб ... не відмовити відрядженому у їх сприянні задля більш успішного та всебічного виконання ... своєї наукової роботи" [51, арк. 2-5]. Зазначимо, що часом мали місце додаткові рекомендаційні листи до конкретних наукових установ та навіть науковців за кордоном. Це свідчить про добре налагоджені зв'язки київських ЗВО зі своїми закордонними колегами на початку ХХ ст., що підтверджується і значною кількістю самих студентів (так само як і викладачів), котрі відряджались за кордон у цей період.

Так само частою причиною для переривання навчання ставала хвороба самого студента. Наприклад, студент ККІ Ізраїль Ханін унаслідок тяжкої хвороби у серпні – жовтні 1915 р. не міг відвідувати заняття і перебував на лікарняному, про що отримав довідку від земського лікаря за місцем проживання (із зазначенням діагнозу та зафіксованої під час обстеження температури – 39°C) [44, арк. 132-133]. Аналогічно інший студент ККІ Вацлав Сенковський унаслідок запалення ле-

генів у 1913 р. залишився вдома, де й проходив лікування, що засвідчено довідкою з Варшавської лікарняної управи [33, арк. 9]. А вже згадуваний Микола Караулов у січні 1912 р. прохав про надання йому тимчасової відпустки до вересня 1912 р. у зв'язку із хворобою [15, арк. 16]. Аналогічно вчинив у 1915 р. Йосиф Улицький (через захворювання на дифтерію) [22, арк. 9, 15]. Зазначимо, що пропуск навчання через хворобу призвів і до цілковитого припинення навчання – як унаслідок смерті студента, так і у зв'язку з цілковитим розладнанням здоров'я, що унеможливило подальше навчання. Наприклад, через затяжну хворобу (катар та плеврит легенів) припинив навчання у ККІ в 1912 р. Михайло Романович-Славатинський [31, арк. 26].

Іноді хвороби провокувалися виснажливим навчанням, що поєднувалось із поганим харчуванням та незадовільними умовами проживання внаслідок матеріальної незабезпеченості більшості студентів. Наприклад, на початку 1913 р. студент ККІ І. С. Каган через напружене навчання та за поганих умов життя довів себе до "цілковитого розладнання нервової системи та виснаження організму і як наслідок цього: сильний біль у попереку, часті серцебиття, сонливість та засинання над книгою", що обумовило кількомісячне лікування; у результаті він прохав керівництво інституту про подовження терміну навчання до вересня 1914 р., що й було задоволено [40, арк. 53].

Іншим доволі поширеним чинником, що призводив до переривання студентами навчання, була робота. Так, у серпні 1917 р. Йосиф Улицький прохав директора ККІ "про продовження мені відпустки без заліку семестру в учбовому відношенні для служби у Відділі постачання Київського Обласного Військово-промислового Комітету" [22, арк. 1]. При цьому до такої мотивації як переключення з навчання на роботу задля отримання необхідних коштів з початком Першої світової війни додався і такий чинник, як можливість уникнення мобілізації у разі вступу на роботу до установ чи організації, які працювали на армію [85].

Також у процесі проходження навчального курсу студенти приділяли час іншим справам. По-перше, це був час входження до дорослого життя, що супроводжувалося налагодженням комунікацій з оточуючими, передусім – з представниками протилежної статі. При цьому мали місце вступу студентів / студенток у шлюб, попри всі складнощі матеріального характеру. У випадку державних ЗВО це було доволі складною процедурою – наприклад, в Університеті св. Володимира (згідно із "Правилами для студентів" 1904 р.) "студентам дозволялось вступати у шлюб лише у виключних випадках і при цьому не інакше як із дозволу Попечителя учбового округу" [83, с. 338], а в 1911 р. послаблення у справі вступу в шлюб відбулось лише в тому, що студент звертався за дозволом до ректора університету [83, с. 381]. Натомість у ККІ ця процедура була простішою, що й обумовило більший відсоток одружених серед його студентського контингенту. Загалом, як свідчить проведена у 1913 р. серед студентів київських ЗВО анкета, з-поміж студентів-українців міста було 10,3 % одружених (з яких 9,3 % припадало на осіб чоловічої статі й лише 1 % – на представниць "прекрасної статі") [63, арк. 5]. Зазначимо, що на початку ХХ ст. узаконеною була церемонія церковного шлюбу. Для її проходження молоді мали подати посвідчення про відсутність перешкод для вступу у шлюб (неперебування у споріднених відносинах та відсутність факту двоєженства). Студентам та студенткам ККІ у цьому зв'язку достатньо було звернутися до адміністрації ЗВО по надання відповідної посвідки для подання священику,

котрий мав проводити обряд вінчання. Наприклад, 11 жовтня 1910 р. з проханням надати таку посвідку до директора ККІ звернувся студент 3-го курсу Йосиф Улицький ("маю за честь прохати ... дозволити мені ... вступити у шлюб у перший раз. Прошу про можливо найскоріше надання необхідних довідок") і отримав відповідний документ [22, арк. 23, 24-24 зв.]. Уже у грудні 1910 р. (тобто за два місяці після укладання шлюбу) він залишив навчання в інституті, але у квітні 1911 р. відновився в числі студентів [22, арк. 40, 21]. Майже одночасно із ним прохання "видати дозвіл на вступ у законний шлюб" директору ККІ подав ще один студент – Йосиф Барац [36, арк. 24].

Часом студенти вступали у шлюб майже одразу після вступу до ЗВО, що можна пов'язувати зі здобуттям більшої свободи (принаймні щодо батьків) з переходом до студентського життя. Так, у грудні 1912 р. Казимир Рудковський, котрий походив із Черкащини і щойно вступив до ККІ, звернувся до директора ЗВО з проханням надати посвідчення щодо відсутності перешкод до вступу у шлюб [30, арк. 12]. Щодо шлюбів, які укладалися студентами, потрібно зазначити, що ті з них, хто належав до молодшого віку, зазвичай вступали у шлюб у Києві, тоді як особи старшого віку – за місцем проживання, а отже, це був більш обдуманий крок, можливо – із особою, котру давно вже знали. Наприклад, у березні 1913 р. у шлюб вступив дворянин з Полтавщини Сергій Головня і церемонія укладання його шлюбу була проведена у Воскресенській церкві рідної Полтави [13, арк. 32-34].

Під час навчання в київських ЗВО у шлюби вступали не лише вихідці з близьких місцевостей. Так, Михайло Кара-Стоянов, котрий був вихідцем із Молдови і в 1909 р. вступив на навчання до ККІ, у березні 1912 р. звернувся до директора інституту з проханням про надання посвідчення про відсутність перешкод до вступу у шлюб, а церемонія вінчання мала відбутись 22 квітня 1912 р. у Володимирському соборі Києва [42, арк. 1, 17-18]. Зазначимо, що у відповідь на це прохання він отримав посвідчення, у якому було зазначено, що "з його документів, які зберігаються в канцелярії інституту, не видно, аби він був одружений; з боку ж адміністрації інституту перешкод до вступу його, Кара-Стоянова, в законний шлюб не зустрічається" [42, арк. 16].

Вступали у шлюб і студентки. Наприклад, у 1912 р. католичка Яніна Стржельбицька, котра навчалася у ККІ з 1908 р., вступила у шлюб з католиком (зазвичай зустрічаються дані про шлюби, укладені між представниками однієї конфесії) Теодором Богушевським у київському костелі св. Олександра [34, арк. 2-3]. А в жовтні 1913 р. прохання про надання дозволу на шлюб подала студентка ККІ (1912 р. вступу) Ядвіга Лисовська, котра була родом з Житомира, і церемонія вінчання відбулась у Житомирському кафедральному костелі [27, арк. 6-7].

Укладання шлюбів студентами за церковним каноном тривало і в умовах Української революції 1917-1921 рр. Наприклад, 2 вересня 1918 р. шлюб уклала Октавія Поржезинська, котра саме закінчувала навчання у ККІ [43, арк. 20].

Проте ініціатива шлюбу виходила від представників чоловічої статі, так само як і під їх своєрідну опіку (згідно з тогочасним законодавством) переходили дружини. Останні, зокрема, не могли мешкати окремо від чоловіка, котрий і вступав у правовідносини від їхнього імені. Наведемо як приклад клопотання перед київською поліцією студента ККІ Сигізмунда Кухарського щодо надання окремого виду на проживання для його дружини [26, арк. 13-14].

Повертаючись до теми укладення шлюбу студентами та студентками, потрібно зазначити, що в усіх виявлених випадках ця подія позначалася погіршенням матеріального становища одружених студентів/студенток, що часто призводило навіть до припинення ними навчання. Почасти це обумовлювалось зростанням витрат молодих сімей, особливо ж коли в них народжувались діти. Так, Володимир Алтуев, котрий навчався у ККІ з 1909 р., у квітні 1911 р. вступив у шлюб (церемонія відбулась у Києво-Труханівській св. Єлисаветинській церкві) [8, арк. 18, 35], а вже в липні 1912 р. у нього народився син [8, арк. 19]. Після цього Володимир Алтуев почав неодноразово звертатися до адміністрації інституту з проханнями про надання відпусток "за сімейними обставинами" [8, арк. 22, 33] та, зрештою, припинив навчання.

Однак потрібно зазначити, що матеріальна незабезпеченість (навіть і без вступу у шлюб) була зумовлена загальним зростанням запитів споживацького характеру на тлі відсутності в абсолютній більшості студентів власних і суттєвих джерел заробітку. Це було явище загальне для студентства, що негативно позначалося на їхньому психоемоційному стані, призводило до нервових розладів, наростання агресивності та неприйняття усталених канонів поведінки. Ці ознаки стали невід'ємними атрибутами збірного "портрету" студентства цілої Російської імперії початку ХХ ст. і були помічені вже сучасниками. Так, дружина київського професора В. С. Іконникова Анна Леопольдівна у своїх спогадах за 1912-1913 рр. спеціально зупиняється на розгляді настроїв, що панували серед тогочасного студентства Києва і які вона досить образно та емоційно описує, характеризуючи як цілковито аморальні; як такі, що попирають традиційні цінності, і що молодь здатна до будь-яких дій руйнівного характеру [66, арк. 52-56]. Засвідчувався такий стан більшості студентства і документальною фіксацією їхніх некоректних вчинків. Наприклад, у ККІ навіть велася окрема справа під заголовком "Про виключення слухачів за виявлену грубість до співробітників та службовців", у якій, зокрема, значаться такі прояви порушення дисципліни студентами: 1) відмова пред'являти студентський квиток при вході до інституту і прорив через вахтера (завдавши при цьому удару в груди службовцю інституту); 2) інший студент, котрий також не пред'явив студентського квитка, водночас схопив вахтера за руку, "розірвавши рукав і штовхнувши у груди", і при цьому звернувся до інших студентів, "тоді (як слідує зі скарги вахтера – А. Ч.) зібрався на товп, котрий перерізав мені дорогу, а один із них ... схопив мене за горло"; 3) паління у приміщеннях ЗВО (один зі студентів зайшов із запаленою цигаркою до бібліотеки інституту і на зауваження співробітниці бібліотеки "кинув запалену цигарку в обличчя") [62, арк. 2-4].

Зазначимо, що і поза межами навчальних закладів окремі студенти дозволяли собі таку само некоректну поведінку. Як один із прикладів, що ілюструє цю тезу, – випадок зі студентом ККІ Андріаном Гаценко, котрий походив із Чернігівщини. Під час поїздки додому у квітні 1912 р., як зазначав місцевий поліцейний пристав, Гаценко "у півній лавці пиячив та порушував громадський спокій, причому на пропозицію місцевого поліцейного урядника про припинення шуму зазначений Гаценко дозволив не підкоритися й тут таки у півній лавці провів агітацію серед співучасників пиятики і після відходу урядника з лавки Гаценко знову запропонував своїй компанії заспівати пісню" [4, арк. 26-26 зв.]. Зазначимо, що цей студент належав до категорії матеріально незабезпечених.

Політизація та падіння морального рівня студентства супроводжувались таким закономірним результатом, як зниження рівня успішності та ставлення до навчання загалом. Наприклад, професор Університету св. Володимира М. П. Дашкевич у листі до свого колеги з професорської корпорації Т. Д. Флоринського від 27 жовтня 1886 р. прямо наголошував: "Я зацікавився, засмучений іспитами на курсах (*маються на увазі Вищі жіночі курси* – А. Ч.). Доводиться воювати зі слухачками ... часто не знають найелементарніших фактів. Загалом, вочевидь, відбувається падіння курсів" [65, арк. 3 зв.].

Звичною практикою стали бойкоти занять окремих викладачів (зазвичай обумовлені розбіжністю політичних поглядів). При цьому антисоціальні випадки мали місце й у стосунках поміж самими студентами. Наприклад, у листопаді 1914 р. студенти ККІ Дмитро Дереняк та Георгій Вечірко були притягнені до відповідальності за написання листа шантажного характеру, але потому жандармерією було з'ясовано, що цей лист був написаний іншим студентом, "котрий намагався брехливо скомпрометувати" цих осіб [12, арк. 9].

Також із боку студентів мали місце прояви шахрайських дій задля отримання законного звільнення від навчання аби використання часу для власних цілей. Наприклад, 15 вересня 1911 р. у приміщенні ККІ було розміщено оголошення за підписом директора інституту такого змісту: "Доводжу до відома панів слухачів Київського комерційного інституту, що слухач IV-го семестру економічного відділення Аба-Лейба Ельєф Ленківський постановою Учбового комітету 11-го вересня цього року виключений з числа студентів ввіреного мені інституту. Причина такого заходу полягає в наступному: 14-го травня 1911 р. від імені Ленківського звернулася з проханням на моє ім'я стороння особа, що надала свідоцтво лікаря про хворобу Ленківського і прохала звільнити його, Ленківського, від іспитів та надати йому посвідчення у тому, що він є студентом Інституту. Прохання було мною задоволено. Але згодом з'ясувалося, що слухач Ленківський перебуває з 1910 р. на службі старшого помічника бухгалтера у Кишинівському міському кредитному товаристві і що відомості про хворобу – вигадка. Доводячи про це до відома панів слухачів Київського комерційного інституту, вважаю за обов'язок додати, що такі комбінації не можуть бути допустимі у стінах ввіреного мені інституту і слухачі, котрі будуть помічені у подібних проступках, будуть негайно відратовуватися з інституту без права повторного вступу" [55, арк. 42].

Скрутний матеріальний стан більшості студентів почасти пояснювався потребою приділення основного часу навчання, почасти – відсутністю власних постійних і значних джерел заробітку, а також унаслідок зростання серед тих, хто прагнув здобути вищу освіту, осіб, котрі походили з матеріально незабезпечених родин. Останнє підтверджує тезу П. Сорочіна про те, що інститут освіти (і переважно вища освіта) віддавна виконував роль одного із каналів соціальної мобільності (т. зв. "соціальних ліфтів"), допомагаючи активним молодим людям покращити свій соціальний статус [79]. Тому до ЗВО закономірно зростав приплив вихідців із незаможних родин. Хоча водночас існував і прямо протилежний погляд на вищу освіту як додатковий подразник для вихідців із незаможних верств, внаслідок чого вища освіта для них була більшою мірою некорисною справою. Але цей останній погляд належав ідеологу найбільш реакційних сил Російської імперії – князеві В. Мещерському [78, с. 433-434], хоча почасти й він мав рацію – у контексті зростання невідповідності потенціала

лу молоді людини, котра здобула вищу освіту, до її можливостей для самореалізації без протекції і стартових капіталів. Однак останнє вірно лише для консервативних та відсталих країн, тоді як у прогресивних державах вища освіта завжди давала додаткові шанси для самореалізації особистості. І сам факт зростаючого потоку вступників до ЗВО в українських губерніях на початку ХХ ст. засвідчував, що принаймні керівництво місцевих ЗВО все ж таки більшою мірою стояло на ліберальних позиціях, особливо ж якщо вести мову про приватні навчальні заклади.

Потрібно зазначити, що, розуміючи складність свого матеріального становища, студентство почало самоорганізовуватися. Прагнення студентства до самоорганізації вилилося у заснування низки політичних організацій або входження до вже діючих, аби радикальною зміною суспільно-політичного устрою в державі домогтися своїх цілей – завдання надто радикальне і тому найбільш симпатичне й характерне для молоді, оскільки вона на загал була налаштована максималістськи. Отже, включення молоді до політичного життя у студентські роки стало явищем загальнопоширеним. Про це свідчило чимало згодом відомих політичних діячів [76, с. 102; 67, с. 225-249]. Згадували про це й представники професорсько-викладацького складу ЗВО того часу, наголошуючи, що особливо політизувались студенти почали саме з початку ХХ ст. До 1917 р. цей процес досяг свого апогею, коли для більшості студентів політика замінила власне здобуття вищої освіти [80]. Засвідчено це й документально – притягненням великої кількості студентів до відповідальності правоохоронними органами Російської імперії за участь в антиурядових організаціях та заходах [67, с. 562-565, 621-622, 624-627]. До того ж більшість включених у політичне життя студентів мала досвід знайомства з цією сферою ще до вступу у вищі навчальні заклади. Наприклад, у вже згадуваній студентській анкеті 1913 р. від 70 до понад 80 % студентів (залежно від ЗВО) зазначили, що ознайомились із "українським питанням" ще у середній школі [63, арк. 10]. Саме тому, вочевидь, влада й поставила однією з умов вступу абітурієнта до вищої школи надання ним посвідчення про політичну благонадійність, аби у такий спосіб перекрити шлях до ЗВО (а отже, і до спілкування з молоддю) для тих осіб, котрі вже були помічені в антиурядовій політичній діяльності. А керівники ЗВО були зобов'язані перешкоджати проведенню у стінах навчальних закладів політичних акцій та загалом будь-яких зборів. Наприклад, 10 жовтня 1911 р. у ККІ було вивішено оголошення за підписом директора інституту з інформацією про заборону, відповідно до постанови Ради міністрів, "будь-яких студентських зібрань у стінах інституту" [55, арк. 124]. Додатково і сама адміністрація ЗВО зверталася до студентства з проханням "спокійно продовжувати навчальні заняття" і що "будь-які порушення порядку ... загрожують самому навчальному закладу" [53, арк. 31]. При цьому студенти попереджались, що "ті з них, котрі ... будуть помічені у чомусь протиправному ... будуть негайно виключені" і одночасно "того ж дня про них буде повідомлено у необхідні військові присутствія" [53, арк. 46]. Отже, виключення із ЗВО за політичними мотивами тягло за собою не лише припинення навчання, але й потрапляння до війська. Проте тема включення студентства київських ЗВО початку ХХ ст. у політичне життя достатньо добре досліджена, а тому полишаємо її.

Що ж до самоорганізації студентства Києва початку ХХ ст., то вона виражалась не лише в участі у політичних партіях та рухах. Оскільки ключовою проблемою переважної більшості студентів була матеріальна неза-

безпеченість, то саме над її розв'язанням працювали студентський актив та інші зацікавлені особи як із працівників вищої школи, так і загалу суспільства. Так, київські студенти (так само як і в інших містах України [84, с. 304-316, 383-398]) створили низку кас взаємодопомоги, організували студентську їдальню, а також цілу низку студентських земляцтв, які надавали матеріальну допомогу своїм найбільш нужденним членам із власних кас. Також до цієї справи почали долучатися різні благодійники (котрі жертвували ЗВО кошти на організацію іменних або інших стипендій – зазвичай для найбільш обдарованих або за принципом походження студента) та низка установ. Наприклад, син міщанина Абрам Купріц після смерті свого батька, котрий працював агентом Петербурзького російського товариства, отримував від цієї установи пенсію, яка призначалася на його навчання [41, арк. 8]. А небіж Михайла Драгоманова Святозар під час навчання у ККІ отримував грошову допомогу від Літературного фонду (що функціонував у складі Постійної комісії для допомоги нужденним науковцям, літераторам та публіцистам при Російській Академії Наук) у розмірі 300 руб. на рік [5, арк. 17, 19-22]. Долучалась до цієї справи й держава. Так, 10 червня 1913 р. одну стипендію "на вічні часи" у розмірі 100 руб. для найбільш нужденних студентів ККІ було засновано імператором Миколою II [59, арк. 1]. Окрім цього, діяли державні стипендії для окремих груп, наприклад "для нащадків героїв Севастополя" [59, арк. 4]. Одну з таких "севастопольських" стипендій у розмірі 100 руб. з 1909 р. отримав керівник Української студентської громади ККІ Василь Головня [38, арк. 9]. При цьому в державних ЗВО завжди декотрі студенти перебували на стипендіальному забезпеченні і не платили за навчання, але за це вони після закінчення ЗВО мали відпрацювати за відповідним фахом у державних установах [73, с. 124; 80, с. 159-162]. Однак кількість таких осіб була незначною.

Почали допомагати найменш забезпеченим студентам і керівники окремих ЗВО, зокрема ККІ. У цьому ЗВО чимало студентів (у разі особливої матеріальної скрути чи інших складних життєвих обставин) могли отримати часткове або й повне звільнення від платні за навчання. Зокрема, особові справи студентів ККІ сповнені проханнями про звільнення, зменшення розміру чи відстрочення внесень платні за навчання. Такі провадження були виділені в окремі справи, що збереглись в архіві ККІ й нараховують сотні звернень студентів різних курсів з обох відділень цього ЗВО за весь період існування ККІ до Першої світової війни [46; 47; 52; 54; 58]. Також від плати за навчання звільнялися діти викладачів відповідного ЗВО. Наприклад, у 1913 р. від плати за навчання був звільнений студент ККІ Йоганн Миколай Берзін, котрий був сином викладача німецької мови у ККІ Ромуальда Берзіна [59, арк. 6].

Задля отримання задоволення своїх звернень щодо відстрочення, зменшення або повного звільнення від платні за навчання студенти-прохачі заповнювали спеціальний бланк, що містив цілу низку пунктів, на кожен із яких прохач мав надати чітку відповідь, а саме: 1) маєте ви безплатну квартиру або платите; 2) де маєте обід і скільки сплачуєте за нього (адреса обіду); 3) місячний ваш заробіток і якого він роду; 4) скільки витрачаєте на місяць; 5) чи отримуєте дотації і якого характеру; 6) скільки здано іспитів та заліків за час перебування в інституті; 7) час вступу до інституту; 8) який навчальний заклад і коли закінчили; 9) чи звільняло правління від плати, скільки разів і на яку суму кожного разу; 10) скільки разів були задоволені ваші прохання про видачу дотацій (у яких установах); 11) чи живі батьки і де мешкають (адреса); 12) майнове становище ба-

тків (вид їхньої служби чи діяльності) і розмір заробітку (якщо отримуєте від них допомогу); 13) скільки у вашій родині навчається братів чи сестер у навчальних закладах за рахунок батьків; 14) сімейний стан; 15) хто може дати про вас свідчення.

Зазвичай прохачі зазначали, що отримували допомогу від батьків чи інших близьких, а також від земляцтв і рідше – від окремих установ. При цьому іноді траплялися доволі "екзотичні" випадки. Так, слухачка Київських вищих комерційних курсів Х. П. Аврустінова, прохаючи про відстрочення внесення плати за навчання, повідомляла, що це пов'язано із затримкою коштів, які надходять їй "від родичів з Америки" [64, арк. 57 зв.].

Від батьків та інших родичів гроші зазвичай отримувалися поштовою переказом. У цьому зв'язку іноді виникали намагання привласнення грошей сторонніми особами. Так, 29 листопада 1909 р. у Київській поштової конторі намагались отримати грошовий переказ на ім'я студента ККІ Михайла Піддубного на 40 руб.: "Особа, котра надала посвідчення, на переказному білеті розписалася "Петро", потому слово це закреслила і далі написала "Михайло Омелянович Піддубний". Внаслідок сумнівів, які з'явилися у чиновника, був опитаний отримувач, котрий і зізнався, що він насправді Петро, а не Михайло, і пред'явив між іншим білет Київського комерційного інституту ... на ім'я Михайла Омеляновича Піддубного. Прийнято рішення: видачу грошей не проводити до роз'яснення цього непорозуміння" [17, арк. 43-43 зв.].

Отже, попри свою матеріальну незабезпеченість, студенти також ставали об'єктом різного роду шахрайств та злочинів. У цьому контексті найбільш поширеним явищем була втрата (також і внаслідок крадіжок) документів студентів, як це було, наприклад, зі студентом ККІ Онисимом Чубуком 23 грудня 1913 р. під час його поїздки в потязі з Києва до Кишинєва [35, арк. 8-9]. Хоча, імовірно, у випадку зі втратою студентами документів (студентських квитків, матрикулів тощо) можна припускати, ураховуючи їхню особливу політизованість, що це робилося свідомо – задля забезпечення "втраченими" у такий спосіб документами своїх товаришів з політичної боротьби. По-друге, у приміщеннях ЗВО мали місце крадіжки майна, до яких могли бути причетні й студенти. Наприклад, у листопаді 1909 р. з канцелярії ККІ було вкрадено "три нові друкарські машинки та настінний годинник", які вдалося знайти; а у червні 1910 р. з бібліотеки того ж ЗВО було вкрадено кілька книг, окремі з яких були виявлені у "торговців толкучого ринку на Подолі" [49, арк. 10, 86].

Повертаючись до питання джерел отримання коштів студентами, зазначимо, що з-поміж власних їхніх заробітків найчастіше фігурувало репетиторство ("підтягування" у навчанні учнів середньої школи чи підготовка до випускних іспитів), за яке студенти максимально отримували до 20 руб. на місяць. При цьому інститут сприяв своїм вихованцям у знайденні підробітків. Наприклад, студенту І. С. Кагану з інституту було навіть надано посвідчення на предмет "отримання репетиторства для підготовки до гімназії" [40, арк. 79].

Окрім того, поширеним було взяття студентів на роботу у різні допоміжні структури ЗВО, у якому вони навчалися. Наприклад, виходець із єврейської родини з Білостоку Абрам Купріц, котрий належав до першого набору студентів ККІ (коли він ще мав назву "Київські вищі комерційні курси"), уже у 1907 р. був прийнятий на роботу зберігача Музею товарознавства, що саме був заснований при інституті [41, арк. 31]. Цікаво, що по закінченню економічного відділення ККІ А. Купріц одра-

зу ж поступив на навчання на страховий підвідділ інституту і при цьому, відповідно до рішення правління ККІ від 15 березня 1912 р., був цілковито звільнений від платні за навчання [41, арк. 24, 28-28 зв.]. Аналогічно ще один співробітник Музею товарознавства ККІ, Петро Вольсов (син купця), також належав до студентів цього ЗВО (вступив до ККІ у 1908 р. і невдовзі почав працювати помічником консерватора Музею товарознавства ККІ) [3]. А, наприклад, студентка ККІ Тетяна Янковська звернулася до директора інституту Митрофана Довнар-Запольського з проханням надати їй місце праці у заліковому столі інституту, залишене її сестрою, що було задоволено з призначенням їй окладу 60 руб. на місяць [2, арк. 1]. Незабаром вона прохала про звільнення від плати за навчання "як особа, котра служить" в інституті [2, арк. 3], а отже, такі підробітки водночас надавали і звільнення від плати за навчання, що було суттєвою допомогою для молоді.

Поряд із цим керівництво ККІ надавало можливість також і тимчасових підробітків для своїх студентів. Так, наприкінці 1911 р. директор ККІ звернувся до студентів цього ЗВО ("котрі були випускниками художніх училищ") долучитися до конкурсу із розробки дизайну диплому інституту [55, арк. 102]. А, наприклад, у 1913 р. студентка ККІ Фільштинська виступала посередником при укладанні угоди з придбання інститутом будинку Г. Т. Корчак-Новицького по Бібіковському бульвару № 28, за що прохала надати 2 % від вартості акту придбання (тобто 3460 руб.). Вона ж була задіяна і в попередньому придбанні інститутом іншої будівлі [60, арк. 6, 35, 36].

Також ККІ надавав рекомендації своїм випускникам для прийняття їх на роботу в різні державні та приватні установи імперії й навчальні заклади (в останні – для викладацької діяльності). До речі, останні й самі зверталися до керівництва ЗВО із проханням рекомендувати здібних випускників на вакантні посади [57], а директор ККІ М. В. Довнар-Запольський, у свою чергу, повідомляв випускників інституту про можливі вакансії. Наприклад, у 1911 р. у корпусі ККІ було розміщено таке оголошення за підписом директора: "Доводжу до відома панів слухачів, котрі закінчують інститут, про те, що за останній час на моє ім'я були надіслані та продовжують надходити від міських управ, банків, різного роду торгово-промислових установ тощо пропозиції про надання місця праці слухачам, котрі закінчують ввірений мені інститут. Тому пропоную кожному слухачу ввіреного мені інституту, котрий зацікавлений цією справою, подавати на ім'я канцелярії Київського комерційного інституту заяви про те, що він бажає скористатись якоюсь посадою, суть якої йому буде повідомлено" [55, арк. 64].

У цьому контексті потрібно зазначити, що установи, які приймали на роботу випускників ККІ, зверталися до адміністрації інституту з проханням надати довідку про моральний стан таких осіб. Наприклад, у січні 1914 р. до директора ККІ звернувся керуючий київським відділенням Селянського банку з проханням надати висновок про "моральні якості" випускника ККІ 1913 р. Льва Яржемського, котрого планувалось взяти на роботу до цього банку [45, арк. 45], на що директор ККІ надав відповідь, що "Лев Георгійович Яржемський за час свого перебування у стінах інституту ... ні в чому протиправному помічений не був" [45, арк. 46]. Зазначимо, що практично в усіх випадках директор ККІ надавав позитивні характеристики щодо своїх студентів, навіть коли інформація про них запитувалась поліцією чи іншими

силовими відомствами, а це є свідченням обстоювання інтересів студентства.

Розглянувши джерела прибутків студентів, доцільно подивитися, на що ж найбільше витрачалися ними кошти. На першому місці стояли витрати на житло (для приїжджих) та харчування. Іногородні студенти зазвичай винаймали житло за 6-12 руб. на місяць (різниця в ціні зумовлювалась місцем розташування, а також залежала від того, чи була це окрема квартира, чи лише кімната, а також чи житло знімалось без харчування чи разом зі "столом"). Щодо харчування, то найчастіше фігурувало придбання обідів у студентській їдальні Товариства швидкої допомоги учнівству Києва (по вул. Фундуклеївській), рідше – в університетській та низці приватних їдалень (наприклад їдальні Собченко по вул. Фундуклеївській, 35) у середньому за 4-8 руб. на місяць [45, арк. 25-32а; 7, арк. 24; 11, арк. 15, 33; 14, арк. 3, 38, 47-48, 51, 61-62; 21, арк. 18-20; 18, арк. 27, 29-30, 33, 39, 41, 44-47; 17, арк. 18, 26-27, 29, 40-41, 61-63]. При цьому вдалось виявити й середню вартість одного обіду – 15-20 коп. (станом на кінець 1912 р.) [18, арк. 30; 17, арк. 17]. Загальні ж місячні витрати одного студента в середньому оцінювались у 15-25 руб. Цей висновок, отриманий за результатами узагальнення даних із сотень опитувальних бланків студентів ККІ, що подавались ними задля отримання пільг у платні за навчання, підтверджується і результатами, отриманими зі студентської анкети 1913 р.: з неї випливає, що "місячний бюджет" у розмірі до 20 руб. мали 20 % опитаних студентів (усіх київських ЗВО), у розмірі від 21 до 30 руб. – 52 %, ще 14 % – у розмірі від 31 до 40 руб. і решта – 14 % – витрачали на харчування ще більше [63, арк. 20]. Отже, для більшості студентів майже всі витрати дійсно зводились до покриття потреб у харчуванні та проживанні, а відповідно, більшість із них жили у скрутних матеріальних умовах. Це додатково підсилювало значущість матеріального фактора в їхньому житті, тому він потребує окремого дослідження.

Як яскраву ілюстрацію ролі матеріального фактора у житті пересічного київського студента можна навести випадок із вищезгадуваним студентом ККІ А. Гаценко, котрий восени 1911 р. не міг заплатити за навчання, оскільки призначені для цього гроші були витрачені на придбання нового пальто замість украденого у нього [4, арк. 22].

Щоправда, у справі матеріального забезпечення студентів Києва початку ХХ ст. не все було однозначним. Матеріальні проблеми безперечно мали місце. Але, по-перше, значною мірою вони зумовлювались нераціональним витрачанням коштів і невмінням правильно планувати свій бюджет, так само як і невмінням цінувати гроші. По-друге, поряд із бідною масою студентства були й доволі заможні студенти, що обумовлювалось переважно статками їхніх батьків чи інших родичів, котрі їх утримували. Та навіть ті студенти, котрі належали до розряду матеріально незабезпечених, могли дозволити собі певний шик. Наприклад, виходець із православного духовенства Поділля Григорій Шандровський, котрий вступив до ККІ у 1912 р. і належав до матеріально незабезпечених осіб, а тому періодично затримував внесення платні за навчання і шукав різні підробітки, разом із цим навесні 1914 р. прохав керівництво ЗВО про надання дозволу на поїздку за кордон на весь літній період [23, арк. 38]. Або інший приклад: у січні 1911 р. студент ККІ В. Ш. Вайсберг звернувся до керівництва ЗВО з проханням надати йому свідоцтво, необхідне для отримання закордонного паспорта, аби

"поїхати для продовження свого лікування за кордон до осіннього семестру" [37, арк. 20]; при цьому у вересні того ж року він прохав про відстрочку із внесенням плати за навчання "у зв'язку із вкрай скрутним матеріальним становищем", що було задоволено [37, арк. 37]. Отже, можна припускати, що або частина студентів применшувала своє реальне матеріальне становище (задля звільнення від платні за навчання), або ж за потреби знаходили необхідні для інших цілей кошти.

Навіть у випадку переважання матеріально незабезпечених осіб серед студентів саме студентство (як окрема соціальна група) було овіяне певним романтичним ореолом, щоправда переважно серед молоді, що також сприяло збільшенню вступників до ЗВО і навіть появі такого явища, як видавання певними молодими особами себе за студентів. Наприклад, 4 квітня 1910 р. до директора ККІ звернувся мешканець м. Радомишль із листом такого змісту: "Мій син видає себе за студента Комерційного інституту, носить форму цього інституту та відвідує лекції. До мене дійшли чутки, що насправді він зовсім не числиться студентом інституту. Тому прошу видати моєму другому синові Боруху довідку, числиться він в інституті чи ні" [49, арк. 47]. Закономірно, що такі випадки були обумовлені більшою свободою життя і своєрідним способом самого студентського життя (також включно із такими його вадами, як картярство, пияцтво, гультьяство тощо, про що згадували сучасники [69, с. 38]), що серед частини молоді сприймалось як своєрідна ікона. Проте, внаслідок негативного забарвлення цих складових повсякденного життя студентів, вони оминались дослідниками (аби не акцентувати увагу на цих неприглядних аспектах студентського життя) і, до того ж, саме студентське життя початку ХХ ст. усе більше політизувалось, а тому саме до цієї його складової приверталась увага науковців [73, с. 170-176]. Але, оскільки вищезгадані негативні тенденції повсякденного життя студентства були явищем поширеним, а найголовніше – вони суттєво відхилялись від загальноприйнятих рамок, то, закономірно, що вони викликають зацікавлення загалу, а тому стали предметом більш популярних досліджень [77, с. 330-336], хоча їм приділено певну увагу й у серйозних наукових розвідках [72].

Висновки. Потрібно констатувати таке: повсякденне життя студентів коригувалося постановами влади та адміністрації ЗВО, у яких вони навчалися, але ще більше підпорядковувалось власним неписаним правилам. При цьому все було суто індивідуально. Те саме стосувалось і рамок, у які студентів ставила адміністрація ЗВО – більш жорсткими вони були в університетах, ураховуючи їхній державний статус та своєрідну елітарність, а найбільш демократичними – у приватних ЗВО.

Характерною рисою студентства початку ХХ ст. була матеріальна незабезпеченість: місячні витрати становили в середньому 15-30 руб. і майже виключно полягали в оплаті проживання та харчування. Звісно ж, були і такі студенти, котрі витрачали на місяць понад 60 руб. (таких, відповідно до студентської анкети 1913 р., серед київського студентства було 4 %), а окремі – навіть 150 руб. [63, арк. 20], що відповідало добротному місячному заробітку. Проте у зв'язку з переважанням серед студентів саме матеріально незабезпечених осіб значну частину їхнього особистого часу поглинало пошук підробітків, що часто призводило до припинення навчання або, принаймні, суттєво погіршувало успішність таких студентів.

Особлива гострота матеріального питання для багатьох студентів початку ХХ ст. додатково сприяла їхній консолідації, самоорганізації та все більшою мірою – політизації (оскільки через зміну влади в державі вони розраховували на покращення свого становища).

Підтверджується зроблений іншими дослідниками висновок про те, що матеріальна незабезпеченість збільшувала кількість захворювань та навіть призводила до передчасної смерті окремих студентів. На час хвороби студенти "випадали" з навчального процесу: перебували на лікуванні вдома або в лікарнях, що засвідчувалось відповідними довідками лікарів. Мали місце навіть поїздки за кордон з метою лікування. На жаль, ця тема ще досі не достатньо вивчена.

Окрім цього, перерви в навчанні були зумовлені необхідністю термінових від'їздів додому під час навчального процесу, а також під час канікул. В останньому випадку мали місце й відрядження (із закордонними включно), що було складовою практики та служило для збирання матеріалів для підготовки дипломних робіт. Проте і цей аспект студентського життя потребує подальшого вивчення.

Доходимо висновку, що актуалізація матеріальних питань і прихід до політики свідчили про те, що саме в студентський період більшість молодих осіб починали самостійне життя. Це ж саме стосується й активізації контактів із протилежною статтю та навіть створення власних сімей. Ця тема також потребує подальшого вивчення, оскільки незаслужено обійдена увагою порівняно з низкою інших складових студентського життя.

Отже, усе це засвідчує потребу подальшого опрацювання теми повсякденного життя студентства початку ХХ ст. як унаслідок своєрідної епохальності того часу, так і у зв'язку з тією особливою роллю, яку відіграє студентство у трансформаційних процесах суспільства.

Список використаних джерел:

1. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 153, оп. 1, спр. 15, 90 арк.
2. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 394, 7 арк.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 40, 94 арк.
4. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 45, 95 арк.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, 91 арк.
6. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 113, 2 арк.
7. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 117, 36 арк.
8. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 144, 45 арк.
9. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 537, 2 арк.
10. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 606, 24 арк.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 652, 35 арк.
12. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 675, 38 арк.
13. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1029, 40 арк.
14. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1334, 68 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1538, 59 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2837, 14 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2886, 63 арк.
18. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2952, 48 арк.
19. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4199, арк. 1-5.
20. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 4972, 17 арк.
21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 1888, 29 арк.
22. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8101, 40 арк.
23. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8811, 43 арк.
24. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 97, 18 арк.
25. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 569, 17 арк.
26. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 687, 42 арк.
27. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 787, 25 арк.
28. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 799, 16 арк.
29. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 894, 7 арк.
30. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1119, 24 арк.
31. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1134, 29 арк.
32. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1165, 25 арк.
33. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1176, 21 арк.
34. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1230, 25 арк.
35. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1445, 17 арк.
36. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 134, 125 арк.
37. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 316, 104 арк.
38. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 458, 122 арк.

39. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 669, 81 арк.
40. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 839, 160 арк.
41. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 855, 79 арк.
42. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 862, 86 арк.
43. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1486, 81 арк.
44. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2074, 136 арк.
45. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 2326, 110 арк.
46. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 37, 81 арк.
47. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 38, 31 арк.
48. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 44, 14 арк.
49. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 67, 306 арк.
50. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 69, 27 арк.
51. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 109, 7 арк.
52. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 122, 156 арк.
53. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 157, 239 арк.
54. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 303, 114 арк.
55. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 331, 186 арк.
56. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 356, 63 арк.
57. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 535, 28 арк.
58. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 619, 85 арк.
59. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 660, 15 арк.
60. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 843, 54 арк.
61. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 924, 20 арк.
62. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 2-4.
63. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, 20 арк.
64. Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 16, 178 арк.
65. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. III, спр. 19919, 2 арк.
66. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 46, спр. 620, 82 арк.
67. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – Київ : Прайм, 2000. – 697 с.
68. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 4. – Москва : Наука, 2000. – 354 с.
69. Заболотский П. А. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875-1910) / П. А. Заболотский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – С. 37-38.
70. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ : Заповіт, 1994. – Кн. 2. – 453 с.
71. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. / А. Е. Иванов. – Москва : Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.
72. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – Москва : Росспэн, 1999. – 394 с.
73. Історія Київського університету / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 895 с.
74. Киевский коммерческий институт // Киевское обозрение. – 1911. – 16 августа 1911 г. (№ 2). – С. 1.
75. Кобченко К. А. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – Київ : "МП Леся", 2007. – 271 с.
76. Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
77. Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. / А. Н. Макаров. – Київ : Довіра, 2005. – 878 с.
78. Мещерский В. П. За великую Россию. Против либерализма / В. П. Мещерский. – Москва, 2010. – 624 с.
79. Сорокин П. А. Человеч. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; пер. с англ. – Москва : Политиздат, 1992. – 543 с.
80. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ Вид-во "Аспект-Поліграф", 2005. – 420 с.
81. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт. вид. – Київ : Издательско-полиграфический центр "Киевский университет", 2007. – 104 с.
82. Ульяновський В. І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах / В. І. Ульяновський. – Київ : НКПІКЗ, "Фенікс", 2007. – 360 с.
83. Університет Святого Володимира: студентське життя 1834-1917 : зб. док. / упорядкування В. А. Короткого; за ред. Л. В. Губернського. – Київ : Київський університет, 2014. – 416 с.
84. Харківський університет XIX – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2 / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадеєв та ін. – Харків : Сага, 2010. – 550 с.
85. Чуткий А. І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії / А. І. Чуткий // Гілея. – 2018. – Вип. 136 (№ 9). – С. 120-126.
86. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906-1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин : [б. в.], 2013. – 524 с.

87. Чуткий А. І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальник першай на Украіне эканамічнай ВУ / А. І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – 2013. – № 4 (165). – С. 14-26.

References:

1. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 1, file 15, 90 sheets.
2. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 1, file 394, 7 sheets.
3. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 2, file 40, 94 sheets.
4. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 2, file 45, 95 sheets.
5. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 2, file 74, 91 sheets.
6. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 113, 2 sheets.
7. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 117, 36 sheets.
8. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 144, 45 sheets.
9. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 537, 2 sheets.
10. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 606, 24 sheets.
11. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 652, 35 sheets.
12. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 675, 38 sheets.
13. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 1029 40 sheets.
14. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 1334, 68 sheets.
15. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 1538, 59 sheets.
16. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 2837, 14 sheets.
17. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 2886, 63 sheets.
18. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 2952, 48 sheets.
19. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 3, file 4199, sheets 1–5.
20. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 4, file 4972, 17 sheets.
21. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 5, file 1888, 29 sheets.
22. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 5, file 8101, 40 sheets.
23. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 5, file 8811, 43 sheets.
24. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 97, 18 sheets.
25. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 569, 17 sheets.
26. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 687, 42 sheets.
27. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 787, 25 sheets.
28. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 799, 16 sheets.
29. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 894, 7 sheets.
30. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1119, 24 sheets.
31. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1134, 29 sheets.
32. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1165, 25 sheets.
33. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1176, 21 sheets.
34. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1230, 25 sheets.
35. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 6, file 1445, 17 sheets.
36. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 134, 125 sheets.
37. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 316, 104 sheets.
38. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 458, 122 sheets.
39. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 669, 81 sheets.
40. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 839, 160 sheets.
41. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 855, 79 sheets.
42. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 862, 86 sheets.
43. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 1486, 81 sheets.
44. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 2074, 136 sheets.
45. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 7, file 2326, 110 sheets.
46. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 37, 81 sheets.
47. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 38, 31 sheets.
48. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 44, 14 sheets.
49. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 67, 306 sheets.
50. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 69, 27 sheets.
51. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 109, 7 sheets.
52. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 122, 156 sheets.
53. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 157, 239 sheets.
54. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 303, 114 sheets.
55. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 331, 186 sheets.
56. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 356, 63 sheets.
57. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 535, 28 sheets.
58. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 619, 85 sheets.
59. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 660, 15 sheets.
60. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 843, 54 sheets.
61. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 924, 20 sheets.
62. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 8, file 1300, sheets 2–4.
63. State Archive of Kyiv, fund 153, inventory 9, part II, file 66, 20 sheets.
64. State Archive of Kyiv, fund 229, inventory 1, file 16, 178 sheets.
65. Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, fund III, sprava 19919, 2 sheets.
66. Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, fund 46, file 620, 82 sheets.
67. Korotkyi, V. & Ulianovskyi, V. (Eds.). (2000). *Alma mater. Saint Vladimir University before and during the Age of Ukrainian Revolution of 1917-1920. Materials, Documents, Memories. Vol. 1.* Kyiv: Prime. [In Ukrainian].
68. *City in the Medieval Civilization of the Western Europe. Vol. 4.* (2000). Moscow: Science. [In Russian].
69. Zabolotskij, P. (1912). Historical and Philological Institute of Duke Bezborodko in Nizhyn (1875-1910). *Ministry of People's Education Journal*, 37-38. [In Russian].
70. Korotkyi, V. & Ulianovskyi, V. (Eds.). (1994). *In the Name of Saint Vladimir. University of Kyiv in Documents, Materials and Memories of Contemporaries. Vol. 2.* Kyiv: Bequest. [In Ukrainian].
71. Ivanov, A. (1991). *Higher School in Russia in the Late 19th – Early 20th Centuries.* Moscow: Institute of History of the Academy of Sciences of USSR. [In Russian].
72. Ivanov, A. (1999). *Russian Students in the Late 19th – Early 20th Centuries. Social and Historical Destiny.* Moscow: Rosspen. [In Russian].
73. Kolesnyk, V. et al. (2014). *History of the University of Kyiv.* Kyiv: Kyiv University Press. [In Ukrainian].
74. Kyiv Commercial Institute. (1911, August 16). *Kyiv Review*, 2, 1. [In Russian].
75. Kobchenko, K. (2007). "Saint Olha's Women's University": *The History of Kyiv Higher Courses for Women.* Kyiv: Lesia. [In Ukrainian].
76. Kovalevskiy, M. (1960). *At the Beginnings of Struggle.* Innsbruck: M. Kovalevska. [In Ukrainian].
77. Makarov, A. (2005). *Kyiv Antiquity in Persons. 19th Century.* Kyiv: Trust. [In Russian].
78. Messhershkiy, V. (2010). For the Great Russia. Against Liberalism. Moscow: Institute of Russian Civilization. [In Russian].
79. Sorokin, P. (1992). *Human. Civilization. Society.* Moscow: Politizdat. [In Russian].
80. Samoilenko, H. & Samoilenko, O. (2005). *Higher School of Nizhyn: History Pages.* Nizhyn: Nizhyn Gogol State University Press. [In Ukrainian].
81. Spektorskij, E. (2007). *Centennial of Saint Vladimir Kyiv University.* Kyiv: Kyiv University Press. [In Russian].
82. Ulianovskyi, V. (2007). *Twice Professor: Stepan Holubiev in University and Academic Contexts.* Kyiv: Phoenix.
83. Huberskyi, L. (Ed.). (2014). *Saint Vladimir University: Students Life in 1834-1917. Collection of Documents.* Kyiv: Kyiv University Press. [In Ukrainian].
84. Huberskyi, L. (Ed.). (2010). *Kharkiv University of the 19th – Early 20th Centuries in the Memories of Professors and Graduates. Vol. 2.* Kharkiv: Saga. [In Ukrainian].
85. Chutkyi, A. (2018). Higher Education Institutions of Kyiv in the conditions of the First World War: Student's Attitude to Mobilization as an Indicator of Loyalty to the Empire. *Hileia*, 136 (9), 120-126. [In Ukrainian].
86. Chutkyi, A. (2013). *Kyiv Commercial Institute: Origins and Historical Progress (1906-1920).* Nizhyn: [s. n.]. [In Ukrainian].
87. Chutkyi, A. (2013). Mytrofan Dovnar-Zapolskyi as a Founder of the First Economic Higher Institute in Ukraine. *Belorussian Historical Almanac*, 4 (165), 14-26. [In Belarusian].

Надійшла до редколегії 16.09.19

A. Chutkyi, Dr. Habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVERYDAY LIFE OF KYIV STUDENTS IN THE EARLY 20th CENTURY

In this article, we have studied constituents that comprised everyday life of students of the Kyiv Commercial Institute before the start of the WWI. This topic has not received much attention from scientists, but it is nevertheless important, since it helps to "take a look" without redundant fervour at the real atmosphere of student life and that of the Kyiv populace in early 20th century on the whole, furthermore when it's provided by evidences of contemporaries of that time.

The special attention is devoted to things that were not usual for everyday life such as theft incidents, foreign trips of students (despite bad material situation), red-tape when receiving documents, spreading of untruthful information by students about their peers, etc.

In this paper, we explore such facets of everyday life as how students got married and what they did when they were sick. In particular, the current at that time procedure provided that a permission to get married could be obtained from a university's administration, where a student studied. The thing is that Offices of the Registrar in universities checked personal files of those who requested such a permission for any reasons to refuse them. If students were sick for a long time, they had to provide a sick note from their attending doctor or medical institution where they were being treated. The author also has found an unappealing aspect in every-day life of students namely the fact that sometimes they were cruel toward the staff of a university.

Naturally, studying was a considerable part of every-day life of students. However, this part of every-day life of students having been studied a lot by other scientists, it has not been examined in this paper. We mentioned only several cases of obtaining a second education or transferring of a student from one university to another as well as the enrolment procedure. In respect of the last component we have found out a number of documents that requested protection during enrolment.

Keywords: history of everyday life, urban studies, student community, high school, history of Kyiv, history of Ukraine in the 20th century.

УДК 929+054.52(=161.2)"194/195"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.10>

Ю. Шемета, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0003-0698-8374

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНСЬКА РЕЕМІГРАЦІЯ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТНИХ ВИДАНЬ УРСР 1950–1960-х РОКІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Своєрідним явищем повосного життя в УРСР стало повернення українських емігрантів. Частина сподівалася на покращення економічного становища: забезпечення стабільним заробітком і житлом. Інша частина виявляла виразні прорадянські настрої. На підставі аналізу публікацій газетних видань УРСР 1950–1960-х рр. як часу найінтенсивнішого руху повернення з погляду біографічної складової проаналізовано походження, вік, майнове соціальне становище, політичні вподобання та активність реемігрантів. З'ясовано, що найбільша кількість мешканців українських земель виїздила із західної їхньої частини у період до Другої світової війни. Українці вирушали до Європи та Америки: Франції, США, Канади, проте найбільша їхня кількість опинилась у країнах Латинської Америки, зокрема в Аргентині. Це були переважно сімейні люди, які виїздили родиною з метою придбати землю і господарювати на ній. Проте успіхи у сільському господарстві Аргентини, Уругваю, Парагваю та Бразилії у тих, хто повернувся, були незначними через важкі умови праці в незвичному кліматі. Багато хто змушений був покинути землю і працювати в містах на різних роботах. Можна стверджувати, що серед реемігрантів переважали сільськогосподарські робітники та працівники промисловості й сфери обслуговування. Багато хто брав участь у страйках, профспілковому русі, культурних організаціях, що мали контакти із СРСР.

Визначено, що вони були здебільшого сімейними людьми, мали по кілька дітей, проживали разом і в країнах, з яких поверталися, і в Україні. Одиначами були ті, хто виїздив із Канади та США. Порівняно незначна їхня кількість, здебільшого люди літнього віку, намагалися оселитися там, звідки були родом. Більшість виявляла мобільність і здатність до розриву зі звичним способом життя і переїздила до різних регіонів УРСР та СРСР, надаючи перевагу життю у містах.

Необхідно враховувати специфічність радянської преси, яка не повідомляла про негативи процесу рееміграції й його особливості, її заідеологізованість. Проте з неї ми можемо скласти портрет реемігранта: переважна більшість мала прорадянську позицію, була працелюбною частиною соціуму, надавала перевагу робітничим професіям і прагнула отримати освіту.

Ключові слова: українська еміграція, реемігранти, біографістика, колективний портрет, газетні видання УРСР.

Постановка проблеми. Питання еміграції наразі доволі гостро стоїть перед українським суспільством. На нашу думку, попри актуальні саме для сьогоднішнього підстави й обставини еміграції, важливим було би залучити досвід минулого, у тому числі рееміграції. Було би не зайвим розглянути процес повернення українців на батьківщину з погляду розгляду їхніх біографій на матеріалі радянської преси (з урахуванням певної заангажованості авторів та особливостей викладу інформації). У дослідженні використано матеріали газетних загальноукраїнських та регіональних видань стосовно уродженців українських теренів, що висвітлювали процеси їхньої рееміграції впродовж кінця 1940–1950-х рр. як періоду її високої інтенсивності й показовості; виокремлено біографічні нариси та згадки різного обсягу та інформативності про близько 350 осіб і членів їхніх родин (можливі окремі статистичні похибки підрахунків).

Аналіз історіографії. Проблематика еміграції та репатріації українців викликала інтерес дослідників, натомість значно менше приділялося уваги питанням рееміграції. Рееміграції з Франції та Аргентини присвячені роботи С. Ткачова [75] та С. Шабельцева [76], у них викладено термінологію, хвилі еміграції, причини порівняно слабого дослідження процесу тощо. Але розгляду особистісного моменту повернення українців на рідну землю практично не здійснювалося [74]; не до кінця з'ясованою є їхня доля на батьківщині.

Мета статті. Метою дослідження є виокремлення та аналіз інформації, наявної у періодиці, що стосується обставин повернення українців, їхнього економічного та політичного досвіду, а також намагання пристосуватися до новітніх умов.

Основний виклад матеріалу. Повернення радянських громадян було обумовлене низкою причин. Мали значення створення 1944 р. при Раднаркомі СРСР Управління уповноваженого у справах репатріації, агітаційна робота [73] радянської влади, внутрішні обставини країн, у яких проживали українці. Головним спонукальним мотивом еміграції свого часу став зарібок коштів і допомога рідним. Згідно з інформацією,

яку містила радянська преса, більшість одиноких українців виїздила з метою заробити і повернутися додому. Сімейні вирушали на заробітки, купували землю ще на батьківщині або в країнах Південної Америки, плануючи облаштуватися там назавжди або на тривалий час. Виїздили самотужки чи за допомогою агентів. Спродували землю і наявне майно, як Василь Тихоход (Буковина) [23, с. 3], брали позику в банку, як Степан Дідик (Закарпаття) [51, с. 3], у корчмаря чи інших осіб, як П. Добр і Юрій Іванович Дубанич (Закарпаття) [64, с. 2; 33, с. 4.], сплачували вартість переїзду до Канади, Бразилії, Уругваю. Бували випадки, коли могли відправити за кордон когось одного за рахунок статків інших: мати Григорія Івановича Фурдаса з Галичини продала хату і корову [15, с. 4], Іларій Миколайович Олексюк з Буковини – землю і корову [58, с. 4].

Згрупувавши наявні відомості, які не є вичерпними і можуть бути відкориговані або доповнені, можна виділити такі основні параметри розгляду біографій репатріантів:

1) Мотиви виїзду: *економічні* (переважна більшість), *політичні* (11 випадків: Веніамін Григорович Селецький, І. Хижняк [67, с. 4], Дмитро Апостолов (гіпотетично імперська, постімперська Росія), Йосип Крутії (УНР) [34, с. 4], Еммануїл Петрович Орлик-Пітенко, УСРР [49, с. 3], Ф. А. Щетинська (Румунія; зазначала, що втікала від бояро-румунських окупантів [47, с. 3]), Іван Михайлович Бисага, який за невказаних обставин опинився у ФРН у 1952 р., оскільки не підпадав під амністію як член дивізії СС "Галичина" [9, с. 4], Богдан Грейнюк (ЗУНР) [18, с. 2-3], Олександр Гнатович Гончаров виїхав попри власне бажання як слуга білогвардійського офіцера [57, с. 4]; *релігійні або етнічні* (10 випадків: Людмила Юліївна Гехлер виїхала з СРСР у 1942 р. до Німеччини як фольксдойче добровільно [16, с. 2]; Поліна Тепер [60, с. 4], Лілія Радзивіловська [52, с. 4], Фішель Бендер – до Ізраїлю (останнього до виїзду привела активність у діяльності місцевої релігійної громади [8, с. 3]); члени родин іспанців-репатріантів, які народились в СРСР – дружина і діти Віктора Фернандеса, діти Хосе-Рамона Фернан-

деса [39, с. 3], дочка Кармен Ости [50, с. 4]); *змішані* (2 випадки: Михайло Іванович Маруняк [38, с. 3], Львівщина; Мина Мельничук, Волинь). М. Маруняк, злидар і безробітний, опинився в еміграції через випадкову участь у робітничій демонстрації у Львові та втечу з ув'язнення. У Стамбулі на відповідь про те, куди його повернути, сказав, що не має батьківщини. М. Мельничук, отримавши фах коваля, не зміг влаштуватися на роботу в Ковелі, оскільки не був католиком [53, с. 3].

2) Країна виїзду, прибуття і повернення. Найбільше виїздили до інших країн з українських етнічних територій "панської Польщі", як Трохим Аполінарівич Білоус [10, с. 3], Корній Юхимович Савчук, Анатолій Васильович Мельничук, Сергій Маркович Лебідь з родиною, Яків Архипович і Тетяна Григорівна Осинські, Іван і Яків Губчики з батьками [21, с. 3]; Чехословаччини – Петро Михайлович Добрай, Макар Жук, П. Добр [64, с. 2], родини Павла Юрійовича Распопи [65, с. 2] і Михайла Михайловича Старости [63, с. 2]; рідко – УНР чи ЗУНР – Й. Крутії і Б. М. Грейнюк; Румунії – В. Тихоход із дружиною, Афанасій Ксенофонтівич Яковенко [19, с. 3], І. М. Олексюк; території колишньої Російської імперії (Поділля – Меланія Автономівна Біла, Крим – А. Сосновий, південь України – І. Хижняк); невідомо, з УНР чи постімперської Росії виїхала родина Таїсії Жаспар (Франція) [29, с. 3]; СРСР (Л. Радзівіловська, І. Аптекарь [6, с. 4], Пейсах Ойзерович Гонорадський) та ін.

Країна прибуття не завжди збігалася із країною, звідки емігранти поверталися. Найбільшою прив'язкою до місця відзначалися емігранти до Канади і європейських країн. Наприклад, П. Добр, попри те, що об'їхав усі США, повернувся до України саме з Канади, до якої виїхав 1929 р.

Натомість ті, хто вирушав до Південної Америки, могли декілька разів змінювати країну проживання. Т. А. Білоус побував у Канаді, Бразилії, зрештою опинився в Уругваї. Парагвай найчастіше змінювали на Аргентину (сім'я Євстафія Григоровича Бордака [39, с. 3], Михайла Копачинського, Микола Іванович Романюк [46, с. 3]).

У загальному підсумку маємо такі відомості по реемігрантах: Аргентина – 89 випадків повернення; Канада – 19; Уругвай – 10; Франція, Бельгія, Бразилія, США – 7; Парагвай, Ізраїль – 6; Іспанія – 4; ФРН, Німеччина (не зазначено, яка саме), Чехословаччина, Польща, Бразилія-Італія, Італія – 1, не сказано, звідки повернулись – 11; близько 35 випадків – були в Бразилії, Парагваї, Уругваї та Аргентині, повернулись з Аргентини.

3) Соціальне походження емігрантів і соціальний статус у країнах проживання. Переважна більшість тих, хто виїхав у пошуках кращої долі, мали селянське походження, рідше належали до ремісничих і робітничих родин.

Серед заможніших емігрантів були переважно ті, хто мав політичні мотиви для виїзду. В. Г. Селецький був поручиком російської армії, в еміграції опинився, втікаючи з врангелівськими військами [44, с. 3]. Д. Апостолов 1913 р. закінчив Ростовське морехідне училище [45, с. 3]. Ф. А. Щетинська мала змогу закінчити в Парижі медичний факультет університету. Т. Жаспар була дружиною службовця французької концесії Шанхаю. Е. П. Орлик-Пітенко закінчив Тифліське піхотне училище і до еміграції у 1922 р. став підпоручиком. Іноді на соціальному статусі емігрантів не наголошувалося з огляду на те, що частина їх досягла у капіталістичному світі успіхів.

У публікаціях часто вказувалося на те, що емігрантам жилося вкрай тяжко через погані умови життя і праці. А надто – постійну загрозу залишитись без ро-

боти і невпевненість у завтрашньому дні. Софія, дружина Т. А. Білоуса, згадувала про халупи-ранчі, у яких жили уругвайці – стовпчики, обтягнуті мішковиною або бляхою, обліплені болотом. Натомість радянська влада ("спасибі Сталіну") дала їм квартиру і роботу. Про подібні умови проживання згадують П. Добр, який мешкав у Канаді в халабуді з дошок, С. Дідик там само – у бараці на 200 чоловік, Григорій Брунець, якому в Аргентині доводилося жити в бараці без підлоги та ліжка, харчувався хлібом з мате на сніданок і юшкою з червеного м'яса на обід.

Важкими були кризові 1930-ті, згодом у частини українців життя почало налагоджуватися. Так, родина М. А. та Івана Васильовича Білих із Канади могла дозволити собі будинок і університетську освіту для сина [28, с. 4], родина Іщиків мала майстерню в Аргентині [66, с. 3].

В. Тихоход з родиною корчував ліс у Бразилії, Олексій Харитонович Андрійчук, Петро Андрійович Банадик [20, с. 3], Л. Демчук, О. Грин [72, с. 3] серед спеки і хмар комарів – у Парагваї, Харитон Матвійович Котовський – в Аргентині [56, с. 3]. Вирощували кукурудзу, пшеницю, бавовник, тютюн. Імовірно, ці випадки були пов'язані з тими, хто працював на власній землі, яку потім продав. Федір Бортнічук у провінції Чако в Аргентині мав половину тютюнової ферми, але продав через борги [53, с. 3]. Власну ферму в Канаді мав чоловік Марії Іванівни Турковської, але розорився [7, с. 3].

Більшість тих, хто опинився у Південній Америці на викорчовуванні лісу, рано чи пізно намагалися влаштуватися робітниками на фермах або в містах. Іноді при цьому змінювали країну.

У сільському господарстві Канади, США і країн Південної Америки працювало 24 сім'ї чи окремі особи: П. Добр – на фермі, згодом – заводі автомобільних шин, С. Дідик – на фермі та будівництві дороги [51, с. 3], Микола Семенович Андрейків – на фермі й лісорозробках [27, с. 3], Іван Андрусик [55, с. 3], П. М. Добрай – на фермі чорноробом [25, с. 2] (усі в Канаді); І. М. Олексюк – на фермі та залізниці, Максим Юрійович Соляник – на фермі та чорноробом (обоє – у США); Яків Олексійович Дмитрук – на тютюнових плантаціях, згодом залізниці [11, с. 2], Федір Дем'янович – на фермі, Іван Ягусечко – на фермі, згодом у філії "Дженерал Моторс" робітником [53, с. 3] (усі в Аргентині). Степан Кирилович Біщук в Аргентині корчував ліс, ловив рибу, був моряком, працював на фермі, зрештою став муляром [9, с. 3].

Виключно робітниками були 12 згаданих у статтях за фахом осіб: батько О. Ярошука, який працював на будівництві в Аргентині [47, с. 3], Василь Мальчевський – у шахті в Канаді [40, с. 4], В. Софіянчук – у Тьонвілі (Франція), Є. Іванов – у Бельгії [55, с. 3], І. Хижняк – слюсарем вищого розряду у Франції, М. Суровцев – на абразивному заводі з 1937 р., Іван Артемович Микитчук – слюсарем в Аргентині [72, с. 3], Ксенія Шишацька 20 років – на текстильній фабриці (Аргентина) [71, с. 4], Василь Ривак – робітником нью-йоркської механізованої пекарні [53, с. 2-3], М. Тарновська – швейної фабрики там само [59, с. 2], Дмитро Васильович Дан – шахтарем у Бельгії [69, с. 3], Яків Губчик – у меблевій майстерні.

Практично всі вони так чи інакше стали кваліфікованими робітниками (Д. В. Дану дозволили виїхати як кваліфікованому працівнику лише тоді, коли він втратив здоров'я), як і багато хто з тих, хто починав на фермах. А наявність землевласників може вказувати на не такий уже низький соціальний статус українських емігрантів.

Необхідно також ураховувати політичні симпатії тих, хто виїздив до СРСР: серед них не мало бути "капіталі-

ств", або преса не надто хотіла приділяти цьому увагу. Уже зазначалася згадка про сім'ю Якіма Ісаковича Іщика, яка мала власну майстерню з ремонту електроприладів. Ф. А. Щетинська була, як зазначала сама, забезпечена матеріально, лікарем і митцем. Т. Жаспар отримала фах художника за кордоном. Лікарем-терапевтом у Ворошиловграді після повернення з Бельгії у 1956 р. працював І. К. Шляхта [48, с. 2].

4) Освітній рівень. Очевидно, у трьох осіб була вища освіта – медична у Ф. А. Щетинської (як і в її чоловіка; Франція, отримали за кордоном), Л. Радзівіловської (СРСР) та І. К. Шляхти (Бельгія). Імовірно, вищу медичну освіту мав О. Ярошук (Аргентина), оскільки вступив на 5-й курс Чернівецького медінституту й отримав право працювати в обласній лікарні. Єва, дочка Ю. І. Олексівича, в Аргентині вчилася на бухгалтера. Е. П. Орлик-Пітенко у Болгарії самотужки підготувався і склав іспит за програмою гімназії. В. Білий закінчив університет у Канаді, щоправда, працював там робітником.

Навчання у школі за кордоном було платне, цим пояснювали відсутність освіти або отримання домашньої (син Х. М. Котовського Анатолій вчився читати й писати у старшого брата). Аргументом також було те, що школи знаходились далеко від місця проживання. Більшість усе-таки були грамотними. Дехто з дітей вступав до радянських шкіл у різні класи відповідно до рівня підготовки. При цьому варто пам'ятати про платність вищих класів середньої школи до травня 1956 у СРСР і про такі самі проблеми з відстанями.

Діти К. Ю. і Євгенії Хомівни Савчуків – Соня, Ліда і Андрій пішли у 7-й, 5-й і 2-й класи школи (Аргентина); син Максима Миколайовича Яворського Анатолій, який повернувся 1952, у 1956 закінчив середню школу (Уругвай); Ірина, дружина Павла Василюка, свого часу закінчила 3 класи школи (Аргентина), її брат Петро Конюх у 1957 відвідував 5-й клас вечірньої [24, с. 3]; син М. І. Маруняка Ришард – 5-й клас (Польща); дочки Михайла Павловича Денегі Маруся – 10-й, Ганя – 5-й (Аргентина) [14, с. 2]; онук Юхима Олексівича Петро в Аргентині відвідував 2-й клас, тут – 1-й, але виключно через мовні проблеми, а дочка Єва ходила до вечірньої школи, уже маючи набутий фах бухгалтера; старший син Ф. А. Щетинської навчався на третьому курсі французького відділу романо-германської філології в університеті Чернівців. Діти Д. В. і Ганни Данів отримали у Бельгії початкову церковну освіту. Загалом маємо 34 випадки набування освіти за кордоном, про які було окремо згадано.

Переважає більшість дітей реемігрантів отримували середню (у тому числі у вечірніх школах), середню спеціальну та вищу освіту в СРСР. Зокрема, В. Білий навчався у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, Степан та Юліан Журавецькі – відповідно у Єнакієвському металургійному й вечірньому гірничому технікумах. Дружина І. К. Шляхти стала студенткою Ворошиловградського педінституту. Дочка Д. Апостолова Марія отримувала освіту в інституті іноземних мов у Москві (не зазначено, у якому саме).

5) Політична активність і погляди. Політична активність іммігрантів у країнах їхнього проживання часто ставала причиною їхнього повернення.

Її можна аналізувати за такими основними проявами: соціально-економічним (участь у робітничих рухах і страйках), політичним (участь у виборах, політичних партіях та організаціях) і політично-культурницьким (участь у діяльності різноманітних товариств, збирання коштів тощо). Окремі іммігранти виявляли активність у всіх.

Погляди всіх реемігрантів були прорадянськими. Принаймні інформації про інші преса УРСР не містить. Імовірно, що потреби агітації та пропаганди вимагали описувати українців, які поверталися, виключно симпатиками СРСР. Можна припустити, що частина реемігрантів керувалась мотивами повернення до рідних. Це особливо стосується тих, хто виїздив, залишивши дружину і дітей. Або таким: І. А. Микитчук зазначав, що не боявся безробіття, як переважна більшість інших, але тужив за батьківщиною.

Лише одна реемігрантка заявляла про аполітичність, причому в контексті того, що не брала участі у виборах в Аргентині, натомість у радянських, звісно, буде (К. Шишацька).

На жаль, переважна більшість реемігрантів, якщо вірити публікаціям, вважала себе не так українськими людьми, як радянськими. Частина з них захоплювалася російською літературою, брала участь у діяльності російських товариств, вивчала радянський гімн і вважала однаково рідною і рідну землю, і Москву. Восьмирічна онука вихідців з Володимира-Волинського Гридасових Нюра, по прибутті аргентинського пароплава до Одеси, з гордістю заявила, що вона "русская" [61, с. 3]. Російськими емігрантами вважали себе Е. П. Орлик-Пітенко, І. Хижняк, людиною з Росії – Л. Ю. Гехлер.

У страйках і виступах брали участь 12 осіб. П. Добр – у Канаді, у США хотів створити профспілку; С. Дідик був членом профспілки й учасником страйків у Канаді, причому відмовлявся страйкувати під час війни, оскільки Канада була союзником СРСР; Л. Демчук взяв участь у протестах робітників Аргентини. В. Г. Селецький страйкував у Франції. 1932 р. до заводу Форда в Детройті ходив у голодний похід В. Зозуляк [30, с. 3], за що був заарештований на 7 місяців.

Причетними до діяльності політичних партій і організацій зазначають п'ятьох осіб: Олена Білоус, дочка Т. А. Білоуса, говорила про Комуністичну партію Уругваю, але її участь у партійній роботі може бути поставлена під сумнів. Й. Крутий був членом УСДП за кордоном, брав участь у роботі II Інтернаціоналу; був також секретарем ЦК УСП, метою якого було повалення радянської влади. У Франції В. Г. Селецький співпрацював з організацією "Спілка радянських патріотів" і з врангелівця перетворився на прихильника комуністів. Ким тільки не був І. М. Бисага: американським розвідником, пізніше у Франкфурті став членом ОУН, у Мюнхені – керівником Мюнхенської станиці ОУН, шпигував за українцями, які працювали на англійську розвідку.

М. А. Біла виявляла активність майже в усіх доступних сферах. Так, окрім участі у виступах, відвідувала засідання робітничих гуртків, поширювала газети відповідного профілю, агітувала робітників вступати до профспілок, за що її двічі звільняли з роботи. Після війни працювала в "Канадському комітеті захисту миру" і була головою місцевого "Слов'янського комітету".

Що ж до виборів, то, оскільки часто іммігранти залишали попереднє громадянство, що позбавляло їх громадянських прав, або з низки інших причин, участь у них вони брали вкрай рідко, і ніколи – як кандидати. Федора Івановича Гуля позбавили права голосу за політичну активність (Бразилія), Степана Антоновича Гасюка – за участь у 1936 в Інтернаціональній бригаді в Іспанії (Канада) [2, с. 3].

Чи не поодиноким свідченням є участь у виборах у Бразилії: Михайло Васильович Тихоход згадує голосування на парламентських виборах за господаря плантації, на якій працював, не маючи громадянства, лише на підставі анкети. Згодом, живучи в "Руській колонії", голосували за президента Жетуліу Варгаса.

Але після скасування за його часів конституції втрачено право голосу.

Згадано 18 випадків участі українців у роботі культурних товариств, або товариств, що могли мати політичний характер. Микола Олексійович Гайовий в Уругваї став активним учасником "Товариства імені Тараса Шевченка", яке, проте, отримуючи літературу із СРСР, стало "інтернаціональним" і дістало іншу назву – "Культурний центр імені Максима Горького" [13, с. 3].

Т. А. Білоус, очевидно, був учасником "Товариства слов'ян" в Уругваї 1949 р., яке допомогло коштами на повернення; дочка Олена за дорученням "Культурного центру імені Максима Горького" збирала підписи під Стокгольмською відозвою і Зверненням Всесвітньої ради миру про укладання Пакту миру (1950). Їздила на Всесвітній фестиваль молоді у Берліні (1951).

К. Комарук-Лазарчук, як і інші, брав участь у роботі клубів або товариств імені Толстого, Горького, Белінського, Миколи Островського, які формально вважались спортивними (Аргентина), де читали твори цих авторів і радянські газети, видавали газети українською та російською мовами [43, с. 4].

С. Кундеус зазначав, що разом з дітьми збирався із земляками, читали Горького, Маяковського, Толстого, Пушкіна, Чехова, Шевченка [36, с. 3; 72, с. 3] (Аргентина). Максим Миколайович Яворський [37, с. 3], ще перебуваючи в Бразилії, їздив до Аргентини з польської колонії "Гаверівки" по газети "Українська газета" і "Наш голос" (російська), оскільки в Бразилії прорадянська преса була заборонена, співпрацював із центром імені Горького (Уругвай). А. Котовський друкував прорадянські вірші та оповідання в місцевих україномовних газетах Аргентини, таврував націоналістів. Членом українських товариств імені Шевченка та Павла Тичини був В. Чуйко (Аргентина). Проте в його розумінні, або в розумінні автора публікації, різниці між українцями та росіянами він не відчував, і товариства імені Шевченка та Пушкіна були йому однаково близькими.

Степан Олександрович Гржибовський відзначав участь родини в діяльності аргентинських культурно-освітніх товариств, в основі виникнення яких лежала ідея допомоги Країні Рад у роки війни, за що поплатився свободою, оскільки культурницька робота не заборонялася, а от політична – так [32, с. 3].

В. Білий (Канада) був делегований на Всесвітній фестиваль молоді у Варшаві (1955), у рамках якого відвідав СРСР. М. І. Турковська була присутня на урочистостях із приводу річниці Жовтня в радянському посольстві Канади. Щоправда, вона ж свого часу взяла участь у фестивалі, присвяченому 100-літньому ювілею Т. Шевченка, який проходив у Торонто.

В. Тихоход збирав гроші в Уругваї на допомогу радянській армії під час війни, його співвітчизник М. М. Яворський – внески до Червоного хреста СРСР у рамках бразильського "Комітету допомоги Батьківщині імені Доватора". Г. І. Фурдас в Аргентині долучився до створення спільного з білорусами "Комітету захисту Батьківщини", за допомогою якого відправили три транспортні з речами і листами до червоноармійців. У Канаді М. І. Турковська співпрацювала з "Червоним хрестом", беручи участь у концертах, під час яких збиралися кошти у фонд допомоги радянській армії, захисникам Сталінграда і Ленінграда, сиротам Радянської України. Зрозуміло, що таких випадків (відомо про 6) мало бути значно більше.

Преса згадує 10 випадків арештів українців за політичну активність. В. Бабій 4,5 роки провів у в'язниці лише за те, що розповідав, як добре у радянській країні, за що його покинула дружина-аргентинка [72, с. 3]. Дем'ян Дем-

чишин спілкувався із росіянами й білорусами, під час війни поширював листівки із закликом допомагати СРСР, за що був заарештований на 2,5 роки (Аргентина) [26, с. 2]. Е. П. Орлика-Пітенка 1930 р. арештовувала турецька влада за підозрою в комуністичній агітації.

Загалом, з огляду на настрої реемігрантів, політична активність була порівняно високою у сфері діяльності різноманітних товариств, призначення яких було далеке від інтересів українства. На жаль, про участь у національних організаціях, з огляду на джерела, судити не доводиться.

6) Вік та сімейний стан. Є близько сотні докладних, згадок про час народження, роки перебування за кордоном і час повернення, що дає можливість визначити вік реемігрантів. Вік можна встановити за класами, у яких навчалися діти, проте не завжди точно, адже часто школярі були старшими за програму.

Переважає більшість емігрантів виїздила у проміжку між 1929 та 1937 у віці 20–30 "з гаком" років. Дехто з них зауважував, що в країні імміграції вони уже вважалися немолодими й не завжди придатними до праці. Найстарші реемігранти – Д. Апостолов, якому на час переїзду до СРСР у 1949 р. було 62 роки, отже, він народився 1887 р. І. Цвик народився 1888 р., повернувся 1956, виїхав до Аргентини 1928 [68, с. 3]. Наймолодшому, Ігорю Маруняку, у березні 1958 р. виповнилося півроку, батько переїхав до Львова з Польщі у 1957, отже, народитися мав за кордоном.

Одними з тих, хто найраніше виїхали, були Григорій Павлович Гриців – 1913 до США, та Й. Крутій – 1919 р. 1923 р. до Канади поїхав шукати щастя і, не знайшовши його, повернувся у 1949 р. П. М. Добрай. Близько 1926 р. виїхала з родиною Оксана Гридасова (повернувшись через 30 років), С. К. Біщук – 1928 до Аргентини; Йосип Омелянович Панасюк – до Аргентини, Ф. І. Гуль – до Бразилії, П. Добр – до Канади (1929).

Дуже рідко містяться чіткі вказівки про вік (19). І. Морозу було менше року, коли батьки повезли його до Аргентини у 1929, у віці 27 років із власною родиною повернувся 1956 [55, с. 3]. Г. П. Гриціву на час написання про нього публікації у 1950 р. було 57, причому на той час він ходив із ціпком. Максиму Опанасовичу Кондрашину виповнилося 8 років на час еміграції (1938), повернувся 27-річним [46, с. 3]. Дочка Віктора і Хосе-Рамона Фернандесів було по 5 років, а сину Іхнію та Кармен Гранелів Віктору – 6 у 1956, повернулись через рік [17, с. 3] тощо.

Порівняно незначна частина реемігрантів були одинокими: В. Лук'янюк, якому одружитися не дали постійні блукання в пошуках роботи та злидні, Дмитро Васильович Батюк, В. Г. Селецький, Г. Брунець, Л. Ю. Гехлер, яка мала німецьке та чеське коріння і, можливо, нервову хворобу. П. Я. Тепер вийшла заміж в Ізраїлі, там же і розлучилась. Частина залишала родини й перебувала за межами України вимушеними одинаками, як П. Добр, С. Дідик, М. С. Андрейків, І. Андрусик, І. М. Олексюк та ін. Прикметно, що більшість таких людей виїздили до Канади, США чи Європи – на заробітки, натомість до Південної Америки – родинами.

Дехто одружувався за кордоном, у переважній більшості випадків зі співвітчизниками, іноді з іноземками (5 випадків), зокрема Й. О. Панасюк – із іспанкою. Г. І. Фурдас, дружиною якого стала аргентинка, овдовівши, так і залишився сам, повернувся із дочкою. В. Бабія дружина-аргентинка покинула, залишивши із сином. Поліну Нуржинську, судячи з усього, залишив про переїзду з Бразилії до Італії чоловік, який поїхав працювати до Австралії.

Більшість реемігрантів виїздила і поверталась родинами, причому частині з них не вистачило коштів на переїзд, як родині сина Петра Осиповича Кудзина [3, с. 3], частина поверталась неодноразово (Сергій Ялоза, який зустрічав родину в одеському порту у квітні 1956, а сам прибув раніше). Дехто, імовірно, не поділяв ентузіазму родичів і не бажав залишати Аргентину чи іншу країну заради переїзду до України Рад, як Терентій Тимошук, чиї діти, опинившись в Україні, переконували батька наслідувати їхній приклад, попри "націоналістичну пропаганду", що примусила його завагатися [10, с. 2]; батьки братів Губчиків, одна з дочок Антона Кириловича Шурхала (син з невісткою і дві дочки приїхали з батьками) [5, с. 2]. Дехто вирішив зачекати, поки ті, що повернулися в Україну, не напишуть, як тут.

Треба сказати, що родини, які поверталися, були переважно великими: багатодітними, мали сестер, братів, онуків тощо. Лише у 25 родинах було по одній дитині або онуку, по двоє і більше – у 58 випадках. У родині Трохима Вікторовича Грушницького було четверо дітей (усі – дівчата) [42, с. 2], у М. М. Старости – п'ятеро, у Прохора Васильовича Корнюші [1, с. 2], М. В. Тихохода – по шестеро, у Вавилоків – семеро братів і дві сестри. Отже, можна припустити, що за сприятливих умов реемігранти могли би частково розв'язати демографічну проблему повоєнного часу.

Частина дітей реемігрантів за межами України (30 випадків): Євген, син А. В. Мельничука; Микола, син М. В. Тихохода; Оксана і Борис Нуржинські; Гриць, Йосип і Ганна, діти Є. Г. Бордака; Юрій, Дмитро та Іван Дани та ін. Так само, за кордоном народилися вже дорослі на момент повернення реемігранти – П. Нуржинська, Григорій Козюра, Лідія Сергійчук, Ніна, дружина Петра Дмитровича Кирися, дочка емігрантів з Білорусі.

Дехто не знав або погано знав українську мову, як, наприклад, Женья і Клара, дочки М. Ю. Соляника, який повернувся зі США у 1950; Оксана і Борис Нуржинські; Марія, дочка Івана Петровича Пушкаренка [70, с. 3]; Грицько Бордак мову знав, але читати й писати нею не вмів. Це може вказувати на раптовість рішення повернутися [4, с. 4; 70, с. 3].

7) Місце проживання, професійна діяльність і матеріальне становище після повернення. Приводами до повернення, окрім туги за батьківщиною, були економічні та ідеологічні переваги радянської системи. Як зазначав Михайло Белоусов (Канада), "найбільше мучить людей безробіття і непевність того, чи будеш працювати завтра" [46, с. 3]. Микола, син Т. А. Білоуса (Бразилія, Уругвай), характеризував західний світ як "царство темряви" з дикими звичаями, темрявою і розпустою. У Монтевідео, за його словами, не було хороших клубів, кінотеатрів, бібліотек, мало шкіл, зате багато тракторів, випивка, ігри, танці. Натомість у Костополі, де опинилась родина Білоусів, були кілька бібліотек, кінотеатр, стадіон, будинки культури, школи, педучилище.

З наявної інформації про місце вибуття і прибуття можна зробити висновок, що переважна більшість реемігрантів надавала перевагу містам, хоча виїздила із сіл, і обирала місце роботи на підприємствах. Таких випадків було близько 130 (за браком точної інформації одиницею обрахунку могла виступати як окрема особа, так і родина). 26 випадків стосувалися сільськогосподарства, 13 – службовців, 11 – пенсіонерів або осіб, які не працювали. Завідувачами сільських бібліотек стали Савелій Каузов, Іван Забродський, П. Я. Тепер; лікарями – І. Шляхта, Л. Радзівіловська, О. Ярошук; інженером – Е. П. Орлик-Пітенко; Єва Богдан – обліковцем; К. Комарук-Лазарчук – співробітником ковельської районної газети.

Повернулися до рідних домівок і працювали в колгоспі Антон Іванович Музиченко, Михайло Васильович Тихоход, Семен Пантелійович Сапелюк, Ю. І. Дубанич, П. Добр та ін. Роботи у промисловості надали перевагу Мойсей Спиридонович Нестерук – будівельник [62, с. 3], С. Ялоза – фрезерувальник паровозного депо імені Кагановича (Дніпропетровськ), К. Ю. Савчук – майстер і ткач Дарницького шовкового комбінату Києва. Багато хто пішов працювати на шахти або підприємства Донбасу, де був порівняно високий заробіток – В. М. Данилін [22, с. 3], Дмитро Ісакович Кирися [12, с. 3], Андрій Петрович Кондрашин, Іван та Анатолій Максимович Яворські. Родини братів Губчиків з Волині працювали на підприємствах Миколаєва.

Не завжди можна з'ясувати кількість людей, які виїздили з однієї місцевості, а поверталися до іншої. У публікаціях зустрічаються згадки про те, що з прибулих одним із рейсів корабля "Ентре Ріос" з Південної Америки 80 родин волинян половина погодилась поїхати на Донбас чи в інші регіони СРСР [54, с. 3]. Іноді, як у випадку з родиною Яворських чи Пушкаренків, реемігранти поверталися до рідних країв, а згодом приймали рішення податися на Донбас або в сусідню область, чи взагалі за межі України, зокрема до Білорусі (Кудзини), Росії (Макар Вавринюк) чи Казахстану (частина родини Конохів).

Повернулися туди, звідки виїхали, 44 родини або особи, зокрема А. К. Яковенко, родина Осинських, Ю. І. Дубанич, П. Добр. Не вказано, звідки людина виїхала чи точне місце повернення, у 69 випадках (Л. Демчук, В. Бабій). У 94 випадках реемігранти обирали місцем проживання міста поруч із тими населеними пунктами, звідки виїздили (Білоуси, Распопи, Корнюші, Олексівичі, Г. І. Фурдас).

Реемігранти могли розраховувати на одержання позики на господарство, будівництво будинків, допомогу на придбання будматеріалів. Місцеві органи влади зобов'язані були надати житлову площу (і це за умови, коли повоєнна руїна була подолана на папері), влаштувати на роботу, дітей – у дитячі садочки й на навчання. Похилого віку людям оформлювали пенсію з урахуванням стажу (виключно виробничого) за кордоном.

Відповідно газети рясніли повідомленнями про те, які житло, допомогу й роботу мали нові громадяни УРСР (44 згадки). Майже всі родини отримували квартири на дві та більше кімнат з, як тоді писали, "окремою кухнею й усіма вигодами" у містах, часто – у центрі міст. Ялози – квартиру у Кривому Розі, Бордаки – у Стрию, Королі – у Луцьку, Ішки – у Харкові. Копачинським надали квартиру у Хмельницькому разом із паливом. Рідше згадуються будинки: Кондрашини отримали будинок-квартиру на Донбасі; В. Софіянчук не задовольнився квартирою у Дніпродзержинську і взяв землю й позичку на будівництво будинку; власним будинком у Ворошиловграді міг похвалитися І. К. Шляхта; Лукашуки мали будинок у Полтаві, Бербеки – у Львові [35, с. 2].

У сільській місцевості отримували допомогу на придбання будівельних матеріалів і будівництво житла. Наприклад, родина П. Ю. Распопи вирішила мешкати в м. Мукачевому, для чого взяла грошову допомогу в облвиконкомі, а згодом – позичку в Комунальному банку на будівництво чотирикімнатного будинку. Павло Юрійович отримав пенсію, члени родини – роботу для дочки Маргарити на швейній фабриці, синів Павла і Василя – кондитерській, Івана – механіком на одному із заводів. Найбільше житло мали, мабуть, Старости в Ільниць на Закарпатті – будинок на шість кімнат.

У радгоспі Саки у Криму переселенці з Аргентини трималися разом, проживаючи поруч у чотирьох буди-

нках, причому у трьох із них мешкали Олексієвичі, в одному, збудованому власноруч, – П. В. Корнюша. Я. О. Дмитрук отримав будинок у колгоспі Ілліча Бахчисарайського району. У с. Івани на Харківщині К. П. Ковалевському місцеві колгоспники також допомогли збудувати будинок.

Одинаки могли отримати кімнату в гуртожитку, як Г. Брунець у радгоспі "Гурзуф", В. Г. Селецький, який проживав у квартирі з товаришем по роботі й заробіток якого дозволяв харчуватися, передплачувати газети, купувати художню літературу. Декому надавали тимчасове житло з перспективою обміну на краще (Г. І. Фурдас отримав кімнату з обіцянкою квартири).

У багатьох випадках повідомлялися розміри сукупного заробітку сімей, (наприклад, статки Старост обрховувалися доходом до 5 тис. руб. на місяць). Пенсії коливалися в районі 255–600 руб., заробітки – 700 – 3 тис. руб. (Г. І. Фурдас заробляв від 1700 до 2200 руб.; В. Данилін – 3 тис. руб. як забійник шахти Новодружівська тресту "Лисичанськвугілля", приблизно стільки ж – П. Д. Кириць на шахті 7-го тресту "Сталінвугілля").

Заробіток давав реемігрантам можливість відпочивати, купувати меблі, велосипеди й "коштовні речі". Щоправда, пенсіонер Андронік Аксентійович Бойда з пенсією у 255 руб. годував свиней на продаж, дехто мав підсобні господарства. Звісно, жоден переселенець не скаржився на нестатки. У газетних публікаціях не знайдено інформації про бажання реемігрантів повернутися назад. Однак у архівах є відомості про те, що воно виникло в переважній більшості "аргентинців", які на практиці відчули всі вади радянського способу життя [76, с. 102-103]. Не сказано і про ставлення місцевих мешканців до реемігрантів.

8) Опис зовнішності та фото. Описи зовнішності, на жаль, інформативністю не відзначаються: їх віднайдено 19. Переважна більшість зазначила поважний вік героя, зморшки, що, мабуть, мало підкреслити важку долю емігранта. А. В. Мельничук "невисокий на зріст, кремезний" зі зморшками, у робочому одязі [31, с. 4]. П. Кондрашин був худорлявим хлопцем із виснаженим обличчям, носив синю куртку і пілотку; І. М. Олексюк – літнім чоловіком, з покрояним зморшками чолом. Мабуть, найпоетичніше описано Д. В. Дана: "сині риси від вугільного пилу перетинають обличчя".

Іноді робився акцент на очі: Микола Тихоход з Уругваю – хлопчик із сірими очима; такі самі очі мав М. І. Маруняк; С. Дідик у 1955 р. був невисоким, згорбленим, міцним чоловіком у бежевій шапці, із блискучими очима і зморшками; І. Пушкаренко мав, імовірно, до 50 років, а також "юні, іскристі очі", упевнену ходу; карі очі були в Михайла Гречаного, онука А. В. Мельничука.

У 50 випадках замітки та статті супроводжувалися фото окремих осіб та родин: М. Гречаного і П. Я. Тепер за роботою, К. Ф. та А. В. Мельничуків – біля будинку, у якому вони отримали квартиру. Родина Кириць сфотографована в кімнаті з телевізором (1957), Сергій Яковлюк – під час промови в порту Одеси з нагоди урочистої зустрічі земляків з Латинської Америки, нові маленькі громадяни – під час запису до дитячого садочка у Єнакієвому тощо.

Дехто з емігрантів, як видно з фото, мав доволі хороши вигляд і одяг і, можливо, вирізнявся цим. Жоден із них не мав надмірної ваги.

Висновки. З огляду на вже згадану суб'єктивність матеріалу, у якому представлені відомості лише про прорадянську частину української еміграції, можна припустити, що її частка була доволі значною. Переважна більшість була родом із західних областей України, куди й намагалась повернутися, проте частина виявила ба-

жання переїхати до інших місць. Спонукальним мотивом для повернення стали постійні виснажливі пошуки роботи та загроза її втратити, а також, на нашу думку, страх перед майбутнім, яке не гарантувалося неосоціалістичними державами. Туга за батьківщиною відіграла далеко не вирішальну роль.

У газетних публікаціях бракує чіткості та структурованості відомостей про реемігрантів, проте ті, що є в нашому розпорядженні, дозволяють зробити висновки про їхній віковий, професійний, освітній, майновий і сімейний стан як окремої соціальної групи. Реемігранти 1950-х – це зазвичай люди з різних регіонів України, частіше – західних, сільської місцевості, як молодь, так і люди пенсійного і передпенсійного віку, які прагнули отримати середню та середню спеціальну освіту, обов'язково, незалежно від умов, у яких опинилися, уміли читати й писати. Це також сімейні, часто багатодітні українці з міцними сімейними цінностями, оскільки повертались родинами з дорослими дітьми й онуками, а згодом жили разом; працелюбні й активні.

Цікавим, на нашу думку, є те, що більшість не виявила бажання жити і працювати на землі, причому як у країнах, куди емігрувала, так і в СРСР, що може свідчити про своєрідну течію в урбанізаційних і модернізаційних процесах українського етносу, у рамках якого традиційно повелося, що шлях до кращих умов праці, привілейованого становища і денационалізації лежав через нездатність до праці в сільському господарстві. З іншого боку, проблеми, з якими стикнулися тодішні емігранти, за їх подолання в умовах сучасної України (найголовнішими з яких є питання роботи, заробітної платні та житла), зможуть спричинити процес нової рееміграції.

Список використаних джерел:

1. Автоматов М. Нема щастя за океаном, воно тут – на Батьківщині / М. Автоматов // Радянський Крим. – 1957. – 23 січ. (16). – С. 2; 24 січ. (17). – С. 2.
2. Альберт Д. Два світи – дві долі / Д. Альберт, М. Локшин, О. Матов // Вільна Україна. – 1957. – 22 лют. (45). – С. 3.
3. Андрієвський М. Вічний вогонь / М. Андрієвський // Чорноморська комуна. – 1956. – 8 трав. (91). – С. 3.
4. Андрієвський М. На рідній землі / М. Андрієвський // Чорноморська комуна. – 1956. – 21 лип. (119). – С. 4.
5. Андрієвський М. Повернення з-за океану / М. Андрієвський // Чорноморська комуна. – 1957. – 16 черв. (118). – С. 2.
6. Аптекарь І. Почему я покинул Израиль / И. Аптекарь // Львовская правда. – 1959. – 27 марта (72). – С. 4.
7. Бартошик А. Это было в Торонто / А. Бартошик // Львовская правда. – 1957. – 3 апр. (79). – С. 3.
8. Бендер Ф. "Рай", оказавшийся адом / Ф. Бендер // Знамя коммунизма. – 1960. – 12 июня (116). – С. 3.
9. Бисага І. М. Продажні душі / І. Бисага // Радянська Україна. – 1957. – 26 лют. (48). – С. 4.; 27 лют. (49). – С. 4.
10. Що бачив Трохим Білоус по той бік океану / О. Білоус, М. Білоус, С. Білоус, Т. Білоус // Червоний прапор. – 1956. – 2 верес. (174). – С. 3.
11. Богдан Є. Вони повернулися на Батьківщину / Є. Богдан, П. Дмитрук, М. Дмуховський // Червоний прапор. – 1956. – 12 жовт. (201). – С. 2.
12. Бронфман С. Знайдене щастя / С. Бронфман // Радянська Донеччина. – 1957. – 5 груд. (235). – С. 3.
13. Гаврилкин В. Сбывшиеся мечты / В. Гаврилкин // Львовская правда. – 1957. – 24 авг. (200). – С. 3.
14. Галяновський Б. В рідну сім'ю / Б. Галяновський, М. Бриневський // Прикарпатська правда. – 1956. – 21 квіт. (80). – С. 2.
15. Гарін М. Здрастуй, Батьківщино! / М. Гарін // Вільна Україна. – 1955. – 7 листоп. (265). – С. 4.
16. Гехлер Л. Весна человечества / Л. Гехлер // Знамя коммунизма. – 1958. – 14 марта (53). – С. 2.
17. Гранель І. Знову дома / І. Гранель // Кировоградська правда. – 1957. – 17 серп. (162). – С. 3.
18. Грейнюк Б. Запроданці із націоналістичного смітника / Б. Грейнюк // Радянська Донеччина. – 1959. – 10 черв. (134). – С. 2-3.
19. Григор'єв Є. Людина знаходить щастя / Є. Григор'єв. – Чорноморська комуна. – 1956. – 7 жовт. (199). – С. 3.
20. Губарчук П. На рідній землі / П. Губарчук // Радянська Україна. – 1956. – 24 трав. (119). – С. 3.
21. Губчик І. В дружной трудовой семье / И. Губчик // Бугская зоря. – 1957. – 19 дек. (147). – С. 3.
22. Данилин В. Обретенное счастье // В. Данилин // Ворошиловградская правда. – 1957. – 18 апр. (118). – С.

23. Дем'яненко М. В шуканні щастя // М. Дем'яненко, Г. Свіщенко // Радянська Буковина. – 1954. – 15 серп. (163). – С. 3.

24. Донченко І. Первіє радости / І. Донченко // Правда України. – 1957. – 14 февр. (93). – С. 3.

25. Драгуский І. За океаном горе й злидні / І. Драгуский // Молодь України. – 1953. – 11 січ. (8). – С. 2.

26. Егоров К. За океаном і дома / К. Егоров // Львовская правда. – 1956. – 14 сент. (216). – С. 2.

27. Євlampієв В. Знову в рідному краї / В. Євlampієв // Радянське слово. – 1956. – 11 трав. (93). – С. 3.

28. Ємець В. Це було в Канаді / В. Ємець // Радянське Поділля. – 1957. – 12 трав. (94). – С. 4.

29. Жаспар Т. На Батьківщині / Т. Жаспар // Вісті з України. – 1960. – Грудень (5). – С. 3.

30. Зозуляк В. Ось послушайте старого Зозуляка / В. Зозуляк // Радянська Буковина. – 1959. – 6 листоп. (219). – С. 4.

31. Іванович А. Люди, народжені вдруге / А. Іванович, А. Мироненко // Вільна Україна. – 1954. – 6 листоп. (264). – С. 4.

32. На своїй, на рідній Батьківщині / Ю. Іванюк, Г. Козір, П. Нуржинська, В. Тягульський // Вільне життя. – 1957. – 10 лют. (29). – С. 3.

33. Камышенко В. Однажды вечером / В. Камышенко // Советское Закарпатье. – 1958. – 5 окт. (235). – С. 4.

34. Крутий І. Розмова з політичним емігрантом Йосипом Крутиєм / І. Крутий // Радянська Україна. – 1954. – 30 лип. (178). – С. 2.

35. Кузьмин К. Они вновь обрели родину / К. Кузьмин // Львовская правда. – 1956. – 5 окт. (234). – С. 2.

36. Кухарчук-Лазарчук К. Обретенное счастье // К. Кухарчук-Лазарчук, С. Ялоза // Знамя коммунизма. – 1956. – 18 апр. (78). – С. 3.

37. Лещенко А. Під небом рідної вітчизни // А. Лещенко // Радянська Донеччина. – 1956. – 26 верес. (226). – С. 3.

38. Лугова А. Обов'язок людини / А. Лугова // Вільна Україна. – 1958. – 16 берез. (64). – С. 3.

39. Львовський М. Три Фернандеси / М. Львовський // Зоря. – 1957. – 24 берез. (59). – С. 3.

40. Мальчевський В. Моє життя в Канаді і на Україні / В. Мальчевський // Робітнича газета. – 1960. – 4 листоп. (259). – С. 4.

41. Маркелов П. Вдома / П. Маркелов // Радянське слово. – 1957. – 3 січ. (2). – С. 3.

42. Матов О. Добро пожаловать на рідну землю / О. Матов // Вільна Україна. – 1956. – 22 квіт. (96). – С. 2.

43. Мегелик Д. Возвращение / Д. Мегелик. – Рабочая газета. – 1958. – 23 нояб. (273). – С. 4.

44. Ми – радянські люди / Є. Мельничук та ін. // Вільна Україна. – 1956. – 28 квіт. (101). – С. 3.

45. Ми зігріті твоім сонцем, вітчизно / Д. Апостолов та ін. // Радянський Крим. – 1957. – 19 лют. (35). – С. 3.

46. Ми знайшли своє щастя на рідній Радянській Україні / М. Белоусов та ін. // Радянська Україна. – 1957. – 24 січ. (20). – С. 3.

47. Ми повноправні громадяни великої Радянської країни / Г. Огородник та ін. // Радянська Буковина. – 1957. – 1 берез. (42). – С. 3.

48. Могила О. Вони повернулись на Батьківщину / О. Могила // Радянська Україна. – 1956. – 1 груд. (304). – С. 2.

49. Орлик-Питенко Э. 35 лет без Родины / Э. Орлик-Питенко // Знамя коммунизма. – 1958. – 13 июля (137). – С. 3.

50. Оста К. Чому я не залишилась в Іспанії? / К. Оста // Київська правда. – 1957. – 12 трав. (95). – С. 4.

51. Полонский Р. Новый дом / Р. Полонский // Советское Закарпатье. – 1955. – 29 черв. (152). – С. 3.

52. Радзивіловська Л. Що я бачила в Ізраїлі / Л. Радзивіловська // Радянська Україна. – 1958. – 24 жовт. (248). – С. 4.

53. Радісно жити і працювати в рідному краї / Т. Бенковський та ін. // Радянська Волинь. – 1956. – 6 жовт. (199). – С. 3.

54. Ривак В. Зближує правда / В. Ривак // Вільна Україна. – 1959. – 21 серп. (196). – С. 3-4.

55. Своє щастя ми на радянській землі знайшли / І. Андрусик та ін. // Молодь України. – 1957. – 15 груд. (245). – С. 3.

56. Смешнов Н. Они вернулись на родную Украину / Н. Смешнов // Правда Украины. – 1956. – 22 сент. (224). – С. 3.

57. Сорокопуд В. Повернуте щастя / В. Сорокопуд // Ленінська правда. – 1958. – 12 січ. (9). – С. 4.

58. Сосновський І. В заоканському пеклі / І. Сосновський // Радянське Поділля. – 1950. – 15 лют. (34). – С. 4.

59. Тарновська М. Поговоримо відверто / М. Тарновська // Робітнича газета. – 1959. – 6 верес. (209). – С. 3.

60. Тепер П. Своїми очима: що я бачила в Ізраїлі / П. Тепер // Радянське Поділля. – 1958. – 5 листоп. (218). – С. 4.

61. Тимошенко І. Повернення / І. Тимошенко // Радянська Волинь. – 1956. – 3 лип. (№ 130). – С. 3.

62. Титаренко Н. Крылья / Н. Титаренко // Рабочая газета. – 1958. – 1 мая (103). – С. 3.

63. Угляренко П. Вдома / П. Угляренко // Закарпатська правда. – 1959. – 6 листоп. (262). – С. 2.

64. Угляренко П. Две жизни / П. Угляренко // Советское Закарпатье. – 1953. – 21 июня. (145). – С. 2.

65. Угляренко П. Родная земля / П. Угляренко // Советское Закарпатье. – 1956. – 1 янв. (25). – С. 2.

66. Улановський С. Життя починається знову / С. Улановський // Соціалістична Харківщина. – 1956. – 7 жовт. (200). – С. 3.

67. Хижняк І. Повернення / І. Хижняк // Червоне Запоріжжя. – 1956. 14 листоп. (124). – С. 4.

68. Цвик І. 29 лет за океаном // І. Цвик / Советское Закарпатье. – 1957. – 10 июля (169). – С. 3.

69. Черепин В. Він знайшов Батьківщину / В. Черепин // Закарпатська правда. – 1957. – 16 черв. (141). – С. 3.

70. Черненко С. Людина знайшла щастя / С. Черненко // Радянське Поділля. – 1956. – 14 жовт. (202). – С. 3.

71. Шишацька К. Земний уклін тобі, Батьківщино / К. Шишацька // Вільна Україна. – 1956. – 22 квіт. (96). – С. 4.

72. Щастя Вам на рідній землі, співвітчизники / В. Бабій та ін. // Радянська Донеччина. – 1956. – 1 лип. (152). – С. 3.

73. Гальчак С. Діяльність радянських репатріаційних місій на початковому етапі "холодної війни" / С. Гальчак // Вісн. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2011. – 4. – С. 555–561.

74. Жирнов Є. Вони з'їжджалися на Батьківщину [Електронний ресурс] / Є. Жирнов // Закон і бізнес. – 2006. – 31. – 5–11 серп. (31) – Режим доступу: https://zib.com.ua/ua/2643-voni_zizhdzhalsiya_na_batkivschinu.html.

75. Ткачев С. Исторические предпосылки реэмиграции украинцев из Франции после Второй мировой войны [Электронный ресурс] / С. Ткачев // Migracijske teme. – Zagreb, 1998. – 4. – S. 315–337. – Режим доступа: <https://hrcaak.srce.hr/file/186986>

76. Шабельцев С. В. Українські реемігранти з Аргентини (1950–1960-ті) / С. В. Шабельцев // Український історичний журнал. – 2002. – 5. – С. 92–104.

References:

1. Avtomatov, M. (1957, January 23-24). There is no Happiness Over the Ocean, it is Here, at Home. *Soviet Crimea*, 16-17, 2. [In Ukrainian].
2. Albert, D. et al. (1957, February 22). Two Worlds are Two Destinies. *Free Ukraine*, 45, 3. [In Ukrainian].
3. Andriyevskiy, M. (1956, May 8). Eternal Flame. *Black Sea Commune*, 91, 3. [In Ukrainian].
4. Andriyevskiy, M. (1956, July 21). At the Homeland. *Black Sea Commune*, 119, 4. [In Ukrainian].
5. Andriyevskiy, M. (1957, June 16). Return from Abroad. *Black Sea Commune*, 118, 2. [In Ukrainian].
6. Aptekar', I. (1959, March 27). Why did I leave Israel. *Lviv Truth*, 72, 4. [In Russian].
7. Bartoshik, A. (1957, April 3). It Happened in Toronto. *Lviv Truth*, 79, 3. [In Russian].
8. Bender, F. (1960, June 12). "Paradise", which Turned out to be a Hell. *Standard of Communism*, 116, 3. [In Russian].
9. Bysaha, I. (1957, February 26-27). Corrupted Souls. *Soviet Ukraine*, 48-49, 4. [In Ukrainian].
10. Bilous, O. et al. (1956, September 2). What did Trokhym Bilous see on the Other Side of the Ocean. *Red Flag*, 174, 3. [In Ukrainian].
11. Bohdan, Ye. et al. (1956, October 12). They Have already Returned to Their Homeland. *Red Flag*, 201, 2. [In Ukrainian].
12. Bronfman, S. (1957, December 5). The Founded Happiness. *Soviet Donetsk Region*, 235, 3. [In Ukrainian].
13. Havrilkin, V. (1957, August 24). The Dreams that Have Come True. *Lviv Truth*, 200, 3. [In Russian].
14. Halyanovskiy, B. & Brynetskiy, M. (1956, April 21). Into the Native Family. *Pre-Carpathian Truth*, 80, 2. [In Ukrainian].
15. Harin, M. (1955, November 7). Greetings, Motherland! *Free Ukraine*, 265, 4. [In Ukrainian].
16. Gexler, L. (1958, March 14). Spring of Mankind. *Standard of Communism*, 53, 2. [In Russian].
17. Hranel, I. (1957, August 14). At Home again. *Kirovohrad Truth*, 162, 3. [In Ukrainian].
18. Hreiniuk, B. (1959, June 10). Betrayers from the Nationalist Trash. *Soviet Donetsk Region*, 134, 2-3. [In Ukrainian].
19. Hryhoriev, Ye. (1956, October 7). Man Finds Happiness. *Black Sea Commune*, 199, 3. [In Ukrainian].
20. Hubarchuk, P. (1956, May 24). At Homeland. *Soviet Ukraine*, 119, 3. [In Ukrainian].
21. Hubchik, Y. (1957, December 19). In a Friendly Working Family. *Bug Star*, 147, 3. [In Russian].
22. Danilin, V. (1957, April 18). The Founded Happiness. *Voroshilovgrad Truth*, 118, 3. [In Russian].
23. Demianenko, M. & Svishchenko, H. (1954, August 15). In the Search of Happiness. *Soviet Bukovyna*, 163, 3. [In Ukrainian].
24. Donchenko, I. (1957, February 14). The First Joys. *Truth of Ukraine*, 38, 3. [In Russian].
25. Drahushkiy, I. (1953, January 11). There are the Grief and Poverty Over the Ocean. *Youth of Ukraine*, 8, 2. [In Ukrainian].
26. Yegorov, K. (1956, September 14). Over the Ocean and at Home. *Lviv Truth*, 216, 2. [In Russian].
27. Yevlampiev, V. (1956, May 11). In the Native Land Again. *Soviet Word*, 93, 3. [In Ukrainian].
28. Yemets, V. (1957, May 12). It was in Canada. *Soviet Podillia*, 94, 4. [In Ukrainian].
29. Zhaspar, T. (1960, December). At Homeland. *News from Ukraine*, 5, 3. [In Ukrainian].
30. Zozuliak, V. (1959, November 6). Listen to Old Zozulyak. *Soviet Bykovyna*, 219, 4. [In Ukrainian].

31. Ivanovych, A. & Myronenko, A. (1954, November 6). The People Who Were Born Again. *Free Ukraine*, 264, 4. [In Ukrainian].
32. Ivaniuk, Yu. et al. (1957, February 10). In Own Native Motherland. *Free Life*, 29, 3. [In Ukrainian].
33. Kamyshenko, V. (1958, October 5). Once in the Evening. *Soviet Transcarpathia*, 235, 4. [In Russian].
34. Krutii, Y. (1954, July 30). A Conversation with a Political Emigrant Josyp Krutii. *Soviet Ukraine*, 178, 2. [In Ukrainian].
35. Kuzmin, K. (1956, October 5). They Found Their Homeland Again. *Lviv Truth*, 234, 2. [In Russian].
36. Kukharchuk-Lazarchuk, K. & Yaloza, S. (1956, April 18). The Founded Happiness. *Standard of Communism*, 78, 3. [In Russian].
37. Leshchenko, A. (1956, September 26). Under the Homeland's Sky. *Soviet Donetsk Region*, 226, 3. [In Ukrainian].
38. Luhova, A. (1958, March 16). Human's duty. *Free Ukraine*, 64, 3. [In Ukrainian].
39. Lvovskiy, M. (1957, March 24). The Three Fernandez. *Star*, 59, 3. [In Ukrainian].
40. Malchevskiy, V. (1960, November 4). My Life in Canada and in Ukraine. *Labor Newspaper*, 259, 4. [In Ukrainian].
41. Markelov, P. (1957, January 3). At Home. *Soviet World*, 2, 3. [In Ukrainian].
42. Matov, O. (1956, April 22). Welcome to Motherland. *Free Ukraine*, 96, 2. [In Ukrainian].
43. Mehelyk, D. (1958, November 23). The Returning. *Labor Newspaper*, 273, 4. [In Russian].
44. Melnychuk, Ye. et al. (1956, April 28). We are the Soviet People. *Free Ukraine*, 101, 3. [In Ukrainian].
45. Apostolov, D. et al. (1957, February 19). We are Warmed by Your Sun, Homeland. *Soviet Crimea*, 35, 3. [In Ukrainian].
46. Bielousov, M. et al. (1957, January 24). We Found Our Happiness in our Native Soviet Ukraine. *Soviet Ukraine*, 20, 3. [In Ukrainian].
47. Ohorodnyk, H. et al. (1957, March 1). We are the Full Citizens of the Great Soviet Country. *Soviet Bukovyna*, 42, 3. [In Ukrainian].
48. Mohyla, O. (1956, December 1). They Returned to the Motherland. *Soviet Ukraine*, 304, 2. [In Ukrainian].
49. Orlyk-Pytenko, E. (1958, July 13). 35 Years without Motherland. *Standard of Communism*, 137, 3. [In Russian].
50. Osta, K. (1957, May 12). Why I didn't stay in Spain? *Kyiv Truth*, 95, 4. [In Ukrainian].
51. Polonskij, R. (1955, June 29). A New Home. *Soviet Transcarpathia*, 152, 3. [In Russian].
52. Radzyvilovska, L. (1958, October 24). What Have I Seen in Israel. *Soviet Ukraine*, 248, 4. [In Ukrainian].
53. Benkovsk'kyi, T. et al. (1956, October 6). It's Gladly to Live and Work in the Native Land. *Soviet Volyn*, 199, 3. [In Ukrainian].
54. Ryvak, V. (1959, September 21). Truth Brings together. *Free Ukraine*, 196, 3-4. [In Ukrainian].
55. Andrusyk, I. et al. (1957, December 15). We Have Found Our Happiness in the Soviet Land. *Youth of Ukraine*, 245, 3. [In Ukrainian].
56. Smeshnov, N. (1956, September 22). They Have Returned to Their Native Ukraine. *Truth of Ukraine*, 224, 3. [In Russian].
57. Sorokopud, V. (1958, January 12). The Happiness, Which Was Returned. *Lenin's Truth*, 9, 4. [In Ukrainian].
58. Sosnovskiy, I. (1950, February 15). In the Hell over the Ocean. *Soviet Podillia*, 34, 4. [In Ukrainian].
59. Tarnovska, M. (1959, September 6). Let's Talk Frankly. *Labor Newspaper*, 209, 3. [In Ukrainian].
60. Teper, P. (1958, November 5). With My Own Eyes: What Have I Seen in Israel. *Soviet Podillia*, 218, 4. [In Ukrainian].
61. Tymoshenko, I. (1956, July 3). Returning. *Soviet Volyn*, 130, 3. [In Ukrainian].
62. Titarenko, N. (1958, May 1). The Wings. *Labor Newspaper*, 103, 3. [In Russian].
63. Uhliaienko, P. (1959, November 6). At Home. *Transcarpathian Truth*, 262, 2. [In Ukrainian].
64. Uhliaienko, P. (1953, June 21). Two Lives. *Soviet Transcarpathia*, 145, 2. [In Russian].
65. Uhliaienko, P. (1956, January 1). The Native Land. *Soviet Transcarpathia*, 25, 2. [In Russian].
66. Ulanovskiy, S. (1956, October 7). Life Begins Again. *Socialistic Kharkiv Region*, 200, 3. [In Ukrainian].
67. Khyzhnyak, I. (1956, November 14). Returning. *Red Zaporizhzhya*, 124, 4. [In Ukrainian].
68. Cvik, I. (1957, July 19). 29 Years Over the Ocean. *Soviet Transcarpathia*, 169, 3. [In Russian].
69. Cherepyn, V. (1957, June 16). He Had Found his Motherland. *Transcarpathian Truth*, 141, 3. [In Ukrainian].
70. Chernenko, S. (1956, October 14). Man Had Found the Happiness. *Soviet Podillia*, 202, 3. [In Ukrainian].
71. Shyshatska, K. (1956, April 22). I am Greeting to You Deeply, My Motherland. *Free Ukraine*, 96, 4. [In Ukrainian].
72. Babii V. et al. (1956, July 1). Wish You Happiness in Your Native Land, Compatriots. *Soviet Donetsk Region*, 152, 3. [In Ukrainian].
73. Halchak, S. (2011). The Soviet Repatriation Commissions Activities at the Initial Stage of the "Cold War". *Bulletin of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Historical Sciences*, 4, 555-561. [In Ukrainian].
74. Zhymov, Ye. (2006, August 5-11). They Have Been Arriving to the Homeland. *Law and Business*, 31. *Zakon i biznes*. Kyiv, 31, 5-11 serp. https://zib.com.ua/ua/2643-voni_zizhdzhalysya_na_batkivschinu.html [In Ukrainian].
75. Tkachev, S. (1998). The Historical Reasons of the Reemigration of Ukrainians from France after the Second World War. *Migracijske teme*, 4, 315-337. <https://hrcak.srce.hr/file/186986>. [In Russian].
76. Shabeltsev, C. (2002). The Ukrainian Reemigrants from Argentina, 1950-1960's. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 92-104. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 12.11.19

Yu. Shemeta, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

NEWSPAPERS OF UKRAINIAN SSR OF THE 1950'S – 1960'S ON THE UKRAINIAN RE-EMIGRATION (THROUGH THE PRISM OF BIOGRAPHICAL STUDIES)

A peculiar phenomenon of post-war life in the Ukrainian SSR was the return of Ukrainian emigrants. Some of them were hoping to improve the economic situation, in particular, to obtain stable earnings and housing. The other part showed active pro-Soviet position. There were analyzed newspaper articles in the of the USSR 1950's and 1960's. This was the period of the most intensive movement of the return. The author analyzes the origin, age, social status, political preferences and activity of the re-emigrants from the point of view of the biographical component. It is established that it was residents of Western Ukrainian lands who left from Ukraine before the Second World War the most. Ukrainians went to Europe and America: France, the United States, Canada, but the largest number of them turned out to be in the countries of Latin America, in particular, in Argentina. These were mainly family people who leaved Motherland with their families and had a goal to acquire own land and engage in farming on it. However, the success in agriculture in Argentina, Uruguay, Paraguay and Brazil in those who returned was insignificant due to the difficult working conditions in an unusual climate. Many people were forced to leave the land and work in cities at different jobs. Agricultural workers, workers in industry and services dominated among the re-emigrants. Many participated in strikes, the trade union movement, cultural organizations that had contacts with the USSR.

It was determined that they were mostly family people, had several children, lived together in the countries from which they returned, and in Ukraine. Bachelors were those who returned from Canada and the United States. Relatively few tried to settle there where they were from. These were elderly people. Most showed mobility and the ability to break with their usual way of life and moved to different regions of the Ukrainian SSR and the USSR, preferred life in cities.

It is necessary to understand the specifics of the Soviet press, it was very ideologized, did not told about negatives of the process of re-emigration and all its features. However, thanks to her, we can get an idea about re-emigrant portrait: the majority of there had a pro-Soviet position, were an industrious part of society, preferred working professions and sought to get an education.

Keywords: Ukrainian emigration, reemigrants, biography, collective portrait, newspapers of the Ukrainian SSR.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 4 (143)

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,6. Наклад 300. Зам. № 219-9566.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-4.
Підписано до друку 23.12.19

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01030
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02